

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Видання 4-те, перероблене та доповнене

Дніпро
НТУ «ДП»
2025

УДК 32 (082.24)
П 50

*Рекомендовано вченою радою НТУ «Дніпровська політехніка»
як навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра всіх
спеціальностей (протокол № 8 від 06 червня 2025)*

Рецензенти:

О.Ю. Висоцький – д-р політ. наук, проф. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара);

С.В. Шуляк – канд. політ. наук, доц. (Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро).

Автори: О.В. Єгорова (вступ, теми 3, 6), М.В. Зенкін (теми 4, 5), А.Ю. Кравець (теми 9, 10, 11), В.В. Осін (теми 1, 2, 7), О.М. Рудік (теми 8, 12, 13).

Політологія [Електронний ресурс] : навч. посіб. 4-те вид., перероб та доп. / О.В. Єгорова, М.В. Зенкін, А.Ю. Кравець, В.В. Осін, О.М. Рудік ; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». – Дніпро : НТУ «ДП», 2025. – 194 с.

У посібнику розглядаються найбільш важливі питання політичної науки, її специфіка, основні категорії та парадигма. На базі широкого використання сучасної літератури аналізуються такі проблеми, як політична влада, політичні системи та режими, громадянське суспільство й правова держава, партійні та виборчі системи, політичні еліти та лідерство. Також проаналізовано особливості політичних процесів у сучасній Україні.

Розраховано на студентів, аспірантів технічних університетів, викладачів й усіх, хто цікавиться політичним життям країни і світу.

УДК 32 (082.24)

© О.В. Єгорова, М.В.Зенкін,
А.Ю. Кравець, В.В. Осін, О.М. Рудік, 2025
© НТУ «Дніпровська політехніка», 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ТЕМА 1. НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ	6
ТЕМА 2. ПОЛІТИКА	19
ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА	32
ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ	47
ТЕМА 5. ДЕМОКРАТІЯ: ПОНЯТТЯ, ТЕОРІЇ ТА МОДЕЛІ.....	62
ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО	86
ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА	100
ТЕМА 8. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА	117
ТЕМА 9. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРАВОВА ДЕРЖАВА	129
ТЕМА 10. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ	141
ТЕМА 11. ВИБОРИ ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ.....	151
ТЕМА 12. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	164
ТЕМА 13. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ І ТЕЧІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ	176
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	189

ВСТУП

Сучасний світ постає в бурхливому вирі нових суспільних явищ, геополітичних, національних, регіональних і місцевих тенденцій, конфігурацій міжнародних союзів і цивілізаційних протистоянь. Непередбачуваність розвитку штучного інтелекту, посилення політичних та воєнних загроз, імовірність екологічних і техногенних катастроф викликають природну для людини потребу в психологічному захисті. Відчуття особистої захищеності виникає лише за умови стабільного, прогнозованого, раціонально осмисленого соціального оточення. Наукою, яка допоможе охопити калейдоскопічне розмаїття проявів суспільного життя, є політологія. У свій час вона формувалась на основі кількох суспільних галузей знань. Тож будучи спорідненою зі соціологією, державознавством, юриспруденцією, філософією та психологією, політологія сьогодні може бути призмою, крізь яку формується комплексне бачення соціуму зі складними політичними, соціально-економічними та духовно-культурними відносинами, що формуються на міжнародній арені, на різних рівнях влади, в економіці та в моделях взаємин держави і громадянського суспільства.

З огляду на всеохопний потенціал політологічної науки особливої ваги набуває забезпечення здобувачів освіти й решти зацікавлених осіб належними навчальними матеріалами. Запропонована увазі читачів книга «Політологія» є 4-м, переробленим і доповненим виданням, що було створено колективом кафедри історії та політичної теорії НТУ «Дніпровська політехніка». Цей посібник удосконалено з урахуванням поданих нижче міркувань. По-перше, текст видання перероблено відповідно до оновлених засад функціонування вітчизняної вищої освіти, втілених у прийнятому 2014 р. Законі України «Про вищу освіту» та концептуально споріднених документах, де було закріплено такі принципи державної політики як сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу й створення умов для освіти протягом життя; сприяння утвердженню української національної та громадянської ідентичності; міжнародної інтеграції та включення системи вищої освіти України в європейський простір вищої освіти, за умови збереження і розвитку досягнень і прогресивних традицій національної вищої школи.

По-друге, пропонована версія посібника з'явилась у результаті опанування нових джерел, які дають можливість ознайомитись із сучасними теоретичними підходами в політологічній науці. Разом з тим, актуалізація суспільної проблематики відобразилась у наповненні теоретичної компоненти реаліями сучасного політичного життя в Україні. Наприклад, тему політичної влади розкрито через відтворення сучасного стану взаємин державної і суспільної влади. У контексті сьогодення висвітлено особливості функціонування

вітчизняної політичної системи, тенденції розвитку держави, риси політичного режиму, становлення громадянського суспільства, розвиток партійної та виборчої систем, охарактеризовано політичну еліту й лідерство, особливості політичної культури та ідеології.

Посібник розрахований на студентів-політологів 1-го й 2-го курсів бакалаврського рівня, які вивчають такі дисципліни: «Вступ до спеціальності», «Категорії політичної науки», «Політичні інститути» тощо. Також видання стане в пригоді студентам тих спеціальностей, де навчальними програмами передбачено опанування засад політичної науки, як-от: майбутнім юристам, економістам, історикам або здобувачам вищої освіти, котрі вивчають політологію як вибірккову дисципліну. Книга буде корисною для всіх, хто цікавиться політикою й бажає впорядкувати свої знання в цій галузі.

Навчальний посібник складається зі вступу, тринадцяти тем, що охоплюють базову тематику політологічної науки і списку літератури.

ТЕМА 1. НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ

• Специфічність політологічних проблем та політологічний ум • Не сподівайтесь – ніколи! – позбутися теорій: горизонтальний прогрес політичної науки • 3. Демократія та політична науки: історія суродженців

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ знати, що вивчає політологія як наука;
- ❖ розуміти особливості політологічних проблем та їхні відмінності від проблем природничих наук;
- ❖ охарактеризувати різницю між емпіричними та концептуальними проблемами (головоломками) політичної науки;
- ❖ пояснити політичні причини інституціоналізації політичної науки;
- ❖ вміти аналізувати діалектичний взаємозв'язок між політикою та політичною наукою;
- ❖ обґрунтувати власну думку щодо об'єктивності та ангажованості політичної науки;
- ❖ розкрити зміст поняття «знання/влада».

Ключові поняття та терміни:	
<ul style="list-style-type: none"> • політична наука • емпіричні та концептуальні проблеми • горизонтальний та вертикальний прогрес в науці • знання/влада • авторитарна політична наука	<ul style="list-style-type: none"> • демократія • політологічні головоломки • інститут науки • статус-кво та істеблішмент • ангажованість політичної науки

В найбільш широкому сенсі політичну науку, або політологію, Габріел Алмонд, видатний американський вчений з українським корінням, визначив як процес «отримання знань про політику у вигляді узагальнень на підставі достовірних свідчень» (Almond 1996). У своїх відчайдушних спробах отримати достовірні свідчення та виявити приховані закони (чи хоча б закономірності) вчені стикаються з численними проблемами та викликами. В цій темі ми розглянемо дві групи останніх: *інтелектуальні*, викликані складністю політичних явищ, та *політичні*, спричинені тісними взаємозв'язками науки про політику з самою політикою. Тональність нашого розгляду буде критичною, з першочерговим акцентуванням уваги на проблемах, а не на шляхах їхнього подолання. Позитивні стратегії, до яких вдаються політологи, щоб досягти успіху в справі розуміння,

опису, пояснення та трансформації політики, розглядатимуться в подальших темах.

***Специфічність
політологічних
проблем та
політологічний ум***

В статті «Прогрес політичної науки» австралійській політолог Джон Дризек виокремлює два класи політологічних головоломок (Dryzek 1986). Залишаючи тут осторонь концептуальні (неузгодженість різноманітних теорій), розглянемо *емпіричні*, що ставлять перед політологами майже нездоланні проблеми. Взагалі-то, термін «емпіричний» в англійській мові походить від давньогрецького слова ἐμπειρία, яке згодом стало основою двох споріднених слів, «досвід (experience)» та «експеримент (experiment)». Відповідно, емпіричні проблеми – все те, що ми спостерігаємо та чуттєво сприймаємо в політичному світі, і що вимагає пояснення. Виокремлюють три головні особливості емпіричних головоломок в політології.

По-перше, комплексний характер політики, через що розуміння будь-якого, найдрібнішого явища або дії передбачає розуміння ширшого контексту, що тягне за собою розуміння ще більш ширшого – і так до нескінченності. В цілому, це можна вважати певним різновидом парадоксу системного аналізу, згідно з яким пізнання будь-якої підсистеми вимагає знання системи в цілому, тоді як знання системи в цілому передбачає пізнання її підсистем. Зрозуміло, що йдеться про умовні межі, бо, наприклад, екосистеми також надзвичайно складні. Загалом, однак, рівень складності та взаємопов'язаності проблем у політології вищий, ніж у природничих науках.

Розглянемо етнос, точніше, питання критеріїв визначення етнічної групи. Попри поширеність поняття «етносу» в повсякденній мові, вловити його сутність не так вже й просто, адже жоден з традиційних критеріїв, на кшталт мови, культури або політичної організації, (повністю) не корелює з іншими, тобто застосування одного критерія принаймні частково виключає застосування іншого. Так, взявши за приклад мову, розумієш, що, скажімо, французька є офіційною в 28 країнах та 11 залежних територіях, і кожна з відповідних франкомовних груп має власну політичну організацію (державу) та культуру, які в деяких рисах (особливо у випадку колишніх колоній сучасної Франції) співпадають, але не повністю. Те саме стосується традицій, спільних міфів, релігії або спогадів. Ну, то стосується завжди невовимих культурних речей, а що на рахунок якогось об'єктивного підґрунтя? Спробуємо для початку розмежувати етнос та таке біологічне поняття, як «раса»: здавалося б, можна назвати басків окремим етносом, але ніхто не наважиться стверджувати, що це окрема «раса». Але відрізнити «расу» від «етносу» не менш складно, адже між людськими групами завжди було так багато схрещувань, що безглуздо казати про якісь фіксовані межі між «расами». Не кажучи вже про те, що генетична мінливість усередині будь-якої

«расової» групи більша, ніж мінливість між двома «расами» (тобто відмінностей між будь-якими двома «расами» *менше*, ніж відмінностей всередині кожної з цих рас). Етнофікація «расових» (чорношкірі мешканці США стали афроамериканцями) та релігійних (європейські мусульмани) груп також не сприяє ясності. Ще більше ситуація ускладнюється під час спроб розрізнити етнос, націю та клас. Так, націоналізм має етнічний характер, однак дискусії точаться навколо того, чи існує необхідна етнічна основа для національної ідентичності: в якому сенсі український етнос співпадає з українською нацією або є її основою, зважаючи на цілу низку інших етносів в Україні? Навіть розмежувати етнос та клас важко, оскільки між етнічною приналежністю та класом може бути висока кореляція, що означає високу ймовірність того, що особи, що належать до певних етнічних груп, також належать до певних соціальних класів.

Це типовий приклад викликів, на які змушені реагувати політологи чи не щодня: розуміння звичайного явища, частини нашого повсякдення, вимагає знати економічні, культурні, релігійні, біологічні, історичні, лінгвістичні та соціальні аспекти. Це робить проведення політологічних досліджень вкрай складною та водночас дуже захоплюючою справою.

По-друге, політологічним проблемам притаманна т. зв. телеологічна компонента, на кшталт бажань та думок, що у свою чергу передбачає зворотній зв'язок, коли самі «об'єкти» дослідження можуть впливати і на вченого, і на результати його досліджень. Ще важливіше, телеологічна компонента означає потенційну трансформацію будь-якої проблеми, внаслідок чого дослідження політики, за влучним зауваженням Стівена Коула, часто нагадує стрілянину по мішені, що змінює свої обриси в процесі польоту (Cole 1994). Або вона взагалі зникає.

Подумайте над таким звичним для нас явищем, як результати опитувань з метою визначення рейтингу політичних партій чи окремих політиків. Під час передвиборчих перегонів рейтинги ширяться публічним простором та часто впливають (змінюють) початковий вибір громадян. Тим самим залишається нез'ясованим питання, наскільки перемога на виборах була спричинена об'єктивними факторами (економічним становищем в країні), а наскільки – прагненням вчених їх виявити та повідомити громадськості для прийняття нею зваженого та раціонального рішення.

По-третє, високий рівень соціальної конструйованості політологічних головоломок – і це очевидна відмінність від проблем фізичних наук. Іншими словами, структура атомів залишається незмінною і на їхню поведінку не впливають такі фактори, як державні кордони, етнічне чи гендерне походження, етапи життєвого шляху, освітній та культурний бекграунд, тощо. Разом з тим, всі ці фактори дуже впливають на політичну поведінку, хоча точні закони їх впливу і

тим більше співвідношення тих чи інших факторів залишаються предметом гострих суперечок.

Як висловився з цього приводу Джон Дризек, «емпіричні проблеми соціальних наук можуть бути скасовані соціальними силами, подібними до тих, що в індустріальному світі знищили абсолютні монархії».

Специфічність політичних проблем ніби натякає на те, що когнітивні, тобто інтелектуальні здібності вчених повинні бути на висоті: як, мінімум, для успіху в політичній науці непогано мати неабиякі розумові здібності для розуміння комплексних явищ. Піонерська робота Джеймса Восса і трьох його співавторів демонструє багато тих рис, що характеризують вирішення проблем у політичній науці і в будь-якій з природних. На відміну від фізиків, які виходять з чітко визначених засад та мають наочний приклад у вигляді знакових експериментів – пригадаймо лише навчання фізиці в школі! – політологи стикаються з погано визначеними проблемами та розпливчатими цілями. Інакше, складність в тому, щоб визначити, в чому полягає протиріччя між теорією та спостереженням, що заслуговує на увагу політолога. Зазвичай політологи змушені мати справу з широким колом різних проблем, що вимагає від них розвинених навичок розрізнення останніх, а також побудови ієрархій проблем за критерієм їхньої релевантності та/або абстрактності. Це також стимулює вчених шукати зв'язки між не завжди сумісними поняттями та завжди теоретично навантаженими «фактами». До відрядної неоднозначності додаємо також толерантність до численних та несумісних пояснень, здатність прийняти підсумкову невизначеність, і ми отримуємо попереднє уявлення про так званий політологічний ум (Voss, Wolfe, Lawrence, Engle 1991), спрямований на розв'язання головоломок (Grofman 2001).

Не сподівайтесь – ніколи! – позбутися теорій: горизонтальний прогрес політичної науки

Описані вище особливості політологічних проблем передбачають два наслідки, важливі для розуміння того, як політологи формулюють наукове знання. По-перше, в дисципліні поширений так званий ***горизонтальний прогрес***, коли дослідницькі традиції перебувають у постійному колі зародження, занепаду та відродження. Це відрізняється від *вертикального прогресу* природничих наук, де наукові теорії виникають, перевіряються і вже потім або зникають (якщо виявлена їхня хибність) або залишаються в арсеналі науковців (якщо доведена їхня істинність).

Скажімо, після викриття культу особистості Сталіна здавалося, що марксизму в західній Академії скоро настане кінець, але у 1960-ті та 1970-ті рр. він знову став впливовою дослідницькою традицією. Чому воістину фесрична дискредитація теорії, практична реалізація якої обернулася мільйонами

загублених життів, не призвела до її зникнення? Причина полягає в тому, що марксизму є «багато чого сказати про соціальний протест та індустріальний конфлікт у світі, що розвивається» (Dryzek 1986), тим більше в умовах очевидної нездатності третього світу розвиватися вздовж «ліній», прокладених західними демократіями. Йому також є що сказати про будь-яку систему експлуатацію та її економічне підґрунтя, будь-то робітники vs капіталісти, жінки vs чоловіки, титульна нація vs етнічних меншин. Тому ми спостерігатимемо неомарксизм, постмарксизм, метамарксизм і всі подальші реінкарнації цієї дослідницької програми.

Горизонтальний прогрес обумовлений тим, що політологи, на відміну від фізиків, які мають справу з речами, що існують незалежно від наших уявлень, думок та бажань, стикаються насамперед зі сконструйованими, штучними, явищами (держава, режим, президентська влада, будь-який політичний інститут). Усього цього у природному світі немає, це все винаходиться та створюється людьми. Точніше, величезною кількістю людей: не можна винайти поодинці державу – вона складається століттями, в її конструюванні беруть участь мільйони людей, зі своїми специфічними та суперечливими інтересами, уявленнями і мотиваціями. Тобто проблеми, які ми намагаємося вирішити, ті явища, які ми прагнемо зрозуміти – все вони є соціально/політично обумовленими. Або як кажуть вчені, «емпіричні проблеми... ззовні зумовлені, соціально опосередковані та історично створені у спосіб, якого немає у природничих науках» (Dryzek 1986). Однак, при всьому приголомшливому розмаїтті ситуацій і подій, які ми можемо спостерігати в політичній історії світу, багато з них насправді є типовими, бо повторюються знову та знову – загалом або навіть у деталях. Внаслідок цього одного разу сформульовані пояснення політичних явищ ніколи повністю не зникають і не втрачають своєї чинності. Не вірите? Ну, дивіться – ось гарний опис українського минулого:

Епоха ... [радянської] колонізації ... місцеві уряди змінювалися маріонетковими, освіта перебудовувалася, мова [російських] колонізаторів отримувала привілейований статус, а шкільний розклад перероблявся під імперську перспективу. Місцеві релігійні традиції придушувалися ... Колонізовані області ... стали економічними феодами ... Економічне виробництво здійснювалося на командному підґрунті і враховувало швидше інтереси домінуючої/центральної влади, ніж місцеві потреби ... Сільське господарство ставало монокультурним, за чим слідувала криза навколишнього середовища. Голоси дисидентів були чутні в основному у вигнанні ... Опозиційна енергія, таким чином, брала форму сатири, мімікрії, пародії та жарту, а головною характеристикою суспільства була культурна стагнація.

Зі здобуттям незалежності почалися інші процеси. Хоча спротив тривав протягом всього колоніального періоду, з моментами героїчної боротьби і значних репресій, але незалежність була швидше передана в руки, ніж виграна. Здавалося, що зовнішні сили були відповідальні за цей акт передачі. У цих випадках немає моменту повного визвольного задоволення ... Відповідно, багато ... держав виявилися неготовими до самоврядування .... Колишня опозиція стала застосовувати контроль, хоча іноді здавалося, що в якості опозиції вони краще, ніж як лідери ... За цим постали багато в чому трагічні спроби застосувати оптом економічні, соціальні та інші принципи ідеологічної альтернативи (лібералізму) ... без урахування місцевих особливостей. У багатьох місцях розцвіли корупція, хабарі, беззаконня, в інших місцях з'явилися диктатори, часто які здобули освіту і навички при [радянському] колоніальному режимі. І після початкової ейфорії настав час розчарування, викликаного тим, що Ніл Лазарус назвав «попередньою переоцінкою емансипаторського потенціалу». Ні зколапсовані імперії, ні зовнішні альтернативи, ні місцеві еліти, як виявилось, не мали потрібних відповідей. Згодом всі ці напруги виявилися в етнічних термінах... (Moore 2006).

Якщо ви погоджуєтесь з цим описом, то правда полягає в тому, що в оригінальній статті в квадратних дужках мовилось не про пострадянській простір та Україну, а про Африку на південь від Сахари. Ми, українці, як виявляється, не унікальні в тому сенсі, що для нашого розуміння корисними є теорії, розроблені на матеріалі (колись) найбільш бідніших країн, які довгий час називали відсталими, варварськими, нецивілізованими та дикими. І тепер ми розробляємо постколоніальну теорію розвитку України, бо політичні умови та ситуації майже завжди є типовими, мовиться про південну Африку чи Україну, африканських диктаторів-людоджерів чи українських автократів-клептоманів.

Другий наслідок специфічності політологічних проблем полягає не просто в тому, що деякі впливові політологічні теорії ніколи не зникають, але тому, що цих теорій *повинно* бути дуже багато. Це контрастує з ситуацією в тих самих природничих науках, об'єкти яких позбавлені телеологічної компоненти, що передбачає створення теорій, які описують речі такими, які вони (начебто) є насправді. Соціально сконструйовані речі, однак, втілюють в собі мільярди неузгоджених, суперечливих та навіть випадкових прагнень, бажань та задумів, що заважає сформулювати якусь одну універсальну теорію. Внаслідок цього «вчені, намагаючись зрозуміти щось таке складне, випадкове та хаотичне, як політика, розробили безліч різних підходів» (Lowndes, Marsh, Stoker 2018). Це не слабкість або ознака незрілості дисципліни – це абсолютно необхідна річ, про яку лауреат Нобелівської премії Герберт Саймон (до речі, політолог за фахом) висловився у такий спосіб:

«Я дуже вірю у плюралізм у науці. Будь-який напрямок, який ви торуєте, апріорно містить дуже високу ймовірність помилки. Тому добре, якщо інші люди досліджують інші напрями – можливо, хтось з них опиниться на правильному шляху» (цит. по [Lowndes, Marsh, Stoker 2018]).

Тому дослідження політики передбачає активний вибір та добір з безлічі підходів, теорій, традицій та методів, їхнє співставлення та формулювання (неупереджених) описів та пояснень політичних явищ. Це розмаїття теоретичних оптик приголомшує (відчуття почасти нагадує те, що ми відчуваємо після надмірного використання шоломів віртуальної реальності або знайомства із стробоскопом), а їхня несумісність призводить до фрустрації (бо всі ми прагнемо до чітких, простих та однозначних відповідей та гніваємось, коли отримуємо прямо протилежне).

Демократія та політична наука: історія суродженців

Окрім викликів, який політологічні проблеми кидають інтелекту та психіці вчених, життя останніх також ускладнюють зв'язки нашої професії з предметом її дослідження – політикою. Цей зв'язок

закарбувався ще під час **інституціоналізації** політології, тобто перетворенні поодиноких та не пов'язаних між собою практик, окремих теорій та мереж науковців на сталі та відтворюванні в часі структури, або інститути, які Дуглас Норт визначає, як «правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище» (Норт 2000).

Політика існує, скільки в суспільствах точаться суперечки з приводу розподілу дефіцитних ресурсів, аналоги терміну «політична наука» можна знайти в античності – а виникнення політичної науки як академічної дисципліни датують 1880 р., коли в Колумбійському університеті була заснована кафедра політичної науки, або 1903 р., коли була зареєстрована Американська асоціація політичної науки. Одну з головних причин появи та генези політичної науки саме в США вбачають в її демократичному устрої; вперше це припущення сформулював Алексіс де Токвіль у своїй «Демократії в Америці» (1835): «Цілковито новий світ потребує нової політичної науки». Логіка французького діяча та інтелектуала була така: демократична політика передбачає ґрунтовні знання про політичну сферу, які дозволять, з одного боку, громадянам приймати поінформовані та раціональні рішення, а з іншого боку – озброять можновладців розумінням меж та наслідків політичних реформ. Політична наука мала виконувати цю просвітницьку функцію – накопичувати знання про політику та водночас поширювати їх серед громадян, така собі громадянська, по-справжньому масова дисципліна.

Наука часто є породженням політики, а розвиток політичної науки в минулому столітті напрями залежав від політичної історії світу: зокрема, в Німеччині «політична наука вперше була запроваджена в університетах як

частина програми денацифікації державами, що окупували Німеччину після Другої світової війни» (Schuettmeier 2007). В цілому, під час та після Другої світової війни західні демократії усвідомили свою, якщо можна так сказати, постійну вразливість перед автократіями, що суттєво переважали їх – за кількістю, ресурсами або населенням. Так, внаслідок першої зворотної хвилі демократизації (ситуація, коли перехід до диктатур відбувається водночас в декількох країнах за більш-менш схожим сценарієм) кількість демократій в 1942 році скоротилась до 12 (Frantz 2018), трохи збільшилася після війни, але все одно в 1949 році більше 80% людства, тобто 2 млрд. осіб з 2,5 млрд. тодішнього населення земної кулі, жили за автократичного правління. Це змусило демократії вдаватись до систематичних та цілеспрямованих зусиль поширити глобальний вплив та зміцнити власне становище. Частиною цих спроб було те, що сьогодні називається «м'якою владою (soft power)», а тоді мислилось, як всебічне стимулювання розвитку соціальних, політичних та гуманітарних дисциплін. Зокрема, ЮНЕСКО сприяло створенню міжнародних асоціацій з суспільних наук, а «політологія була піонерською частиною цього проекту, оскільки вважалось, що це єдина наука, місія якої полягала у дослідженні політичної сфери, яка несе відповідальність за крах світового порядку [напередодні Другої світової війни]. Тому ЮНЕСКО виступила спонсором збору політологів із різних країн та створення IPSA [Міжнародної асоціації політичних наук] у 1949 році. Цей перший крок спричинив створення низки національних організацій» (Wonscourt 2015). Ці спроби часом були настільки успішними, що в деяких автократичних країнах Азії «наприкінці 1960-х рр. та протягом 1970-х рр. політична наука була критично оцінена як інструмент американського імперіалізму» (Trent 2008).

Урок цього схематичного нарису соціальної історії професії полягає в усвідомленні діалектичного зв'язку між політологією та демократією: «створення демократичних інститутів допомагає створити політичний і культурний клімат, більш сприятливий для виникнення політичної науки як дисципліни, а сама дисципліна може сприяти встановленню та подальшому розвитку демократії в даній країні. Це пояснюється тим, що політична наука... здається найбільш придатною для розвитку в середовищі ліберальних дискусій і критики, обмеженого державного контролю та автономного професійного розвитку. Професійні політологи, у свою чергу, з більшою ймовірністю будуть підтримувати або активно розвивати режими, що сприяють створенню таких умов» (Easton, Gunnell, & Graziano, 1991).

Цей взаємозв'язок став причиною численних глузувань, як-то показано на сатиричному малюнку (Eisfeld, Pal 2010)...

...але проблема взаємозв'язку між політичною наукою та політичним режимом полягає в (гіпотетичній) ангажованості. Теодор Лоуї сформулював проблему об'єктивності вчених у такий спосіб: «Загалом, кожен режим має тенденцію виробляти політику, яка з ним узгоджується; отже, кожен режим прагне виробляти політологію, що з ним узгоджена. Узгодженість держави і політичної науки – проблема, варта уваги кожного політолога» (Lowi 1992). Я трохи загострю це обережне формулювання: чи дійсно політична наука сприяє отриманню знань, які надалі використовуються істеблішментом для покращення роботи політичних інститутів, або ж вона є сервільною дисципліною, яка зосереджена на обслуговуванні влади в країні, будь-то демократія або автократія?

Доволі легко знайти докази того, що політологія використовується для обґрунтування статус-кво: зокрема, в США політологи виявляються широко залученими до роботи на ЦРУ, ФБР, Пентагон, Держдеп та інші урядові установи. Така робота не є «простою» роботою – мовляв, ми є експертами та даємо поради, ґрунтуючись на своєму фаху та досвіді – адже «за результатами досліджень стоїть та чи інша політика, що їх визначає» (Chilcote 2018). Так, «деякі з дослідників, які застосовували категорії теорії модернізації [численні теорії переходу начебто відсталих (автократичних) країн до сучасних форм політичної організації, зокрема, демократій] для аналізу суспільств, що розвиваються – такі як С. Гантінгтон, Л. Пай, В. В. Ростю – брали активну участь у витворенні політики щодо суспільств третього світу, яка мала на меті утримати ці країни в орбіті американського впливу, та працювали в таких інституціях, як Рада національної безпеки та Державний департамент США. Така співпраця була особливо популярною за часів адміністрації Дж.Кеннеді, позаяк його уряд енергійно боровся за вплив на третій світ. Вчені виступали не лише як консультанти урядових інституцій, але й навіть обіймали ключові посади, як це було у випадку Ростю, котрий був заступником радника президента із національної безпеки, а згодом очолив раду із планування політики Держдепартаменту» (Кутуєв 2015).

Такий зв'язок політологів з владою часто-густо означає, що вчені будуть залежні від своїх роботодавців та врешті-решт «схильні до впливу ідеології в тому сенсі, що їх цінності та переконання пов'язані з власністю, грошима і статусом –

відображенням навколишнього капіталістичного світу. Маскуючи свої схильності та уподобання професіоналізмом та науковою об'єктивністю, вони стають аполітичними та консервативними» (Chilcote 2018). Сказане стосується не тільки демократій, Наприклад, на фото нижче ми бачимо відомого диктатора Августо Піночета, який своєю присутністю легітимізує існування та функціонування чилійської Асоціації політичної науки. Дослідивши розвиток політичної науки в Латинській Америці, Пауло Ревекка каже про існування «авторитарної політології», яка характеризувалася академічним просуванням інституційної та політичної спадщини диктатури. Зокрема, більшість політологів Чилі обґрунтовували обмежену форму демократії, захищали неолібералізм як єдиний підхід, що гарантує свободу, а також проголошували себе хранителями Заходу і християнства (Ravessa 2019).

FIGURE 2.1 Augusto Pinochet (left) at a ceremony at the Institute of Political Science, University of Chile in 1983

(Instituto de Ciencia Política, Universidad de Chile, 1983)

В більш широкому сенсі, знання та влада, наука та політика настільки взаємопов'язані, що для позначення цього навіть використовують термін, введений французьким інтелектуалом Мішелем Фуко – **знання/влада**, де скісна риска (або просто прямий слеш) використовується не для

того, щоб припустити, що влада дорівнює знанню або що знання придушується владою, а щоб наголосити на тому, що влада і знання завжди і скрізь нероздільні. Відрядною точкою дискурсивного аналізу знання є такий: кожна істина, кожна наука – це претензія на владу, а кожна влада, кожна країна-гегемон – це центр істини (Pieterse 2010). Тому слід відмовитися від уявлення про (повну) автономію двох сфер, науки та політики; можливо, вони автономні десь в ідеальному світі, але не точно. В реальному світі наявність політичного гегемона (або гегемонів) викликає до життя та відповідні дискурсивні практики.

Приклад: Британська імперія, в якій є проблема з управлінням колоній, адже вони неосяжні (просто порівняємо британські острови з субконтинентом Індія), знаходяться дуже далеко, їхній клімат, ландшафт, корисні копалини та ресурси нерозвідані, а про тих, хто мешкає на тих територіях, достеменно взагалі нічого не відомо. Отже, є потреба у знанні, що призводить до професіоналізації низки дисциплін, зокрема, (колоніальної) антропології (у вітчизняній традиції – етнографії). По суті, ця дисципліна «була створена одночасно з географією і багато в чому з тих же імперіалістичних причин». Причини були прагматичні:

ефективне управління імперією передбачає знання складових її народів, оскільки знання є запорукою домінування. Центр сили зробив і відповідну істину – расизм та соціальний дарвінізм. Іншими словами, «велика частина роботи з цієї дисципліни [антропологія] була пов'язана з «фізичною антропологією», яка вимірювала частини тіла як «науковий» спосіб класифікації рас». Це призвело до расизму, ініціаторами якого були європейські інтелектуали, які використовували (колоніальну) антропологію для обґрунтування переваги європейців і «другосортності» африканців та азіатів і в цілому народів за межами Європи та євреїв у самій Європі. Згодом це знання та настанови поєдналося з дарвінівською теорією і вилилося в соціальний дарвінізм, який обґрунтував на свій лад домінування Європи гегемона, Британії: «Соціальний дарвінізм... робить конфлікт, насильство і панування природною і неминучою частиною людського життя. Це дало волю капіталістам та імперіалістам зробити те, що вони хотіли, тому що, здається, наявність переможців і тих, хто програв, було природним явищем. Соціальні дарвіністи стверджували, що у боротьбі за існування деякі народи неминуче будуть знищені переважаючими їх «расами» (Sharp 2009).

Таким чином, знання, що зрештою виробляється, політичною наукою чи географією, антропологією чи соціологією, як правило, виявляється узгодженим із усталеним світоустроєм та обґрунтовує статус-кво (тобто існуючий порядок речей). Тому при проведенні політологічних досліджень слід усвідомлювати, що вкоріненість політичної науки в політичному є усюдипроникною. Внаслідок цього треба вдаватись до постійної рефлексії, давати собі раду з численними факторами, що впливають на політологічні дослідження, настанови вчених та дослідницькі традиції, намагатись їх врахувати та/або не дати можливості впливати на вибір тем, отриманні результати та їхню інтерпретацію. Бо немає такої речі, як нейтральне, об'єктивне дослідження, яке описує світ політики таким, яким він є. Політика – це людський винахід і вона постійно людьми ж винаходиться та конструюється. Це робить політологів учасниками та творцями тих подій, які вони прагнуть вивчити, внаслідок чого науковці (завжди) беруть участь в «ідеологічній боротьбі» та просувають конкуруючі погляди на політичні явища та методи їх вивчення. Оскільки політологія не досягла автономії від інших соціальних сфер, ці конкуруючі традиції залежать від «ширших соціальних та політичних змін». Саме взаємодія між цими різними підходами викликає зміни у політології та структурі дисципліни та сприяє колективному створенню та розбудові спільнот політологів (Boncourt 2008). Врешті-решт, прогрес політичної науки – це не «низка стабільних, раціональних виборів між конкуруючими теоріями... в межах дисципліни» (Dryzek 1986), зовсім ні. Скоріше, він полягає в її зростаючій здатності пояснювати та пов'язувати комплексні, багатовимірні речі, відповідати на запитання, які нас цікавлять або можуть зацікавити. Така компетенція приходить

з досвідом рефлексії щодо історій ідеологічного впливу на теорії (дослідницькі традиції) та досвіду затребуваності накопичених в межах професії запасів наукових істин.

Питання для самоперевірки:

1. Що вивчає політологія як наука?
2. Які особливості політологічних проблем можна виокремити? Чи можна казати, що вони принципово відрізняються від проблем інших наук, зокрема, природничих?
3. В чому полягає різниця між емпіричними та концептуальними проблемами (головоломками) політичної науки?
4. Коли політологія стала самостійною науковою дисципліною та в якій країні? Якими є політичні причини її інституціоналізації?
5. Що саме означає діалектичний взаємозв'язок між політикою та політичною наукою?
6. Чи впливає участь політологів у вирішенні політичних проблем на їхню об'єктивність та ангажованість? Наскільки серйозною є ця проблема?
7. Що означає поняття Мішеля Фуко «знання/влада» та яким чином воно може пояснити зв'язки між наукою та статус-кво?

Література:

1. Almond G. A. Political Science: The History of the Discipline. *A New Handbook of Political Science*. 1996. Pp. 50–96. URL: <https://doi.org/10.1093/0198294719.003.0002>
2. Boncourt T. Is European Political Science Different from European Political Sciences? A Comparative Study of the European Journal of Political Research, Political Studies and the Revue Française de Science Politique 1973–2002. *European Political Science*. 2008. Vol. 7, no. 3. Pp. 366–381. URL: <https://doi.org/10.1057/palgrave.eps.2210185>
3. Boncourt T. The Transnational Circulation of Scientific Ideas: Importing Behavioralism in European Political Science (1950-1970). *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. 2015. Vol. 51, no. 2. Pp. 195–215. URL: <https://doi.org/10.1002/jhbs.21713>
4. Chilcote R. H. Theories of Comparative Politics: The Search For A Paradigm Reconsidered. Routledge, 2018.
5. Cole S. Why Sociology Doesn't Make Progress Like the Natural Sciences. *Sociological Forum*. 1994. Vol. 9, no. 2. Pp. 133–154. URL: <https://doi.org/10.1007/BF01476359>
6. Dryzek J. S. The Progress of Political Science. *The Journal of Politics*. 1986. Vol. 48, no. 2. Pp. 301–320. URL: <https://doi.org/10.2307/2131095>
7. Frantz E. Authoritarianism: What everyone needs to know. New York and London: Oxford University Press, 2018. 188 p.

8. Grofman B. *Political Science as Puzzle Solving (Interests, Identities, and Institutions in Comparative Politics)*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001. 160 p.
9. Lowi T. J. The State in Political Science: How We Became What We Study. *American Political Science Review*. 1992. Vol. 86, no. 1. Pp. 1–7. URL: <https://doi.org/10.2307/1964011>
10. Moore D. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. In: *Baltic Postcolonialism. On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics / ed. by V. Kelertas*. Amsterdam-New York: Rodopi, 2006. Pp. 11–43.
11. Pieterse J. *Development Theory: Deconstructions/Reconstructions*. London: SAGE Publications Ltd, 2010. <https://doi.org/10.4135/9781446279083>
12. *Political Science in Central-East Europe: Diversity and Convergence / ed. by R. Einfeld, L. Pal*. Berlin, Toronto: Verlag Barbara Budrich, 2010. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctvhhhhgs>
13. Ravecca P. *Politics of Political Science: Re-writing Latin American Experiences*. New York: Routledge, 2019. 292 p.
14. *Regime and Discipline: Democracy and the Development of Political Science / ed. by D. Easton, J. Gunnell, M. Stein*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995. 312 p.
15. Schüttemeyer S. The Current State of Political Science in Germany. *The State of Political Science in Western Europe*. 2007. Pp. 163–186. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctvbkjwb7.12>
16. Sharp J. P. *Geographies of Postcolonialism: Spaces of Power and Representation*. Los Angeles: SAGE, 2009. 158 p. <https://doi.org/10.4135/9781446212233>
17. *Theory and Methods in Political Science / ed. by V. Lowndes, D. Marsh, G. Stoker*. 4th edition. London: Palgrave Macmillan, 2018. 391 p.
18. Trent J. *Developments in Political Science: Report on the IPSA Montreal Conference, May 2008*.
19. Voss J., Wolfe C. R., Lawrence J. A., Engle R. A. From Representation to Decision: An Analysis of Problem Solving in International Relations. In: *Complex Problem Solving: Principles and Mechanism / ed. by R. Sternberg, P. Frensch*. NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. Pp. 119–158.
20. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології. Херсон: Гельветика, 2016. 516 с.
21. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 198 с.
22. Токвіль, А. де. Про демократію в Америці. Київ: Всесвіт, 1999. 590 с.

ТЕМА 2. ПОЛІТИКА

● **Квінтесенція людської діяльності та вища наука: головні особливості політики** ● **Політика як процес, політика як арена: дев'ять підходів до політики та політичної науки**

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ пояснити, чому політика є квінтесенцією людської діяльності та водночас «вищою наукою»;
- ❖ охарактеризувати головні риси політики;
- ❖ розкрити сутність стратегічної природи політики та політичних акторів;
- ❖ вказати зміст дилеми безпеки на прикладі відносин між так званими великими державами;
- ❖ обґрунтувати проблему колективних (спільних) дій;
- ❖ проаналізувати відмінності в розумінні політики як арени та як процесу;
- ❖ назвати відмінності між онтологією та епістемологією в політичній науці

Ключові поняття та терміни:	
● політичний актор	● політика
● стратегічна природа політичних явищ	● еквіфінальність та поліфінальність
● політика як арена	● політика як процес
● проблема колективних дій	● <i>zoon politikon</i>
● дилема безпеки	● онтологія та епістемологія

Спроба політологів дати визначення політиці, безпосередньому предмету свого повсякденного вивчення, чимось нагадує тисячолітні спроби дати визначення Бога. Всі зацікавлені доволі легко та швидко розшифрували Його імена в Біблії, від Елоаха та Елохіма до Яхве та Ел-Гібхора, а також склали вичерпні та довжелезні списки його рис (вічний, справедливий, єдиний, найвеличніший, незбагнений тощо). Попри всі ці досягнення, дати точне визначення Бога (щось на кшталт визначення риби – це «парафілетична група водних хребетних тварин, зазвичай холоднокровних (точніше екзотермних) із вкритим лусками тілом та зябрами, наявними протягом всього життя») – ні, цього не вдалося зробити. Політологи торують тим самим шляхом, бо в них вже є ім'я («політика»), її головні ознаки, але досі немає єдиного (та бажано правильного)

визначення Бога, вибачте, «політики». Тому сьогоднішня тема буде структурована таким чином: спочатку ми перераховуємо та коментуємо головні особливості політичних явищ та процесів, а потім спробуємо виокремити головні підходи до розуміння та визначення політики в середовищі науковців.

Квінтесенція людської діяльності та вища наука: головні особливості політики

Багато політологів намагалися «схопити» суть політики, даючи їй своєрідні остенсивні визначення, тобто буквально вказуючи на певні її риси. Вичерпний та, за визнанням його авторів, еkleктичний перелік (тобто перелік, елементи якого були запозичені у різних авторів античності та сьогодення, теоретичні та політичні погляди яких часто-густо суперечили одне одному) був складений Філіппом Шміттером та Марком Блечером. На їхню думку, інші сфери людської діяльності мають деякі з надалі обговорюваних характеристик, але жодна з них – всі разом (Schmitter, Blecher 2021):

➤ Наслідуючи Арістотеля, можна казати про те, що політика є «вищою (головною) наукою» у тому сенсі, що саме політична практика встановлює передумови майже всім видам людської активності.

Чому політика ще з часів античності розглядається як суть (інакше – **квінтесенція**) людської діяльності? Причина в тому, що саме політика займається приборканням, владнанням або залагодженням неминучих конфліктів, які супроводжують нашу потребу жити разом та робити це в умовах дефіциту певних цінних речей (їжі, питва, грошей, престижу, різноманітних матеріальних ресурсів тощо). Деякі речі є дефіцитними, тобто їх прагнуть майже всі, а дістаються вони одиницям. Хто з нас не хотів би мати кращу модель смартфона, більший зарібок або дохід, найновіше авто або космічний шаттл (звісно, придбаний до того, як Ілон Маск «з'їхав з глузду»), мати більшу владу чи хоча б авторитет, відчувати, що його/її професію, навіть прибиральника або сантехніка, поважають на рівні лауреатів Нобелівської премії, релігійних пророків або отамана Залужного, жити в кращому будинку, розташованому в престижному місці, їздити кожного місяця на відпочинок в іншу країну – цей вішлист кожен можна подовжувати до нескінченності. Саме існування дефіциту, не кажучи вже про вроджені відмінності в індивідуальних уподобаннях та ресурсах, змусило людей вигадувати, як вирішити всі ці конфлікти. Якби можна було постійно знаходити рішення, які б приносили користь усім, а шкоди – нікому (є навіть спеціальний термін для такого роду ситуацій, «оптимальність за Парето»), політика була б непотрібною. Однак знайти оптимальні за Парето рішення вдається... ну, якщо бути дипломатичними, майже ніколи, а тому потрібні люди, які координують колективні зусилля і, отже, приймають рішення про те, що, як і в якій кількості виробляти і як це розподіляти. Координувати – це евфемізм (своєрідне маскування або пом'якшення гостроти чи брутальності ситуації) для позначення всіх тих випадків, коли політикам доводиться переконувати або навіть змушувати (іноді – силоміць) інших людей робити, що необхідно, тобто підкорятися.

➤ Люди є політичними **акторами** (від англ. *to act*, діяти, тобто *actor* – це той, хто діє) – саме з наголосом на першу букву, щоб остаточно вже розмежувати актора (хто впливає) та актора (хто грає в театрі чи кіно певні ролі).

Використовують інші терміни (суб'єкт, агент, дієвець...) але всі вони підкреслюють активність та здійснення впливу. Як актори люди не зводяться до фізичних, соціальних, історичних, економічних та характеристик, а тим більше до ширших структур. Вони обмірковують свої дії і реагують на них рефлексивно, тобто усвідомлюють свою участь в політиці, що призводить до певної її трансформації.

H₂O завжди утворюватиме воду, і у атомів, що її складають, немає вибору чи власних поглядів на це питання: бути чи не бути, складати чи не складати, бути випитими чи не бути випитими. Але навіть від (монозиготних) близнюків, які виростили разом, ходили до одних тих самих закладів та вечірок, мають спільні історичні, соціальні та фізичні характеристики (а також часто-густо власну, втаємничену від чужинців мову), не можна очікувати, що вони дотримуватимуться однакових поглядів. Люди привносять своє Его в політику непередбачуваними способами, які не можуть бути повністю зведені до матеріалу, з якого вони виготовлені, а також до історії та структур, у яких вони знаходяться.

Це має численні наслідки, серед яких чи не найголовніший – можливість відмови від усталеного розуміння про причинно-наслідкові зв'язки: пригадуємо школу та фізику, де ми повинні були засвоїти, що причина і наслідок зазвичай інваріантні за напрямом і величиною, тобто за умови врахування всіх важливих факторів, одна й та сама причина завжди призводить до однакового наслідку. Як би ми не розвивались духовно, фізично та інтелектуально, крок в повітря з десятого поверху завжди призводитиме до падіння тіла об якусь поверхню нижче. Однак політична наука стикається з двома проблемами висновку: (1) різні попередні умови можуть утім проте привести до одного і того ж результату (так звана **еквіфінальність**) та (2) однакові умови можуть призвести до різних результатів (так звана **поліфінальність**). Ось ліберальні демократії Західної та навіть Східної Європи: як один той самий результат (добре-добре, умовно один той самий результат) міг бути отриманий при настільки різних умовах, в яких розвивались Австрійська республіка, Королівство Бельгія, Князівство Ліхтенштейн, Велике Герцогство Люксембург, Федеративна Республіка Німеччина, Швейцарська конфедерація, Найсвітліша республіка Сан-Марино, просто Чорногорія? Або більш дотичний приклад – СРСР як єдина відрядна точка для 15 «республік» після 1989 року та різні траєкторії, по яким вони розвивались, від Естонії, Литви та Латвії до Туркменістану, та Узбекистану.

➤ В цілому, дії політичних акторів майже ніколи повністю не визначені і завжди залежать від (часто непередбачуваної) реакції інших.

Цю рису ілюструють порівнянням політики з шахами – а Збігнєв Бжезінський одну зі своїх найпопулярніших геополітичних праць красномовно назвав «Велика шахівниця» (Бжезінський 2019) – та вказівкою на **стратегічну** природу політичних явищ. «Стратегічна» – це коли кожен актор, що приймає рішення (це може бути окрема людина, держава, міжнародна організація чи політичний інститут), і кожен актор, який намагаються вплинути на рішення, дивляться вперед, розмірковуючи про ймовірні відповіді своїх супротивників на зроблені ними кроки (дії). Врешті-решт вони обирають сценарій, який, на їхню думку, дасть їм найкращий результат, виходячи з очікуваної вигоди та наявних умов. Іншими словами, кожен актор у стратегічній перспективі є шахістом у дуже складній, багатогранній шахівниці за участю багатьох гравців.

➤ Політичні актори неспокійні та нестабільні, постійно прагнуть змінити результати політики і, часто, самі процеси, що призвели до їх появи.

Правда в тому, що люди майже ніколи не бувають задоволені існуючим станом речей – повністю чи протягом тривалого часу. Озирніться навколо і побачите, що все є ареною боротьби між прихильниками змін та тими, хто виступає за збереження статус-кво чи повернення до минулого стану речей; перші та другі можуть бути лівими, центристами чи правими, залежно від домінуючого балансу сил в суспільстві, що склався внаслідок попередніх конфліктів. Іншими словами, політика – це за своєю суттю динамічний та незбалансований процес. Прагнення до стабільності було вічним компонентом його практики, але врешті-решт результат був або ілюзорним, або скороминущим. Судячи з усього, люди приречені відчувати незадоволеність своїми індивідуальними та колективними досягненнями. Немає кінцевого статусу чи результату, які б спонукали їх залишатися бездіяльними – в цьому вони трохи нагадують Фауста з безсмертного твору Гете, який більше смерті боявся відчути мить, коли він може вигукнути «Постій, хвилино, гарна ти!».

➤ Їхня діяльність також невизначена, оскільки залежить не лише від існуючих умов, але також від прагнення до уявних майбутніх умов (чи навіть захисту від них).

Мовиться про те, що політика ніколи не буває чисто матеріальною (мовляв, людьми рухають лише матеріальні інтереси, прагнення до збагачення та вигоди) або повністю зануреною у сьогодення. Навпаки, вона завжди залежить від здатності окремих осіб та груп уявляти різні потенційні варіанти майбутнього. З багатьох точок зору, політика «це, перш за все, проект майбутнього, проектування референтного горизонту». Одним з проявів такого «проектування референтного горизонту» є відома в міжнародній політиці **дилема безпеки (security dilemma)**. Уявимо собі ситуацію, коли якась держава (умовно, А) побоюється майбутнього, в якому її становищу *може* загрожувати інша держава (умовно, В), яка зараз активно розвивається. Внаслідок цієї гіпотетичної моделі розвитку *може* змінитися баланс влади і розпочатися війна, в якій держава В *може* завдати шкоди державі А, тим самим відтіснивши її на периферію історії або навіть викинувши на смітник історії. Аби протистояти цьому уявному майбутньому держава А починає збільшувати свій економічний та військовий потенціал, що – і ось в цьому пункті вже говориться про дилему безпеки! – фактично послаблює її в довгостроковій перспективі. Чому та як? Це відбувається, якщо збільшення влади стривожить суперників і мобілізує їх для формування опозиційного альянсу; коаліція або альянс держав об'єднуються, щоб дати відсіч державі, яка зростає, якщо влада цієї держави загрожує стати достатньо великою, щоб інші зіткнулися з можливою втратою суверенітету (Waltz 1979).

➤ Політика стикається з різноманітними комунікативними проблемами та дисфункціями, навіть коли вона проводиться серед людей, які поділяють ту саму мову та культуру.

Політичні актори повинні передавати свої складні думки, ідеї та задуми іншим людям за допомогою загальної розмовної та (зазвичай також) письмової мови. Тут виникають численні проблеми. Мова, природно, повна двозначностей, чим сповна користуються політики. Відомим прикладом є так звані валенсізми (пол. *wałęsizmy*, *wałęsaliki*), висловлювання колишнього президента Польщі Леха Валенси: «я за та навіть проти», «відповім ухильно прямо», «я зробив поворот на 360 градусів», «позитивні та негативні плюси», «мала бути демократія, а тут кожен каже, що хоче» тощо. Ще один колишній президент, Барак Обама також прославився плутаниною, здатною переконувати виборців з протилежними уподобаннями. Нарешті, під час боротьби за владу в маоїстському Китаї та колишньому СРСР ворогуючі угруповання заявляли

про свою (лінгвістичну) вірність ідеям Мао Цзедуна, Маркса-Енгельса-Леніна, навіть якщо вони виходили з радикально протилежних аспектів їхніх праць та історичної практики (Torigian 2022).

Політична комунікація також схильна до корупції, і це стає все більш очевидним у міру того, як вона поширюється в Інтернеті. Політики створювали свої описи «реальності» та водночас спотворювали позиції опонентів від самого початку публічних кампаній. Проблема стала більш серйозною з розвитком засобів масової інформації та реклами, а останнім часом – із здатністю націлюватися на окремих виборців за допомогою спотворених та відверто хибних повідомлень в Інтернеті. Комунікація колишнього та знову нинішнього президента США Дональда Трампа (Вудворд 2020), для опису якої часто застосовували термін постправа (Макінтайр 2021), дає тому чудові, на жаль, приклади.

➤ Політика завжди передбачає співпрацю політичних акторів, що пов'язане з проблемою спільних (колективних) дій.

В політиці зрідка чогось можна досягти поодиночі, сама проблема дефіциту робить політику соціальним підприємством, що змушує акторів працювати одне з одним. В свою чергу, їхня співпраця може ґрунтуватися (А) на примусі або погрозі його застосування; (В) на стратегічних діях, що створюють ситуацію, в якій певні актори не мають альтернативи; (С) на прагненні укласти контракт, що зазвичай потребує взаємної довіри. Довіра може виникнути з міцних емоційних соціальних зв'язків, з етичних норм, що ґрунтуються на тривалій історичній практиці, або, найчастіше, з надійних інститутів, заснованих на взаємно визнаних нормах та повазі до верховенства закону.

Здавалося б, контракт (договір) – чудова річ, особливо на тлі примусу та безвихідної ситуації, не кажучи вже про можливість розв'язання спільних проблем (чи можемо ми самотужки побудувати інфраструктуру, покращити клімат, зміцнити національну безпеку?). Видатний американський політолог Менкур Олсон в стислій та напрочуд інноваційній праці «Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп» (1965/2004) заперечив поширену думку, що члени групи, які усвідомлюють спільність інтересів, будуть прагнути об'єднуватися та діяти колективно задля їхнього досягнення. Скоріш, всі члени групи матимуть стимули перетворитися на таких собі «безбілетників (free rider)» та скористатися результатами зусиль інших, більш активних членів групи. Проблема в тому, що суспільні блага зазвичай є неконкурентними у споживанні (non-rivalrous) та такими, що ніхто не може бути позбавлений права доступу до них (non-excludable). Внаслідок цього користуватись ними будуть усі, в той час як забезпечувати їхню наявність – одиниці. Можна бути переконаними, що суспільство, наприклад, потребує розширення права голосу – на всіх чоловіків, а не лише заможних, або на жінок, а не виключно чоловіків. Питання в тому, хто буде брати на себе всі ризики та втілювати в життя цю ідею: змусити істеблішмент поступитися владою, переконати багатьох чоловіків та жінок, що це їм дійсно потрібно (багато жінок виступали проти розширення своїх політичних прав, бачачи в цьому несумісність зі своїм «покликанням»), стикатись з нерозумінням, ненавистю та відвертою протидією (читай – насильством) в прагненні змінити баланс влади в суспільстві. Адже – і це головне – такого роду активісти майже ніколи не мають жодного зиску зі своїх зусиль. Вони несуть усі витрати та ризики, а користуватись результатами їхніх дій будуть всі члени групи, без винятку, хоча більшість з них не доклала до цього жодного ватку своїх зусиль. Тобто жодного стимулу для таких еґотистичних створінь, якими є люди, займатися вирішенням спільних питань немає (Олсон 2004). Це і є проблема колективних дій.

➤ Політика пов'язана з владою, а тому вона схильна мобілізувати здатність homo sapiens до бездушності та жорстокості.

Ще Арістотель (Арістотель 2000) помітив сьогодні очевидне: люди – це *zoon politikon* (політичні тварини), тобто за своєю природою схильні використовувати владу для досягнення своєї мети (або захисту себе від спроб інших зробити це). Вони не є самотніми в цьому прагненні, оскільки мавпи, наприклад, також заклопотані проблемами підвищення свого статусу, внаслідок чого більшу частину свого життя проводять в суспільних справах, як-то укладання альянсів, розірвання альянсів, кидання виклику альфа-самцям, уникання виклику альфа-самцям, інтриги, залицяння, залякування тощо (de Waal 2007). Однак чим, судячи з усього, дійсно люди вирізняються з-поміж інших біологічних істот, так своєю колективною здатністю вдаватися до помсти, насильства та жорстокості у небачених ніде та ніколи масштабах. Це породжує проблему поганого та травматичного минулого (коли українці зможуть забути лиха, заподіяні росіянами?), перешкоджає довірі та взаємовигідній співпраці, а також висуває на перший план питання одомашнення, приручення насильства – доти, доки воно не розірве на шматки будь-які стійкі групи людей.

➤ Політика завжди історична, кожна політична дія породжує нові умови та форми конфлікту, які нелегко ігнорувати чи усунути.

В першій темі ми вже торкалися того, що велика кількість політичних ситуацій повторюються в тих чи інших рисах. Тобто, політика – це ніщо інше, як історія, що перебуває у постійному русі. Це дозволяє сподіватись на відкриття повторюваних патернів політичних дій, а, отже, підживлює надію на відкриття універсальних законів політичного життя.

➤ Політика завжди відбувається у «відкритих системах» і, отже, завжди схильна до випадкових ефектів, що породжуються зовнішніми силами. Все це робить політику діяльністю людини, яка відрізняється особливою невизначеністю, динамічністю та послідовністю.

Таким чином, політика створює передумови виникнення будь-якої іншої людської активності. Її мета – приручити неминучі конфлікти, що виникають через нашу потребу жити разом за умов дефіциту ресурсів та цінностей. Люди унікальні в тому, що здатні «одомашнювати» конфлікти та насильство (ну, як «одомашнювати» – знижувати частоту та гостроту вбивств, тортур, вигнання, ув'язнень до прийняттого рівня), тим самим створюючи умови для спільних правил, норм та інститутів. Ці регульовані обміни, переговори, обговорення та процеси прийняття рішень дозволяють вирішувати конфлікти мирним шляхом і, таким чином, виключають застосування насильства, яке в іншому випадку могло б бути потрібним для усунення відмінностей у ресурсах та перевагах, які в першу чергу породжують політичну активність. Проте це також породжує постійне суперництво, що робить політику за своєю суттю динамічною та завжди незбалансованою. У ній також беруть участь нееквівалентні актори (ті, що не зводяться до власних фізичних чи соціальних рис), які усвідомлюють свою участь в політичному процесі та змінюють його параметри. Вони роблять це завдяки вкрай недосконалим процесам комунікації. Політика також за своєю суттю є історичною, оскільки на людей завжди впливають їхній досвід та інститути. З усіх

цих причин політика – це область, що відрізняється від природи, з її передбачуваними та об'єктивними процесами.

***Політика як процес,
політика як арена:
дев'ять підходів до
політики та
політичної науки***

Виникає питання – чому політологи, маючи консенсус щодо головних рис політики, виявляються безсилими під час формулювання єдино правильного визначення політики? Можна вказати на дві причини: по-перше, специфічні зв'язки політичної науки з політикою, які ми трохи зачіпали в першій темі, де близько підійшли до наступної, дуже спрощеної формули: кожному суспільству (режиму або державі) – своя політика, кожній політиці – своя політична наука. Внаслідок цього «визначення політики... саме по собі... є політичним процесом. Воно виникає із взаємодії тих же факторів, які формують політику... – різних ідей, інтересів та інститутів у контексті (звичайно) нерівномірного розподілу влади» (Leftwich 2004).

Інакше кажучи, «те, що вивчається як політика в одному місці, здається зовсім іншим, ніж те, що вивчається в іншому місці. Наприклад, студенти-політологи США... вивчатимуть американську систему федерального уряду; її політичні партії, групи інтересів, вибори та громадську думку; деякі основні питання державної політики та природи, форми і навіть бажаність демократії. З іншого боку, студенти-політологи у Сполученому Королівстві... мають вивчати деяку політичну філософію (або нормативну теорію) – можливо, Платона, Гоббса, Локка, Руссо, Мілля або навіть Джона Ролза. Але вони також, ймовірно, вивчатимуть політичні інститути та процеси Сполученого Королівства (і, можливо, Європейського Союзу) та конкуруючі інтерпретації цих інститутів, а також матимуть можливість обирати факультативні курси, присвячені таким областям, як політичні ідеології, порівняльна політика (яка може включати США) і, можливо, політика постколоніальних держав... А в південноафриканському університеті, навпаки, викладання може бути більш чітко зосереджено на історії та характері південноафриканської політики та її інститутів, можливо, також на традиціях південноафриканської політичної думки, різних інтерпретаціях підйому та падіння системи апартеїду та появі нової постапартеїдної політики у контексті більш порівняльного аналізу демократизації» (Leftwich 2004).

По-друге, «кожне визначення політики несе із собою більш-менш явну методологію дослідження» (Leftwich 2004). Якщо спрощувати, то кожне визначення політики передбачає різні **онтології** (уявлення про буття політичних явищ, тобто чи існує «реальний» політичний світ «зовні», який не залежить від нашого знання про нього) та різні **епістемології**, або теорії пізнання, тобто що саме ми взагалі можемо знати про політичний світ (Нау 2002). Внаслідок цього політологія може бути спрямованою на виявлення загальних закономірностей, моделей та процесів (якщо не законів), що лежать в основі всієї політики, або на більш гуманістичний, історичний, нормативний опис, пов'язаний з якісним розумінням та моральними судженнями щодо конкретних процесів. Або може

мовитись про певний «мікс» цих речей, коли різні форми та рівні аналізу доповнюють один одного.

Інакше кажучи, спосіб, яким ми визначаємо політику, істотно впливатиме на те, що ми шукаємо і як ми аналізуємо політику, тобто на методологію дослідження. Ба більше, будь-який підхід виключатиме принаймні частково інші підходи, вимірювання, докази та пояснення. Доречний приклад: демонтаж системи расового панування в Південній Африці (апартеїд), до якого 2 лютого 1990 р. вдався, без жодного попередження, президент ПАР Фредерік Вільгельм де Клерк. Питання у тому, чому це сталося? Відповідь, звісно, в політиці, але ось два (а їх насправді може бути значно більше) визначення політики, які значною мірою визначають два різних способи аналізу того, що саме сталося з апартеїдом і чому.

(1) Теорія «раціонального вибору» стверджує, що політика – це ринок, на якому раціональні актори переслідують свої інтереси, намагаючись максимізувати вигоди та мінімізувати витрати. Розрахунки акторів з часом змінюються, оскільки деякі політики можуть згодом стати дорожчими, змушуючи переосмислити пріоритети. У випадку ПАР теоретики раціонального вибору могли б стверджувати, що спочатку апартеїд приніс білій Південній Африці більше вигоди, ніж витрат: їхній рівень життя зростав, у них був доступ до хорошої освіти та робочих місць, чорна робоча сила була дешевою та численною, а інвестиції зростали, оскільки гроші люблять стабільність, якою б не була політична оболонка. Але в міру зростання внутрішнього опору та поширення насильства з боку чорношкірої частини Південної Африки, вартість апартеїду почала стрімко зростати, оскільки режим вдавався до ще більших репресій. В результаті в 1980-х роках зовнішній тиск на режим почав посилюватися, і біла Південна Африка виявила, що витрати на підтримку апартеїду починають перевищувати вигоди. Економіка почала занепадати, внутрішні витрати на оборону і безпеку різко зросли, війни на кордонах призвели до численних смертей і поранень їх солдатів, посилилась культурна ізоляція тощо. Новий «раціональний» розрахунок полягав у тому, що настав час шукати компроміс з лідерами опозиції, які, в свою чергу, були готові пристати на пропозицію, бо усвідомили, що вони ніколи не зможуть захопити державну владу в результаті прямої революційної перемоги, як це сталося в Китаї, на Кубі або у В'єтнамі. Таким чином, крах апартеїду пояснюється тим, що еліти з обох сторін, вдавшись до раціонального розрахунку витрат і вигоди, зрозуміли, що їх інтереси полягають у укладанні компромісної угоди.

(2) Марксистська концепція політики стверджує, що політика – це не що інше, як класовий конфлікт. Відповідно, при аналізі політики марксистки звертаються до аналізу класових інтересів та балансу класової влади. У випадку з ПАР марксистки мали б стверджувати, що зростання Південної Африки під час і після Другої світової війни призвело до успішної диверсифікації економіки та позбавлення її колишньої залежності від первинних ресурсів. Цей процес, який стимулював індустріалізацію та урбанізацію, породив робітничий клас, який був майже повністю чорним, і тим самим сприяв зміцненню чорних політичних та профспілкових організацій. Ці групи все більше вимагали соціальної справедливості та рівності від імені виключеної більшості та формулювали свої вимоги у термінах нерасистських демократичних соціалістичних цілей. Всі ці організації протиставляли себе як державі, так і (майже виключно білим) власникам капіталу. Тобто «успіх» расистської капіталістичної системи породив ворожий до неї клас та ідеологію. Заборонені або загнані в підпілля, ці організації звернулися до жорстокіших форм революційної боротьби (саботаж, партизани). Настала нестабільність,

почався економічний спад, що змусило білий капітал у Південній Африці шукати якоїсь угоди з чорними. Отже, кінець апартеїду слід розглядати як спосіб, за допомогою якого південноафриканський капіталізм зміг захистити себе від небезпечних протиріч расового та класового конфлікту.

Розглянуті обставини унеможливають появу «офіційного», наче закарбованого в державних документах, визначення політики в окремій країні; прагнення врахувати розуміння політики в інших країнах, що формувались під впливом безлічі унікальних факторів та обставин, призводить до плутанини та більших суперечок між науковцями. Тому деякі вчені пішли на позір простим шляхом: «Для нас політологію найкраще визначити у термінах того, чим займаються політологи» (Lowndes, Marsh, Stoker 2018). Хочеш дізнатися, що таке політика, придивись до тих, хто її вивчає на професійній основі, отримуючи гроші та визнання, опиши, як саме вони її розуміють – і, voilà, ти маєш бажане. В цілому, виокремлюють близько десятка (це значить – вісім) не дуже сумісних (а подекуди відверто суперечливих) підходів до розуміння, опису та пояснення політичних явищ та процесів, кожен з яких передбачає специфічні, «вбудовані» в теоретичну оптику методологію, зв'язки з практикою та політичною теорією. В свою чергу, три з цих підходів розуміють політику як арену, а інші – як процес.

Політика як арена. Розгляд політики як арени, тобто місця або інституційного форуму, де вона відбувається, передбачає винятковий фокус на певних обмежених «аренах» (парламент, виконавча влада, політичні партії, групи інтересів, державна служба, вибори, а у порівняльному контексті – королі, вожді, імператори та їхні двори). Тобто, політикою є все те, що відбувається на цих аренах, в той час, як все, що відбувається поза ними – не є політикою. Тільки уряди, суди та парламенти визначають цілі та обов'язкові для всього суспільства рішення, і саме в цьому полягає політика: дебати, конфлікти та угоди про те, яка саме політика (з існуючих варіантів) має бути реалізована і ким. Політика школи, приватного клубу чи корпорації не є політикою, оскільки їхні рішення не є обов'язковими за межами організації; ба більше, щоб бути обов'язковим усередині організації, вони вимагають ширшого законодавства справді політичного характеру. Такий підхід до політики виправданий і співвідноситься з деякими повсякденними уявленнями: коли люди кажуть, що їм набридла політика, зазвичай вони мають на увазі, що їх відштовхнула поведінка чи дії тих політиків, які безпосередньо залучені до традиційної політичної арени (Leftwich 2004; Lowndes, Marsh, Stoker 2018). Тлумачення політики як арени притаманне біхевіоралістам, теоретикам раціонального вибору та деякі інституціоналістам, зосереджуються на формальному функціонуванні політики у світі уряду та тих, хто прагне вплинути на нього. Таблиця 2.1 підсумовує головні особливості цих трьох підходів, залишаючи їхню деталізацію для інших тем цього посібника.

Таблиця 2.1. Три підходи до політики та політичної науки

	<i>Сфера політологічних досліджень</i>	<i>Розуміння науковості</i>	<i>Оцінка політичної теорії</i>	<i>Зв'язки з практикою</i>
<i>Біхевіоралізм</i>	Політика – арена, а вчені фокусуються на основній (mainstream) політиці (парламент, уряд, партії...)	Можна відкрити загальні закони; наукові тези повинні піддаватись фальсифікації; твердження слід емпірично перевіряти спостереженням	Визнає цінність політичної теорії (раніше вона відкидалась)	Наполягає, що вільний від цінностей, нейтральний і неупереджений
<i>Теорія раціонального вибору</i>	Політика – арена, а вчені фокусуються на умовах колективних дій в основній (mainstream) політиці	Прагне до загальних законів, що дають надійні прогнози	Визнає цінність політичної теорії (проте більше уваги приділяє тому, що можливо, а не чому слід бути)	Стверджує, що пропонує ціннісно-нейтральні поради експертів щодо організації політики
<i>Інституціоналізм</i>	Політика – арена, а вчені фокусуються на інституційних механізмах (правила, норми, цінності), які регулюють політичні обміни основної (mainstream) політики	Політологія повинна бути емпірично обґрунтованою, теоретично поінформованою і рефлексивною	Прагне до встановлення зв'язку між емпіричним аналізом і нормативною теорією	Намагається налагодити тісні зв'язки та працювати разом з політиками

Політика як процес. Прихильники другого розуміння політики схильні розглядати її як ширше явище, як загальний процес, який не обмежується певними інституційними аренами чи місцями. Звичайно, це включає діяльність таких інститутів, як держави, уряди, партії і групи тиску, але політикою також визнається діяльність, що відбувається повсюдно в набагато ширшому діапазоні інститутів та груп, наприклад, у сім'ях. Тобто політика скрізь, де виникають питання влади, контролю, прийняття рішень та розподілу ресурсів. Більше того, політика з цієї точки зору присутня в недержавних (або бездержавних)

суспільствах, усередині та між усіма групами, які їх складають, незалежно від того, чи вони засновані на кровній спорідненості, статі чи віці. Так, феміністки обґрунтовують ідею «особисте є політичним», яка частково виникла внаслідок дебатів про насильство щодо жінок у сім'ї, яке традиційно вважалося «неполітичним», тому що воно відбувалося у приватній сфері. Феміністський аргумент у тому, що таке насильство відображає владні відносини, а тому є «політичним». Марксистки поділяють розуміння політики як процесу, оскільки розглядають її як відображення ширшої боротьби між класами у суспільстві. Для постструктуралістів політика не «міститься» у єдиній структурі панування, адже влада розосереджена серед інститутів та процесів і навіть відображена в тілах людей (Leftwich 2004; Lowndes, Marsh, Stoker 2018). В цілому, таке визначення політики пов'язане з постструктуралізмом, конструктивізмом, психологією, марксизмом та фемінізмом, що підсумовується в Таблиці 2.2.

Таблиця 2.2 П'ять підходів до політики та політичної науки

	<i>Сфера політологічних досліджень</i>	<i>Розуміння науковості</i>	<i>Оцінка політичної теорії</i>	<i>Зв'язки з практикою</i>
<i>Психологічні підходи</i>	Політика – це скоріше процес, а вчені фокусуються на особистісних рисах та пізнанні політиків, у першу чергу в рамках основної (mainstream) політики	Можна дослідити процес виявлення і формулювання проблем самими акторами; теоретичні тези слід емпірично перевіряти	Не орієнтовані на політичну теорію, бо вважають більшість її припущень про людську природу неадекватними	Часто намагаються зрозуміти, як працює політика і як її можна поліпшити
<i>Конструктивізм</i>	Політика – це скоріше процес, а вчені фокусуються на значеннях, які актори надають своїм діям і їхньому контексту	Розуміння політичної діяльності відрізняється від розуміння фізичного світу	Політичний аналіз обов'язково має нормативне підґрунтя	Тяжіє до іронічного коментування нарративних битв в політиці
<i>Марксизм</i>	Політика – це процес, а вчені фокусуються на боротьбі між	Критичний реалізм: відкриття прихованих сил, що обумовлюють, однак	Нормативна теорія корисна, коли спрямовує дії:	Схильний брати участь в боротьбі пригноблених

	соціальними групами, зокрема соціальними класами	не детермінують історичні події	суть в тому, щоб змінити світ	соціальних груп або класів
<i>Фемінізм та гендерні підходи</i>	Політика – це процес, коли політичним є навіть приватне	Антифундаментальні і критичні реалістичні теорії	Нормативна теорія повинна стати гендерно чутливою	Політична активність є невід’ємною частиною фемінізму
<i>Пост-структуралізм</i>	Політика – це процес, що різними способами впливає на інститути і середовища	Претензії на науковість не мають сенсу, оскільки наш досвід «політичної реальності» опосередкований мовою (дискурсом)	Етичний релятивізм; Підтримує нормативну критику влади і панування; просуває агоністичні теорії демократії	Здійснює (великий) вплив на поп-культуру через влучну критику претензій на істину

В цій темі ми розглянули своєрідний консенсус, що склався серед політологів стосовно розуміння основних рис політики, та пов’язані з ними питання: еквіфінальності та поліфінальності, двозначність мови, дилему безпеки, проблему колективних дій, природу людини тощо. Друге питання присвячено дослідженню восьми головних підходів до політики та політичної науки, в основу яких покладено виокремлення двох інтерпретацій політики: як арени, що відбувається тільки в чітко локалізованих місцях, та процесу, що передбачає усюдисущий характер політики та її унікальну проникність в будь-які соціальні явища та процеси. Кожному запропонованому підходу притаманне не тільки специфічне тлумачення політики, а також специфічні онтологія (якою є політична реальність?) епістемологія (як саме ми пізнаємо світ?) та методологія (які методи ми використовуємо для отримання валідного та надійного знання про політику?). Окреслену множинність підходів ми розглядаємо як ознаку зрілості дисципліни, яка не задовольняється одновимірним, спрощеним поглядом на політичні реалії, а натомість пропонує розмаїття підходів, гіпотетичне та бажане поєднання яких дозволить описати, пояснити та зрозуміти політику в усій її повноті та багатоманітності.

Питання для самоперевірки:

1. В якому сенсі кажуть, що політика є квінтесенцією людської діяльності та водночас «вищою наукою»?
2. Які головні риси політики Ви можете виокремити та чим вона вирізняється з-поміж інших видів людської активності?
3. В чому полягає сутність стратегічної природи політики та політичних акторів?
4. Розкрийте зміст дилеми безпеки на прикладі відносин між так званими великими державами?
5. Чи дійсно члени групи, які усвідомлюють спільність інтересів, будуть прагнути об'єднуватися та діяти колективно задля їхнього досягнення?
6. Що саме означає розуміння політики як арени та як процесу? В чому полягають сильні та слабкі сторони кожного з цих тлумачень?
7. В чому полягають відмінності між онтологією та епістемологією? В якому сенсі кажуть, що онтологія та епістемологія «вбудовані» в кожен політологічний теорію?
8. Розкрийте зміст феміністської тези «приватне є політичним» (на прикладі домашнього насильства)?

Література:

1. Hay C. Political Analysis: a Critical Introduction. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. 314 p.
2. Schmitter P., Blecher M. Politics as a Science: a Prolegomenon. New York, London: Routledge/Taylor & Francis Group, 2021. 160 p. <https://doi.org/10.4324/9781003032144#>
3. Theory and Methods in Political Science / ed. by V. Lowndes, D. Marsh, G. Stoker. 4th edition. London: Palgrave Macmillan, 2018. 391 p.
4. Torigian J. Prestige, Manipulation, and Coercion: Elite Power Struggles in the Soviet Union and China after Stalin and Mao. New Haven: Yale University Press, 2022. 312 p.
5. Waal, de F. Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007. 235 p. <https://doi.org/10.56021/9780801886560>
6. Waltz K. Theory of International Politics. Reading: Addison-Wesley Publishing Company, 1979. 251 p.
7. What is Politics? / (ed.) A. Leftwich. Malden: Polity Press, 2004. 224 p.
8. Арістотель. Політика. Київ: Основи, 2000. 239 с.
9. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи. Київ: Фабула, 2019. 288с.
10. Вудворд Б. Страх. Трамп у Білому домі. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 400 с.
11. Макінтайр Л. Постправа. Київ: ArtHuss, 2021. 208 с.
12. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп. Київ: Лібра, 2004. 271 с.

ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

«Найкращі вожді ті, існування яких народ не помічає»

(Лао Цзи)

- **Поняття, основні концепції влади**
- **Структура, джерела влади**
- **Політична і державна влада**
- **Функції політичної влади, форми влади**
- **Засади і ресурси влади, види влади**
- **Принцип поділу влади**
- **Легітимність влади**
- **Політична влада в сучасній Україні**

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити сутність понять «влада», «політична влада», «державна влада» та назвати відмінність між ними;
- ❖ проаналізувати основні концепції походження влади;
- ❖ назвати функції політичної влади, визначити форми влади;
- ❖ вказати ресурси влади; визначити джерела влади;
- ❖ охарактеризувати підстави та типологію влади;
- ❖ визначити сутність принципу поділу влади;
- ❖ розкрити поняття «легітимність влади»;
- ❖ проаналізувати особливості розвитку політичної влади в Україні на сучасному етапі.

Ключові поняття та терміни:

<ul style="list-style-type: none"> ● влада, політична влада, державна влада ● верховенство влади ● публічність влади ● моноцентричність влади	<ul style="list-style-type: none"> ● легальність влади ● легітимність влади ● функції політичної влади ● ресурси влади ● джерела влади
--	---

Поняття та основні концепції влади

Влада є одним із фундаментальних понять у політичній науці. Вся історія людського суспільства проникнута боротьбою за владу. Влада існує скрізь, де є стійкі переконання людей: у сім'ї, виробничих, учбових колективах, різного роду організаціях і установах, у всій державі. Ще Аристотель помітив: "у всьому, що складено з декількох частин, є початок, що володарює, і початок підлеглий". За своєю природою влада – явище соціальне, оскільки вона виникає в суспільстві. З точки зору соціальної сутності, влада виступає універсальним механізмом інтеграції, узгодження, впорядкування взаємодії людей з різноманітними інтересами і потребами і тим самим оберігає суспільство від анархії і розпаду.

Історично поняття "влада" (від грецьк. – "kratos") пов'язано з адміністративним управлінням у містах-полісах Стародавньої Греції. Сучасна наука не розробила єдиного поняття влади. Тому різні політичні теорії трактують її по-різному. Численні визначення влади можна розглянути в рамках **двох підходів – поведінкового і соціологічного.**

З позиції **поведінкового** підходу влада трактується як особлива сутність, носієм якої виступає окрема особа, що володіє правом на повеління. Природа влади в даному підході пояснюється біологічними і психологічними особливостями її носія.

До поведінкового підходу можна віднести наступні концепції влади:

- **теологічні концепції** (А. Августин) пояснюють природу влади за допомогою теорії божественного права;
- **біологічні концепції** (М. Марсель, Ф. Ніцше) вбачають у владі засіб приборкання людської агресивності, закладеної в інстинктах людини як біологічної істоти;
- **біхевіористські концепції** (Ч. Мерріам, Г. Лассуел) розглядають владу як відносини між людьми, за яких одні управляють, правлять, а інші підкоряються і виконують рішення перших;
- **психологічна концепція** (З. Фрейд) трактує владу як спосіб панування несвідомого над людською свідомістю, тобто індивід підкоряється силам, що знаходяться поза межами його свідомості;
- **міфологічна концепція** обґрунтовує закономірність розподілу суспільства на "сильних" і "слабких", що і зумовило право сильних на владу, а для надання владі законності "сильні" використовували міфи про свою велич;
- **реляційні концепції** характеризують владу як відношення між двома партнерами, за якого один має визначаючий вплив на іншого. Можна виділити три основні теорії реляційної концепції влади: "теорії опору", "обміну ресурсами", "розділу зон впливу".

Соціологічний підхід трактує владу як відносини, що складаються між суб'єктом владної волі і об'єктом владної дії. Класичне визначення влади з позицій соціологічного підходу дав М. Вебер. Він визначає владу "як будь-яку можливість проводити всередині даних суспільних відносин власну волю, навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість ґрунтується".

До соціологічного підходу можна віднести наступні концепції влади:

- **структурно-функціональна концепція** (Т. Парсонс) розглядає владу як відношення нерівноправних суб'єктів, чия поведінка обумовлена виконуваними ними ролями (роль управляючих або підлеглих);
- **конфліктологічна – марксистська** (К. Маркс, Ф. Енгельс) розглядає владу як відносини панування і підкорення одного класу іншим;

- **дуалістична** (М. Дюверже) підкреслює подвійність влади: з одного боку, вона є інструментом панування одних груп суспільства над іншими, а з іншого, – виступає засобом інтеграції і забезпечення соціальної солідарності всіх членів суспільства для загального блага.

Всі наведені концепції трактування сутності влади не виключають одна одну. Влада – це багатомірне, багатозначне поняття.

Влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, надавати визначаючий вплив на діяльність і поведінку людей за допомогою різних засобів: примусу, права, авторитету тощо.

Структура, джерела та ресурси влади

Влада може бути охарактеризована з точки зору її структури, суб'єктів і об'єктів, ресурсів, форм, видів влади і виконуваних функцій.

Влада – завжди двостороннє відношення суб'єкта і об'єкта. Суб'єкт влади втілює в собі її активний, направляючий початок. Ним може бути індивід, організація, соціальна спільність.

Суб'єкт визначає зміст владного відношення через:

- наказ (розпорядження) як владне повеління підкорятися волі суб'єкта влади;
- підкорення як підведення приватної волі під загальну волю влади;
- покарання (санкції) як засіб впливу на заперечення пануючої волі;
- нормування поведінки як сукупність правил відповідно до загального інтересу.

Об'єкт - інший найважливіший елемент влади. Влада неможлива без підкорення об'єкта. Об'єктами влади є всі ті, на кого спрямована владна воля, тобто індивіди, соціальні групи, клас тощо.

Джерела влади – владна першооснова. Джерелами влади можуть бути авторитет, сила, багатство, харизма, становище в суспільстві, право, знання, інформація тощо. Згідно концепції американського футуролога О. Тоффлера (теорія "зсуву влади") влада сили зжила себе, не дивлячись на її використання як у минулому, так і теперішньому часі. Вирішальним джерелом влади стають знання і інформація. Він стверджує, що в сучасному світі знання (в різних формах: інформація, наука, мистецтво, етика) через свої переваги – нескінченність, загальнодоступність, демократичність – підпорядкували силу і багатство, ставши визначальним джерелом влади.

Кожна влада для здійснення своїх політичних цілей повинна мати базу, джерела, на які могла б спиратися владна воля суб'єкта – основи влади, а також володіти реальними засобами, які використовуються для зміцнення самої влади – ресурсами влади. За характером діяльності різноманітні ресурси поділяються на утилітарні, примусові та нормативні. До **утилітарних** ресурсів належать матеріальні та соціальні блага, які задовольняють щоденні інтереси і потреби

людини. Їх перелік може включати кошти, промислові й продовольчі товари, соціальне забезпечення у сфері охорони здоров'я, освіти, різноманітні пільги і привілеї. В багатьох країнах цей ресурс використовується державою для забезпечення лояльного ставлення до влади цілих верств населення. Так, соціальний статус держслужбовців або військовослужбовців офіцерського складу надає таким категоріям можливість користуватися привілейованим становищем порівняно з іншими соціальними групами, що зумовлює їх позитивне ставлення до існуючого політичного ладу.

Примусові (силові) ресурси влади представлені засобами адміністративного та кримінального впливу, які передбачають можливості держави встановлювати в законодавчому порядку адміністративну і кримінальну відповідальність. Юридична відповідальність за адміністративне правопорушення – винна дія або бездіяльність, яка порушує громадський порядок, – передбачає заходи адміністративного покарання, такі як попередження, штраф, адміністративний арешт тощо. Заходи кримінального впливу застосовуються у разі скоєння людиною злочину, що визначається вироком суду, і включають позбавлення волі, примусові роботи, позбавлення особистого майна.

До силових ресурсів відносяться армія, служба безпеки, поліція, прокуратура, суди, які мають у своєму розпорядженні спеціальну техніку, озброєння, в'язниці. Силові ресурси покликані забезпечити оборону країни, безпеку державної влади, охорону внутрішнього правопорядку.

Нормативні ресурси – це правові й політичні норми, що регулюють багатоманітні соціальні відносини в країні. До сукупності таких регуляторів можна також віднести мораль, норми традицій і звичаїв.

За сферами життєдіяльності суспільства можна виділити економічні, соціальні, юридичні, адміністративно-силові та культурно-інформаційні ресурси влади.

В різних суспільних системах і на різних етапах історичного розвитку ті або інші основи і ресурси можуть змінювати свою значущість у системі влади. На вибір використовуваних ресурсів впливає багато чинників: стан економіки (спад або підйом), рівень життя, зрілість громадянського суспільства і правової держави, політична культура населення, еліт і лідерів.

Політична та державна влада

Властива людині потреба влади залучається до орбіти різних видів суспільної влади – економічної, соціальної, політичної, духовної, сімейної тощо.

Політична влада нерозривно пов'язана з державною владою. Будь-яка державна влада, будучи ядром політичної влади, має політичний характер, але не всяка політична влада є державною.

Таким чином, структура політичної влади – це єдність державної влади (законодавчої, виконавчої і судової) і суспільної (недержавної) – влади політичних партій, громадсько-політичних організацій, органів місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ, груп тиску тощо. Політичну і державну владу слід розрізняти, але не протиставляти. У звичайних умовах їх соціальний характер однаковий.

Політична влада – це влада соціальної спільності (спільностей), що визначає у кінцевому рахунку в протиборстві з іншими силами, напрям розвитку країни.

Державна влада – це влада особливої організації – держави, її органів, посадовців, що реалізують волю тієї політичної спільності (спільностей), якій належить політична влада. Державна влада – це соціально організована влада, що має у своєму розпорядженні право видавати закони, обов'язкові для всього населення, і що спирається на особливий апарат примусу.

Політична влада домінуючої соціальної спільності повніше за все реалізується через державну владу.

Відмінні риси державної влади:

- **верховенство**, обов'язковість її рішень для всього суспільства та інших видів влади;
- **публічність**, тобто загальність і безособовість, що означає можливість звернення до всіх громадян від імені всього суспільства за допомогою права (закону);
- **легальність** у використанні сили й інших засобів владарювання в межах країни;
- **моноцентричність** – наявність єдиного центру ухвалення рішень;
- **різноманіття ресурсів**.

Політична влада існує у двох основних формах: легальна влада з формалізованою структурою і нелегалізована влада – влада впливових груп, осіб, груп тиску, лідерів кланів, мафіозних груп.

Особливе місце політичної влади в житті суспільства визначається її функціями. До них відносяться наступні:

- вироблення стратегії управління суспільством;
- розробка і ухвалення конкретних рішень з основних напрямів розвитку суспільства;
- об'єднання всіх суспільних сил для досягнення поставлених цілей;
- оперативне управління і регулювання суспільними процесами;
- контроль за найважливішими параметрами стабільності і спрямованим розвитком суспільства.

Форми влади

Влада проходить разом із людським суспільством складний шлях зміни її форм.

Першими характеристику реальних форм влади в античних містах-полісах дали Платон і Аристотель. Так, у класифікації форм влади Аристотель називає правильні форми правління (орієнтація на суспільне благо) – монархія, аристократія, політія і неправильні форми правління (орієнтація на особисте благо) – тиранія, олігархія, демократія.

Французький політолог М. Дюверже вказує на три історичні форми влади:

- анонімна влада – розпиляється серед членів роду і населення примітивного (первісного) суспільства і не має політичного характеру;
- індивідуалізована влада (влада вождів) виникає з ускладненням соціального життя суспільства;
- інституалізована влада – спирається на діяльність спеціальних інститутів, що виконують певні функції.

В сучасному суспільстві існують соціальні і професійні групи, які через своє особливе становище є своєрідними центрами тяжіння влади. Залежно від того, які групи суспільства стають головними політичними суб'єктами, влада набуває різні форми, а саме: **демократичні**, де доступ до управління має основне населення; **авторитарні**, де влада зосереджена у однієї особи або групи осіб; **анархічні** або безвладдя. У свою чергу вказані форми можуть підрозділятися на наступні різновиди.

Демократія – влада народу. Розрізняють демократію пряму – безпосередня участь народу в політичному житті суспільства, в ухваленні політичних рішень (вибори, референдуми, всенародне обговорення політичних питань і ін.) і представницьку – народ делегує свої владні права відповідним органам влади і конкретним особам.

Авторитарні форми влади: автократія, монархія, аристократія, плутократія, олігархія, бюрократія, технократія, партократія, клептократія, медіакратія, етнократія, мілітократія, бандократія, сімейнократія, теократія, мерітократія тощо.

Анархічні форми влади: охлократія, анархія.

Розглянуті вище форми влади є характерними для більшості держав. Проте питома вага, значущість окремих форм різновидів влади істотно розрізняються в тій або іншій країні. Для сучасної України, разом з наявністю демократії (представницької і прямої), притаманна присутність і авторитарних форм влади таких як бюрократія, плутократія, олігархія, клептократія, медіакратія.

Важливою характеристикою владних відносин є шлях досягнення влади. Це може бути спадковий (монархія), виборний (президент, прем'єр-міністр, парламент, уряд, судові органи, місцеві органи влади), революційний,

контрреволюційний, мілітаристський (військовий переворот) шлях приходу до влади.

Типологія влади Особливості різних елементів влади можуть слугувати критерієм її типології. Так, **відповідно до ресурсів** типологія влади є такою:

Економічна влада – це контроль над економічними ресурсами, власність на різного роду матеріальні цінності, розподіл матеріальних благ – реалізується через економічну політику.

Соціальна влада – розподіл благ у соціальній структурі: статусів, посад і привілеїв – реалізується через соціальну політику.

Культурно-інформаційна влада – це влада над людьми за допомогою наукових знань, інформації і засобів їх розповсюдження. Інформаційна влада не тільки поширює різноманітні відомості, але і маніпулює свідомістю і поведінкою людей всупереч їх інтересам і волі.

Примусова влада – реалізується через силові структури і здійснює контроль над людьми за допомогою загроз і фізичної сили.

Політична влада знаходиться в особливому відношенні до всіх інших влад у суспільстві, здійснюється суб'єктами політики і використовує ресурси всіх інших видів влади.

Суб'єктивно-об'єктивні відносини влади реалізуються на декількох рівнях.

За широтою розповсюдження владного впливу виділяють:

1. **Мегарівень** – міжнародні організації, що наділені владними повноваженнями (ООН, НАТО, Рада Європи, Європейський Союз тощо);
2. **Макрорівень** – центральні органи держави;
3. **Мезорівень** – проміжна влада (підлегла центру влада штатів, республік, провінцій, областей тощо).
4. **Мікрорівень** – влада на місцях у первинних організаціях і малих групах.

Відповідно до суб'єктів влади: державна, партійна, профспілкова, армійська, сімейна, особиста тощо.

Відповідно до функцій: законодавча, виконавча, судова.

За способами взаємодії суб'єктів і об'єктів влада буває: демократична, авторитарна, тоталітарна, конституційна, деспотична, ліберальна тощо.

За ступенем визнання влади населенням: легітимна і нелегітимна.

Різні суспільні види влади знаходяться в складній взаємодії. Багато політологів вважають, що найважливішою є економічна влада, влада власників засобів виробництва та інших суспільних благ. Проте політична влада, знаходячись під сильним впливом влади економічної, є достатньо самостійною і здатна мати над нею зверхність, підпорядковуючи її своїм цілям за певних

обставин (вибори тощо). Домінуючий вплив на суспільство може мати духовно-інформаційна влада.

Злиття політичної, економічної, соціальної, духовно-інформаційної, примусової і адміністративної влад за командної ролі політики спостерігається в тоталітарних державах. Демократичні держави передбачають розділення як самої влади, так і кожного з її видів: у економіці – наявність безлічі конкуруючих центрів впливу, в політиці – поділу влади між державою, партіями і групами інтересів, у державній владі – між законодавчою, виконавчою, судовою тощо. В сучасному світі підвищується роль інформаційної влади, спостерігається переміщення влади до неформальних об'єднань, що включають крупних бізнесменів, політиків, учених, громадських діячів (найвпливовіші міжнародні об'єднання – Тристороння комісія, Більдерберзький клуб, Паризький клуб і т.п.).

Принцип поділу влади

Ідея поділу влади в її класичному вигляді пов'язана з іменами Дж. Локка і Ш. Монтеск'є, які запропонували розділити єдину владу на законодавчу, виконавчу, судову, надати їм рівні повноваження і незалежність однієї від іншої.

Вперше концепція поділу влади одержала законодавче закріплення в Конституції США у 1778 р., потім – у конституційних актах Великої французької революції (1789-1794). Сьогодні в переважній більшості країн світу принцип поділу влади закріплений конституційно, у тому числі й в Україні (Конституція України, ст. 6).

Суть принципу поділу влади:

- чітке визначення функцій, компетенції і відповідальності державних гілок влади;
- можливість здійснення взаємного контролю за допомогою системи стримувань і противаг;
- виключає концентрацію влади в руках однієї людини або державного органу, що запобігає зловживанням владою, встановленню диктатури, тоталітаризму;
- дозволяє більш гармонійно поєднувати такі аспекти суспільного життя, як влада і свобода, закон і право, держава і суспільство під кутом зору самоцінності особи.

При поділі влади по горизонталі органи законодавчої, виконавчої і судової влади працюють самостійно, але в тісній взаємодії один з одним. Вони не повинні виходити за межі повноважень, встановлених конституцією і спеціальними законами. Поділ влади по вертикалі є розділенням владних повноважень між суб'єктами державного управління різного рівня – центральними, регіональними і місцевими органами влади.

Легітимність влади

Термін "легітимність" (від лат. *legitimus* – відповідний законам, законний, правомірний) виник на початку XIX століття у Франції і спочатку ототожнювався з терміном «законність». Його використовували для позначення законно встановленої влади на відміну від насильно узурпованої. До наукового обігу термін "легітимність" увів М. Вебер. Він вказав на те, що будь-яка влада потребує визнання і підтримки. У легітимність влади включив два положення: по-перше, визнання влади правителів, і, по-друге, обов'язки підлеглих підкорятися їй. Легітимність влади – це соціально-психологічне явище. Воно існує у свідомості громадян у вигляді позитивної установки на політичні інститути даної влади, як віра і переконання, що дані інститути є правомірними і справедливими. Легітимність влади припускає наявність авторитету і підтримки з боку більшості громадян суспільства. Легітимність є найважливішою ознакою демократичної влади, яка повинна бути визнана не тільки громадянами, але і світовою спільнотою.

Необхідно розрізняти поняття **легітимності** і **легальності** політичної влади. Якщо легітимність ґрунтується на згоді народу або значної його частини прийняти дану політичну владу, то легальність полягає у чисто юридичному її обґрунтуванні. Легітимність влади – це політичне явище, легальність – поняття юридичне, оскільки за процедурою вона встановлюється національно-правовою системою і гарантується державою. Легальна політична влада – юридично законна влада, носить виключно раціональний характер.

Формування переконання людей у правомірності й справедливості існуючих інститутів влади досягається різними способами. М. Вебер виділив три основні "ідеальні" типи легітимності влади: **традиційний, раціонально-легальний, харизматичний.**

Традиційна легітимність ґрунтується на вірі в священний характер звичаїв і традицій, їх непохитність, притаманна монархіям і відрізняється міцністю. Тому, як вважав М. Вебер, для стабільності демократії корисно збереження спадкового монарха, що підкріплює авторитет держави багатовіковими традиціями шанування влади.

Раціонально-легальна легітимність ґрунтується на вірі в законність і раціональність формальних правил формування і функціонування інститутів політичної влади. Діяти в межах закону повинні всі громадяни суспільства, як керівники, так і підлегли. Раціонально-легальна легітимність є властивою демократичним державам. Це переважно структурна або інституційна легітимність, заснована на довірі громадян до влаштування влади, а не до окремих осіб (персональна легітимність).

Харизматична легітимність заснована на вірі у виняткові якості, тобто харизму керівника, який іноді навіть обожнюється, створюється культ його

особи. Ця легітимність базується на вірі й на емоційних особових відносинах вождя і маси. Харизматична легітимність виникає в умовах соціально-політичних криз, революційних змін.

Названі типи легітимності політичної влади практично не існують у чистому вигляді. В реальному житті відбувається їх поєднання з домінуванням одного, що призводить до змішаного типу легітимності. Так, у Великобританії, Японії, Швеції і інших державах парламентарної монархії домінує раціонально-легальна (структурна, інституційна) легітимність, яка доповнюється елементами традиційної легітимності (збереження інституту монархії).

Рівень легітимності може коливатися від високої довіри до недовіри структурам влади.

Показниками легітимності влади є:

- рівень примусу, вживаного для проведення політики в життя;
- наявність спроб повалення уряду або лідера;
- сила прояву громадянської непокори;
- результати виборів, референдумів, соціологічних опитувань, масовість демонстрацій на підтримку влади (опозиції).

Протилежним процесом легітимності є **делегітимація** – втрата довіри і підтримки до влади.

Причинами падіння легітимності є:

- суперечності між пануючими в суспільстві універсальними цінностями і егоїстичними інтересами правлячої еліти;
- суперечності між ідеєю демократії і соціально-політичною практикою;
- зниження життєвого рівня людей;
- зростання бюрократизації, корумпованості і злочинності в суспільстві;
- відсутність у політичній системі механізму захисту інтересів народних мас;
- виникнення гострих суперечностей між гілками влади.

З виникненням у суспільстві вказаних вище явищ починається процес падіння авторитету інститутів політичної влади та їх лідерів, тобто делегітимація влади.

У цілому легітимність влади знаходиться в прямій залежності від **ефективності влади**, тобто ступеня виконання нею своїх обіцянок, задач і функцій. Влада визнається ефективною, а значить, і легітимною, якщо вона здатна забезпечити в суспільстві стабільність і порядок. Влада, не здатна запобігти крупним політичним міжнаціональним конфліктам, забезпечити розв'язання економічних і соціальних проблем суспільного життя, гарантувати права і свободи громадян, забезпечити чітку взаємодію гілок влади втрачає свою

легітимність. Легітимність і ефективність влади – два найважливіші чинники її стабільності, довіри до неї і підтримки її громадянами.

В сучасному світі велика кількість держав переживає кризу легітимності. Протягом багатьох десятиріч вона виявлялася у формі політичної нестабільності, частих державних переворотів у країнах Африки, Латинської Америки, Азії. Останніми роками проблема легітимності стала вкрай актуальною для більшості постсоціалістичних країн. Це пов'язано з руйнуванням там традиційних, ідеологічних, харизматичних механізмів легітимності, з відсутністю багатьох передумов демократії, з масовими порушеннями демократичних процедур на виборах органів влади, з низькою ефективністю їх діяльності, масовою корумпованістю, порушенням прав і свобод людини, кризою у всіх сферах суспільного життя. Криза легітимності і ефективності влади пов'язана також з низьким етичним рівнем владарюючих, відривом політики від моралі. Все це підриває довіру народу до раціонально-легальних способів легітимності. Підвищення легітимності влади в постсоціалістичних державах, у тому числі й в Україні, можливе перш за все через зміцнення етичних засад політики, практичною демонстрацією здатності влади вирішувати гострі економічні і соціальні питання на користь громадян.

Політична влада в сучасній Україні

Політична влада в Україні

здійснюється державою, політичними партіями і громадсько-політичними організаціями, органами місцевого самоврядування та іншими елементами суспільної влади.

За Конституцією державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. До системи органів державної влади входять Президент України, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, обласні та районні державні адміністрації і органи судової влади.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада. Її конституційний склад – чотириста п'ятдесят народних депутатів – обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. До основних повноважень Верховної Ради належать: прийняття законів; затвердження та контроль за виконанням державного бюджету; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; призначення виборів Президента України у передбачені Конституцією строки; оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру,

схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України тощо.

Главою Держави є Президент України, який виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету та територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України представляє державу в міжнародних відносинах, очолює Раду національної безпеки та оборони України, є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України; призначає позачергові вибори до Верховної Ради України та припиняє повноваження парламенту (Ст.102).

Вищим органом у системі органів виконавчої влади в державі є Кабінет Міністрів України, який відповідальний перед Президентом і Верховною Радою. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. В роботі Кабінет міністрів керується Програмою діяльності, схваленою Верховною Радою України. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Їх склад формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови цих адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою країни. Систему судоустрою складають місцеві суди, апеляційні суди, Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

До елементів державної влади також входять правоохоронні та контролюючі органи. Законодавство України визначає правоохоронні органи як органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю та інші, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Важливою компонентою контролюючих органів держави є державні служби – податкова, митна, експортного контролю, держпродспоживслужба, держслужба з надзвичайних ситуацій, державна аудиторська служба, а також інспекції та адміністрації, наприклад, державна екологічна інспекція тощо. Вони створені задля надання державних послуг

громадянам та юридичним особам та здійснення нагляду та контролю за дотриманням і виконанням законодавства у різних сферах.

В Україні спостерігається посилення ролі суспільної влади, що проявляється в діяльності органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, груп інтересів, недержавних засобів масової інформації.

Конституція визначає засади діяльності місцевого самоврядування, яке є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення. До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області строком на п'ять років. Територіальні громади обирають відповідно сільського, селищного, міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Україна має багатопартійну систему, і на 1 січня 2022 року в Україні офіційно зареєстровані 370 політичних партій. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 06 березня 2022 року № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» на час дії воєнного стану документи для державної реєстрації створення політичних партій не приймаються.

Із згаданого загалу об'єднань лише декілька відповідають призначенню бути з'єднувальною ланкою громадянського суспільства з державою. Здебільшого вітчизняні політичні партії виступають скоріше технологічними проектами, зростання кількості яких співвідноситься з початком чергової електоральної кампанії. Дослідники зазначають, що «поза виборчим процесом активність партійних структур є вкрай низькою так само, як і їх реальна суб'єктність у рамках політичної системи». Партійна система характеризується такими недоліками, як наявність багатьох партій однакової ідейно-політичної орієнтації, невідповідність між декларованою ідейною та фактичною соціальною і політичною спрямованістю.

Впливовим чинником демократизації української політичної системи у постреволюційний час стають інститути третього сектору. Протягом років неурядові організації виконували значний обсяг робіт із впорядкування реформ у країні, працювали над антикорупційними ініціативами, юридичними питаннями, проблемами національної безпеки, проведенням пенсійної реформи, виборчої реформи, децентралізації, а також питаннями судочинства, освіти й охорони здоров'я.

За даними Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2024 року в Україні було зареєстровано 102860 громадських організацій, 2347 громадських спілок, 28751 професійних спілок та 180 об'єднань профспілок, 27542 релігійних організацій, 29910 благодійних організацій, 1796 органів самоорганізації населення, 39709 об'єднань співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ) та 320 творчих спілок. Ці дані вказані без урахування тимчасово окупованих територій.

Складовою суспільної влади в Україні є численні недержавні засоби масової інформації: періодичні друковані видання, радіо, телебачення, сучасні інформаційні ресурси. Однак часто вони вдаються до обслуговування вузькогрупових і персональних інтересів, підтримують окремих політиків, нехтуючи своїм призначенням бути «четвертою владою» і захищати інтереси громадянського суспільства.

Отже, політична влада в Україні представляє єдність державної і суспільної влади. У формуванні суспільної влади наявні тенденції збільшення кількості відповідних політичних інститутів та якісні зсуви у бік їх більш значимої ролі в політичному житті суспільства. Але поки не вироблено достатньо ефективних механізмів демократичного впливу суспільства на державну владу. Зміна співвідношення між державною і суспільною владою на користь останньої в подальшому залежатиме як від розвиненості самого громадянського суспільства, його політичних інститутів, так і становлення держави як правової і демократичної.

Питання для самоперевірки:

1. Яке місце в політології посідає поняття «влада»?
2. Які концепції влади Ви можете назвати?
3. У чому полягає відмінність між політичною та державною владою?
4. Які є функції політичної влади?
5. За допомогою яких ресурсів реалізується політична влада?
6. Які ознаки лежать в основі типології влади?
7. У чому полягає принцип поділу влади?
8. У чому відмінність понять «легальність влади» і «легітимність влади»?
9. Які типи легітимної влади виділив М.Вебер?
10. Що входить до інститутів політичної влади України?

Література:

1. Васильєв Г.Ю., Воднік В.Д., Волянська О.В. та ін. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / за ред. М. П. Требіна. Х. : Право, 2013. 536 с.
2. Висоцький О. Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації : монографія. Дніпро : Інновація, 2012. 132 с.
3. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 348 с.
4. Індекс сталості розвитку ОГС в Україні. Звіт за 2023 р. URL: <https://surl.li/xlywmk>
5. Конституція України. URL: <https://surl.li/asvjpe>
6. Корнієвський О.А. Становлення і розвиток державності та громадянського суспільства в Україні : навч. посіб. / Чернігів: Освітній центр, 2015. 260 с.
7. Партійна система України після 2019 року / К.: Центр Разумкова, 2020. URL: <https://surl.li/ijytlt>
8. Політологія : навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ПП «Арал», 2018. 540 с.
9. Талдикін О. В. Теорія влади. Структурно-логічні схеми і таблиці : навч. посіб. / Дніпро: Дніпропр. держ. універ. внутр. справ, 2020. 164 с.

ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

«Свобода – це можливість сказати, що два помножене на два є чотири. У разі, коли дозволено це, все інше витікає звідси».

(Дж. Оруелл «1984»)

- Сутність й типологія політичних режимів
- Походження та сутність тоталітаризму
- Авторитарний політичний режим
- Демократія як політичний режим
- Політичний режим в Україні

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначати сутність політичного режиму;
- ❖ аналізувати основні критерії виділення політичного режиму в окремий тип;
- ❖ виділяти та характеризувати види політичного режиму;
- ❖ класифікувати політичні режими;
- ❖ порівнювати демократичний, авторитарний та тоталітарний режими;
- ❖ описати політичний режим сучасної України.

Ключові поняття та терміни:

• політичний режим • критерії політичних режимів • класифікація політичних режимів	• тоталітаризм • авторитарний режим • демократичний режим

Політичним режимом називають сукупність засобів і методів реалізації політичної влади. Під час переходу до ринкових відносин важливе значення набуває питання: чи завжди переважання в характеристиці політичного режиму свободи вибору над методами насильства і примусу є благом для країни? Пригадаємо тиранів Стародавньої Греції які, насильно захопивши владу, проводили глибокі реформи на користь широких верств суспільства. Найяскравіший приклад – афінський тиран Пісистрат (VI в. до н. е.), який не тільки обмежив свавілля родової знаті і поліпшив матеріальне положення демосу, але і зберіг Конституцію Солона. Є і більш сучасні приклади: військово-диктаторські окупаційні режими в Німеччині і Японії після другої світової війни або військові і громадянські диктатури в Іспанії, Південній Кореї, Тайвані, Сінгапурі тощо. Саме ці режими сприяли формуванню ринкової економіки і політичної демократії у вказаних країнах.

Сутність і типологія Для того, щоб ефективно впливати на суспільство, поведінку людей, класів, влада повинна бути певним чином організована, мати засоби впливу, примусу. Організація верховної державної влади, її органів, їх взаєностосунки з населенням позначаються поняттям «форма правління». Проте не завжди характер політичної влади в суспільстві відповідає формі правління. Наприклад, Швеція, Норвегія, Бельгія є конституційними монархіями, але більш демократичними, ніж деякі республіки. В той же час Германія 1930-х років за формою правління була республікою, проте, характер влади був диктаторський. У зв'язку з цим з'явилася потреба у визначенні тих засобів і методів, за допомогою яких державна влада регулює і упорядковує відносини між людьми. Цей аспект функціонування влади відображає поняття «політичний режим».

В європейській політичній науці це поняття є базисним, тоді як в американській перевага віддається категорії «політична система». Не дивлячись на тривале використання поняття «політичний режим», за ним не зберіглося достатньо чіткого змісту.

В політичній науці розповсюджене визначення політичного режиму політолога Ж.-Л. Кермонна. *Під політичним режимом розуміється сукупність елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного характеру, що сприяють формуванню політичної влади даної країни на певний період.* Серед цих елементів він виділив:

- принцип легітимності;
- структуру інститутів;
- систему партій і рухів;
- форму і роль держави.

Політичний режим визначається трьома основами (сферами):

- **Економічна** – власність на основні засоби виробництва та принципи управління економікою.
- **Політична** – держава, яка наділена законодавчими і виконавчими функціями влади, встановлює і підтримує в суспільстві порядок вигідний владним колам.
- **Ідеологічна** – ідеологія пануючого класу, політичної еліти, що затверджує в свідомості людей думку про доцільність саме існуючого суспільного устрою.

Для характеристики політичного режиму в змістовному плані виділяють сукупність критеріїв, що описують обсяг даного поняття та характеризують стан політичної демократії в країні і відношення органів влади до правових основ їх діяльності. **Критерії наступні:**

- Спосіб формування державних органів, процедури відбору правлячих груп і політичних лідерів.

- Наявність політичних партій, їх внутрішній устрій і принцип взаєностосунків у партійній системі.
- Співвідношення централізації і самоврядування, роль місцевих органів влади в політичному процесі.
- Місце і роль армії, поліції, спецслужб в політичному житті суспільства.
- Ступінь розділення законодавчої, виконавчої і судової влади.
- Положення особи в суспільстві, стан її прав і свобод.
- Ступінь і характер залучення громадян до політики і управління суспільними процесами.
- Рівень гласності в роботі органів влади, їх відкритості для контролю з боку громадської думки.
- Наявність можливостей вираження і реалізації різних інтересів, контролю громадянського суспільства за діяльністю держави.
- Характер відносин з опозицією, методи розв'язання конфліктних ситуацій.

Таким чином, політичний режим можна також визначити як систему засобів і методів формування і здійснення політичної влади.

Залежно від набору методів і засобів державного владарювання більшість вчених-політологів розрізняє два полярні режими – демократичний і тоталітарний. Вся решта режимів є проміжними між ними. Виходячи з цього, можна класифікувати політичні режими на три основні типи:

1. Демократичні режими:

- ліберально-демократичні;
- консервативно-демократичні;
- охлократичні.

2. Авторитарні режими:

- жорстко-авторитарні;
- авторитарно-демократичні;
- демократично-авторитарні.

3. Тоталітарні режими:

- фашистські;
- націонал-соціалістські (нацизм);
- комуністичні.

Походження та сутність тоталітаризму

Диктаторські режими відомі з найдавніших часів. Можна сказати, що такі режими є найдавнішими. Але у ХХ ст. з'явилася нова форма диктатури – тоталітаризм. Поняття «тоталітаризм» в буквальному розумінні слова означає «весь», «цілий», «повний». ***Тоталітаризм – це політичний режим, основу якого складає сильна особиста диктатура,***

що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства.

Тоталітаризму властиве одержавлення не тільки суспільного, але й значною мірою приватного життя, максимальне звуження прав і свобод громадян. В своїх крайніх формах тоталітаризм суперечить принципам громадянського суспільства як важливої ознаки демократії.

Термін «тоталітаризм» був введений до політичного лексикону в 1925 р. лідером італійських фашистів Б. Муссоліні для характеристики створеного їм режиму. В 1929 р. газета «Таймс» використала цей термін стосовно режиму, що склався в Радянському Союзі. Після Другої світової війни в західній політичній науці стало загальноприйнятим позначати поняттям «тоталітаризм» режими, що існували у фашистській Німеччині, Радянському Союзі та так званих «країнах соціалізму».

Відносно витоків тоталітаризму більшість дослідників відзначає, що він є певною реакцією суспільства на системні всеохоплюючі кризи. Крах старих традицій, докорінна зміна засад суспільства в умовах відставання в процесі формування нової соціальної і національної ідентичності породжують прагнення до сильної централізованої влади, що встановлює жорсткий порядок і гарантує швидке рішення найгостріших і невідкладних соціальних проблем.

Історичними причинами, які сприяють виникненню тоталітаризму вважають:

- соціальну революцію;
- військову поразку;
- внутрішні суперечності;
- нав'язування ззовні.

Але цього недостатньо. Тоталітаризм, так би мовити, визріває у певних суспільно-політичних та економічних умовах. Спираючись на теоретичні розробки відомих вчених Х. Арндт та Ф. Хайека, можна виділити декілька умов виникнення тоталітаризму:

- 1) Поява харизматичного лідера - вождя.
- 2) Розпад традиційних соціальних структур, що сприяє перетворенню суспільства в деструктуровану масу, яка складається з «атомізованих» індивідів, позбавлених власності і незалежності та власного «Я», є соціальною передумовою становлення тоталітарної держави.
- 3) Важка соціально-економічна та політична криза.
- 4) Руйнування ринкової економіки і проголошення такої організації суспільного життя, яке ґрунтується на єдиному плані.
- 5) Прагнення людей до сильної влади.
- 6) Деформація суспільної свідомості, деморалізація та маргіналізація суспільства.

- 7) Вихід на політичну авансцену масових партій та рухів, які, руйнуючи колишні політичні інститути, створюють так зване «поле» для встановлення необмеженої влади.
- 8) Зрощення партії державою.
- 9) Поява сучасних ЗМІ і формування їх споживачів – мінімально грамотних верств населення.
- 10) Накопичення досвіду державного управління суспільством, рішення соціальних проблем шляхом мобілізації величезних мас людей.
- 11) Відсторонення суспільства від контролю за діяльністю силових структур, їхнє свавілля при здійсненні повноважень (масові політичні репресії, з метою знищення інакодумців).

У цих умовах і виникає тоталітаризм, **парадокс** якого полягає в тому, що його «творцем» (на відміну від попередніх диктатур) є найширші народні маси, які першими від нього страждають.

Духовними витоками тоталітаризму є різні концепції «загальної волі», яка повинна втілитися в єдиному класі або нації, нетерпимість до інакомислення, відсутність пошани до прав і свобод людини, утопії про побудову нового суспільства.

Соціальною базою тоталітаризму є маргінальні соціальні групи: люмпен-пролетаріат, люмпен-інтелігенція, люмпенізоване селянство.

Люмпени - декласовані верстви суспільства, не здатні до самостійного організованого руху. Їх основні вимоги - «хліба і видовищ». Для цих груп населення характерні: соціальна аморфність, ненависть до заможних верств суспільства, протестне голосування.

Виділяються наступні ознаки тоталітаризму:

В економічній сфері:

- економічна основа – крупна власність: громадська, монополістична, державна;
- директивні механізми господарювання;
- жорсткий державний контроль над економікою;

В політичній сфері:

- основний принцип: «заборонене усе, що не дозволене законом»;
- глобальне панування держави над усіма сферами суспільного життя;
- повне відчуження суспільства від політичної влади, але воно не усвідомлює цього, бо в політичній свідомості формується уявлення про «єдність», «злиття» влади і народу;
- формування державної влади бюрократичним способом, за закритими від суспільства каналами та не підконтрольністю влади народу;
- централізація державної влади на чолі з диктатором і його оточенням;

- домінуючі методи управління – насильство, примус, терор, репресивні державні органи неконтрольовані суспільством;
- панування однієї партії, фактичне зрощення її з державою;
- заборона реальної опозиції;
- права та свободи людини і громадянина носять декларативний, формальний характер, відсутні чіткі гарантії їх реалізації;
- масові політичні репресії.

В ідеологічній сфері:

- наявність однієї офіційної ідеології, що заперечує теперішній час і минуле, і націлена на побудову утопічного майбутнього;
- державний контроль над засобами масової інформації (цензура), культурою, релігією;
- фактичне усунення плюралізму.

Таким чином, тоталітаризм відрізняється від інших диктатур найвищим ступенем регламентації і контролю. Проте тоталітарні режими не вічні і з часом відбувається їх крах. **Причинами цього є:**

- обмежені можливості для саморозвитку;
- слабка пристосованість до зовнішніх і внутрішніх політичних та економічних умов, які дуже швидко змінюються;
- неможливість пристосуватися до нових політичних реалій.

Тоталітарним режимам можна дати наступні характеристики.

Фашизм. Вперше був встановлений Б. Муссоліні в Італії в 1922 році і тяжів не стільки до радикального перетворення суспільства відповідно до ідеологічної утопії, скільки до відродження величі Римської імперії, встановлення жорсткої державної влади, організуючої все суспільство для великих історичних цілей національного відродження. Фашистська ідеологія претендує на відновлення або очищення народного духу, забезпечення колективної ідентичності на культурному або етнічному ґрунті. Основою фашизму виступає державна партія: він керується теорією верховенства держави, робить спроби зберегти традиційні структури і наділяє при цьому необмеженою владою уряд. Цьому сприяли ліквідація парламентських традицій і опора на єдину партію.

14 ознак фашизму за Умберто Еко (1932-2016)

Слово «фашизм» – одне із самих міфічних термінів сучасності. Іноді здається, що його застосовують мало не до всього поганого. Але як розпізнати справжній фашизм? Які його основні ознаки?

19 лютого 2016 року у віці 84 років пішов із життя всесвітньо відомий італійський учений, письменник і філософ Умберто Еко, який народився і виріс

у період розквіту та краху італійського фашизму, що заклав фундамент усіх сучасних проявів фашизму та нацизму.

Крім численних наукових праць, есе та кількох романів, він став відомий як автор одного з найавторитетніших ви-значень та описів фашизму, його основ та ознак. У статті 1995 року під назвою «Ur-Fascism» Еко писав, що під словом «фашизм» за останні 100 років мали на увазі до-сить різні за складом ідеології, і що прояви фашизму можуть бути дуже різними в залежності від культурно-часового контексту та інших обставин.

Проте можна назвати 14 властивостей, притаманних «корінному фашизму».

Як вважав автор, ці властивості не є загальною системою. Багато з них суперечать один одному, а також можуть бути притаманні іншим формам деспотизму та фанатизму. Проте вже наявності однієї з цих властивостей достатньо початку формування фашизму.

1. Культ традиції. Хоча традиціоналізм сам собою – явище давнє, і цілком може існувати без будь-якого фашизму, всі відомі фашистські рухи спиралися на ідеї традиціоналістів, які шукали сенс у спадщині минулого: у стародавніх символах, народних ритуалах, легендах і міфології.

2. Заперечення сучасності. За словами Еко, традиціоналісти, як правило, вороже сприймають нові технології та віяння, вбачаючи в них виклик традиційним та духовним цінностям.

3. Дія заради дії. Фашисти 1930-х з презирством ставилися до інтелектуалів, бо інтелектуальне мислення ставить під питання «навіщо» та «чому» будь-яка дія. Фашисти завзято не хочуть знаходити обґрунтування своїм діям, бо бачать красу в самій дії, навіть якщо немає раціонального пояснення.

4. Незгода дорівнює зраді. Фашизм не допускає плюралізму думок. Оскільки правда у традиціоналістів – одна, всі хто намагається поставити її під питання – вороги та зрадники. Така категоричність дуже типова як довоєнних фашистських рухів, так сучасних ультраправих організацій.

5. Ксенофобія («наші» та «не наші»). Цей древній звіриний інстинкт – розподіл на «своїх» і «чужих», неприязнь до всього чужорідного, іноземного, незрозумілого, незвичного, ненормального – є плодючим підґрунтям для зародження фашизму. Усі прояви нетерпимості – расизм, антисемітизм, антициганізм, гомофобія, зневага до розумово відсталим і недорозвиненим, і навіть ворожість до іноземному впливу більш ніж чітко спостерігалися у риториці та діях нацистів і фашистів у довоєнний період.

6. Роздратованість мас. Невипадково фашистські рухи завжди набирали особливої популярності під час переживання широкими верствами суспільства важких часів, катаклізмів, економічної стагнації, національного приниження

(наприклад, як у Німеччині після поразки у Першій світовій). Образа та злість серед широких мас робить їх сприйнятливими до агресивних закликів. Роздратована людина менш схильна мислити раціонально. Їй хочеться вихлюпнути свою агресію. І якщо раціональне мислення не може знайти корисне застосування цієї агресії за відсутністю об'єктивних доказів чиєїсь провини, то ірраціональне мислення завжди легко знаходить цапів-відбувайлів (зрадників, євреїв, іммігрантів та ін.).

7. Націоналізм та ідеї змови. У суспільстві, що страждає від комплексу неповноцінності, фашизм є свого роду ліками, бо він робить основним приводом для гордості те, що властиво багатьом народитися в цій країні. Ідея патріотизму ефективно працює лише за наявності зовнішніх ворогів, без яких патріотизм втрачає всілякий зміст. Тому в основі фашизму закладено одержимість ідеєю змови.

8. Суперечливий образ ворога. Ворог має виглядати одночасно сильним та слабким. Він може бути більш багатим, розвиненим, добре озброєним, але при цьому дурним і боягузливим. Таким чином у сам образ ворога спочатку закладається сценарій, що надихає патріотів, коли слабший, але хитріший і сміливіший у результаті обов'язково перемає. Повіривши в цей образ, люди розумітимуть серйозність загрози, але при цьому не дуже боятимуться ворога, бо вони вірять у неминучу перемогу. Умберто Еко стверджує, що всі фашистські режими приречені на поразку у війнах саме через свою нездатність об'єктивно оцінити міць ворога.

9. Культ війни. Через ритуали та атрибутику прищеплювався культ війни. Пацифізм рівносильний бранню з ворогом. Бій - це сенс життя. Мирний фашизм – немислимий. Мілітаризм спостерігався у всіх сферах життя фашистських режимів – проходили святкові військові паради, будувалися пам'ятники солдатам-героям, процвітала військова промисловість, дітей із ранніх років готували до війни. У цьому світлі не дивує, що сучасні ультраправі рухи, незважаючи на мирний час, люблять промаршувати в камуфляжі.

10. Культ сили та влади. Ідея народного елітизму - приналежності до найбільшого народу у світі - сама по собі передбачає перевагу одних над іншими, кращих над гіршими, сильних над слабкими.

11. Культ героїзму та смерті. У фашистському суспільстві героїзм – це норма. Кожна людина має бути героєм, чинити подвиги і, якщо доведеться, віддати життя за батьківщину. Причому саме героїчна смерть є основним надихаючим чином, який фашистські ідеологи транслиують своїм послідовникам, вихваляючи загиблих героїв і поширюючи розповіді про їхні смертельні подвиги.

12. Культ мужності. У фашизмі - чоловіче обличчя. І не лише обличчя. У образах, які використовуються фашистами, домінують стереотипно чоловічі

риси: сила, м'язи, зброя, фалічні форми. Фашизм – це тверда, агресивна ідеологія з обличчям брутального мачо, альфа-самця. Саме такий образ фашисти зазвичай надають своїм вождям та героям. Цей образ має високу силу тяжіння як для чоловіків, так і для жінок, бо спирається на базові звірині інстинкти розмноження та зграйної поведінки.

13. Вибірковий популізм. З одного боку, фашизм – докорінно популістська ідеологія, що мобілізує більшість за допомогою простих відповідей на хвилюючу більшість проблеми (попередньо упакувавши їх у спрощений і зрозумілий масі формат, що не звикла мислити).

Людина повинна вірити, що за діями фашистської влади завжди стоїть воля народу, і якщо вона сама сумнівається, значить вона одна така. Взавши він роль голосу народу, фашисти намагаються дискредитувати будь-яких противників як зрадників і антинародних найманців зовнішніх ворогів. Саме з допомогою такої риторики фашистам вдається переконати маси у цьому, що демократичні інститути, парламент, може виконувати волю народу, і тому основну владу треба довірити «голосу народу». Приблизно так це відбувалося в Німеччині та Італії, коли за згодою широкого загалу парламентську демократію замінив фашизм.

14. «Новомова» і підміна понять. Всі фашистські та нацистські підручники вдавалися до сильних мовних спрощень, з метою обмеження можливостей тлумачення та критичної оцінки інформації, що подається. Створюючи прості та стійкі висловлювання для досить складних і спірних явищ, фашисти одночасно закладали в ці висловлювання свою суб'єктивну оцінку, тим самим укорінюючи своє бачення світу в головах тік, хто користувався цією «новомовою».

Умберто Еко попереджає, що незважаючи на те, що всі ці 14 ознак окремо можуть існувати без фашизму, кожна з них є насінням, з якого фашизм виростає, якщо його вчасно не викрити. На його думку, корінний фашизм досі живе серед нас, і він може відроджуватися під невинним виглядом. Таким виглядом може стати навіть вигляд борців із фашизмом. Оскільки слово «фашист» вже давно стало загальним, сучасні фашисти точно не будуть застосовувати це поняття до себе. Зате вони можуть у кращих традиціях «новомови» та підміни понять наліпити тавро «фашисти» на своїх ворогів. А щоб стати ворогом фашисту, достатньо, як ми вже знаємо, просто бути незгодним із його політикою, яку сам фашист цілком може увінчати «антифашистською».

Націонал-соціалізм (нацизм). Виник у Німеччині в 1933 році. Йому властиві всі риси тоталітарного режиму: наявність однієї правлячої партії, однієї ідеології, одного харизматичного вождя, зрощення державного і партійного апаратів, втручання держави у всі справи громадян, система стежень і доносів, наявність репресивних органів, пошук як внутрішніх, так і зовнішніх ворогів.

Націонал-соціалізм має спорідненість з фашизмом. Провідне місце в концепції націонал-соціалізму займає нація, національна і расова ненависть до інших націй. Головна боротьба направлена на завоювання інших народів.

Комуністичний режим. Має наступні ознаки: єдина масова комуністична партія, яка очолюється харизматичним вождем; офіційна комуністична ідеологія, яку влада прагне розповсюдити на все суспільство; монополія держави на ЗМІ; надмілітаризація суспільства і монополія держави на всі засоби озброєної боротьби; особлива система насильства: терор як специфічний засіб контролю в суспільстві; жорстка централізована система управління економікою. Типовим прикладом цього режиму був радянський режим за доби І. В. Сталіна, режим Мао Цзедуну в Китаї, режим Пол Пота в Камбоджі.

Історичний досвід ХХ століття переконливо показав, що всі тоталітарні режими не в змозі тривалий час забезпечувати життєздатність суспільства.

Авторитарний політичний режим *Авторитаризм (від лат. **autoritas** - цілковита влада, вплив) - це політичний режим, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, звуженням політичних прав і свобод громадян та їх об'єднань, суворою регламентацією їхньої активності, різким скороченням повноважень демократичних інституцій.* Авторитарний режим по суті займає проміжне положення між тоталітаризмом та демократією. Він відрізняється від тоталітарного низкою ознак, що певним чином зближують його з демократичним режимом:

- ✓ не має єдиної державної і обов'язкової для всіх ідеології, допускає обмежений плюралізм, якщо він не завдає шкоди системі;
- ✓ не однаково регламентуються різні аспекти суспільного життя, націлений тільки на деполітизацію населення;
- ✓ вищою цінністю є держава як зосередження владних функцій, але не партія як при тоталітаризмі;
- ✓ зберігає традиційні соціальні, етнічні та інші відмінності, які чужі тоталітаризму;
- ✓ використовується тактика виборчого терору, націлена на залякування.

Істотними рисами авторитаризму є:

В економічній сфері:

- плюралізм власності;
- можливість поєднання централізованої економіки з ринковою;
- відмова від тотального контролю над економічною сферою життя.

В політичній сфері:

- провідний принцип: «дозволене усе, що не має відношення до політики»;

- влада концентрується в руках одного суб'єкта при одночасному відчуженні народу від неї;
- ігнорується принцип поділу влади (часто президент, виконавчо-розпорядчі органи підпорядковують собі інші органи):
- роль представницьких органів влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони і можуть існувати;
- суд виступає допоміжним органом, разом з яким можуть використовуватися і позасудові органи;
- звужений, або зведений нанівець, принцип виборності державних органів і посадовців, підзвітності і підконтрольності їх населенню;
- домінують командні, адміністративні методи управління, в той же час відсутній терор;
- права та свободи людини і громадянина головним чином проголошуються, але реально не забезпечуються у всій своїй повноті (перш за все в політичній сфері);
- можлива опозиція, але її діяльність строго контролюється державою;
- особа позбавлена гарантій безпеки у взаємостосунках з владою;
- «силові» структури суспільству практично не підконтрольні і використовуються часто в суто політичних цілях;
- практично не застосовуються масові репресії.

В ідеологічній сфері:

- існує частковий плюралізм;
- зберігається часткова цензура;
- формальна багатопартійність, бо всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією, інакше вони забороняються.

Класифікацій авторитаризму дуже багато. Західні дослідники розрізняють авторитаризм лівого і правого толку. Ліві авторитарні режими ґрунтуються на різних версіях утопічного соціалізму (арабського, африканського). До них можна віднести наприклад режим Х. Асада в Сирії. В умовах однопартійної системи правляча партія в цих країнах підміняє собою всі інші суспільні організації і рухи, і хоча конституція, закони існують, немає правової держави, громадянського суспільства. По суті, такий політичний режим є авторитарним.

Типовим прикладом авторитарного режиму правого толку був турецький режим, де в 1980 році був здійснений військовий переворот і з 1983 року почався повільний перехід від авторитаризму до демократії, що завершився в даний час.

Класичний приклад військового авторитаризму (правого толку) — існуючі в 60-80-х роках у Латинській Америці військові хунти (Чилі). Приходячи до влади, вони прагнули виключити всяку можливість політичного радикалізму і

революції, сподіваючись забезпечити собі підтримку більшості населення не тільки шляхом прямого придушення інакомислення, але і за рахунок пропаганди справою, тобто формування ефективної економіки, розвитку вітчизняної промисловості, створення робочих місць. Авторитарні режими правого толку, як правило, сприяють виходу суспільства з економічної кризи. **Також можна виділити наступні різновиди авторитаризму:**

- **теократичний:** характерний для країн, де до влади прийшли фанатичні релігійні клани, наприклад, ісламські фундаменталісти в Ірані, які керують державою з часів революції 1979 р.;
- **військово-бюрократична диктатура:** встановлюється в результаті військового перевороту. Така форма авторитаризму була в Греції (правління «чорних полковників»), Аргентині, Бразилії, Чилі, Парагваї;
- **персональні тиранії**, різновидом яких є **султанізм**. Влада належить диктатору, який спирається на розгалужений поліцейський апарат. При владі, як правило, перебувають родичі, друзі диктатора. Персональна тиранія була характерна для режимів Барра в Сомалі, Дювальє в Гаїті, Аміна в Уганді, Сомоси в Нікарагуа;
- **абсолютні монархії** (Саудівська Аравія, Катар, Оман, Бруней, Об'єднані Арабські Емірати). Монарх наділений абсолютною владою; виборні представницькі органи відсутні; уряд призначається монархом і звітує лише перед ним.

До неї можна додати так званий **«керований плюралізм»** – це політичний режим, при якому керівники перемагають на відносно вільних, сфальсифікованих виборах при широкому використанні незаконного адмінресурсу. Переважає прагнення одночасно підтримувати і обмежувати різноманітність, плюралізм.

Ознаки:

- відсутність єдиної державної ідеології (державна обмежує ідеології, які занадто виділяються або погрожують владі);
- не вимагають однопартійності;
- зміцнення відсутності альтернативи влади;
- ЗМІ не піддаються прямій цензурі, але дотримуються строгих стандартів;
- «віддушину» для інтелектуалів - Інтернет і малотиражні видання;
- підтримка і одночасно обмеження громадянського суспільства;
- нейтралізація олігархів, які прагнуть діяти незалежно від влади і підтримують опозицію.

Демократія як політичний режим

Демократія — це політичний режим, заснований на визнанні народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні з широким колом громадянських прав і свобод.

Відмітними ознаками демократичного режиму є:

В економічній сфері:

- панування приватної власності, яка охороняється законом.
- ринковий механізм управління економікою;
- часткове державне регулювання економіки (антимонопольне законодавство, присутність державного замовлення і т.п.);

В політичній сфері:

- провідний принцип «дозволено все, що не заборонено законом»;
- населення бере участь у формуванні і здійсненні державної влади за допомогою прямої та представницької демократії;
- рішення приймаються більшістю з урахуванням інтересів меншини;
- існування громадянського суспільства з його розвиненою структурою і правової держави;
- виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади, їх підзвітність виборцям;
- реальна легітимність державної влади;
- «силові» структури знаходяться під демократичним контролем суспільства, використовуються тільки по прямому призначенню, їх діяльність регламентується законами;
- у всіх сферах суспільного життя панує закон;
- проголошуються і реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина;
- домінують методи переконання, узгодження, компромісу, звужені методи насильства, примусу;
- реальне здійснення принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

В ідеологічній сфері:

- політичний і ідеологічний плюралізм;
- багатопартійність, змагання політичних партій, існування на законних підставах політичної опозиції;
- гласність, відсутність цензури.

Демократичні (конституційно-плюралістичні) режими можна охарактеризувати наступним чином.

Ліберально-демократичні режими — це режими, в центрі яких знаходиться особа, її права і свободи, а роль держави зводиться до захисту прав, свобод і власності громадян. Ці режими базуються на ідеях Дж. Локка і Ш. Монтеск'є, а також Т. Пейна, Т. Джефферсона, Дж. Медісона). Ліберальні режими знаходяться в постійній зміні, їм властивий плюралізм партійної системи і вільна гра політичних сил, що веде до нестабільності виконавчої влади і частих парламентських виборів. Прикладом є політичний режим в Італії, де довгий час уряд міг існувати близько шести місяців.

Консервативно-демократичні режими — режими, які спираються не стільки на конституцію, скільки на політичні традиції, які є основою даних режимів. Такі режими є найстабільнішими. Хоча в їх основі лежить турбота про особу, її права і свободи, захист прав власності, прав і свобод громадян державою, проте ця турбота ґрунтується на постійних і незмінних правових нормах, що базуються на прецедентному праві і незмінних демократичних традиціях. Їм також притаманне стабільне функціонування владних структур, яке досягається як незмінними демократичними традиціями, так і наявністю мажоритарної виборчої системи, яка дає стабільну більшість парламенту для правлячої партії і, таким чином, гарантує стабільний уряд. Прикладом консервативно-демократичного режиму є політичний режим Великобританії, де всі вищезазвані критерії є в наявності.

Охлократичні демократичні режими — це політичні режими, які спираються на владу натовпу, безпосередньої мітингової демократії, де всі найважливіші владні рішення приймаються натовпом на мітингах чи під його тиском. Як правило, такі режими вельми недовговічні і нестабільні. Вони, як указував ще Аристотель в своїй «Політиці», породжують в своєму середовищі вождя, який ліквідує демократію і стає тираном.

Прикладом такого режиму був режим Веймарської республіки в Німеччині, нестабільність економічного і політичного стану якого призвела до влади А. Гітлера.

Необхідно відзначити, що демократія явище у край складне і багатоманітне, тому більш детально розглядається в наступній темі.

Політичний режим сучасної України

Політичний режим України можна охарактеризувати як «змішаний», тобто такий, що певною мірою інтегрує ознаки усіх основних політичних режимів: демократичного, авторитарного, автократичного, анархічного, охлократичного.

Перехід до демократичного режиму суттєво полегшується у випадках, коли економіка знаходиться в хорошому, стабільному стані, і затрудняється в умовах її кризи, яка спостерігається в Україні. Стан економіки - це перша проблема, з якою зіткнулася Україна при переході до демократії. Друга проблема – радикалізація опозиції, що

суттєво дестабілізує економічне і політичне становище країни. Третя проблема полягає в тому, що політична культура переважної більшості українських громадян ще дуже далека від демократичної, відсутнє розуміння суті громадянського суспільства, а менталітет схильний до авторитаризму.

Отже, процес переходу від тоталітарного і авторитарного режимів до демократії складний. Його не можна здійснити миттєво, стрибком. Він супроводжується, передусім, зміною соціально-економічного ладу, здійсненням згори реформи політичної системи, виникненням громадянського суспільства і утвердженням демократичної правової держави.

Питання для самоперевірки:

1. Як Ви розумієте поняття «політичний режим»?
2. Які основи та критерії політичних режимів Ви можете виділити?
3. За яких причин та в яких умовах формується тоталітаризм? Чи може сучасна демократична держава трансформуватись у тоталітарну?
4. Які прояви тоталітарного режиму зафіксовані в історії ХХ ст.?
5. Чим характеризується авторитарний політичний режим?
6. Як можна охарактеризувати сучасні демократичні режими та їх різновиди?
7. Яким, на Вашу думку, є політичний режим сучасної України?

Література:

1. Баранівський В. Ф. Політологія : підручник. Київ : НАУ, 2016. 235 с.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 348 с.
3. Дей М. О., Ткач О. І. Політологія у схемах, таблицях та визначеннях : навч. посіб. Київ : Ліра, 2017. 172 с.
4. Кириченко В. Політико-правова система України : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 303 с.
5. Литвин В. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу: навч. посібник. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 632 с.
6. Неліпа Д. В. Системний аналіз політології : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 304 с.
7. Політологія : навч. енциклопед. слов. довід. для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації / В. М. Денисенко та ін. ; за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. 779 с.
8. Політологія : навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ПП «Арал», 2018. 540 с.
9. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях : навч. посіб. / М. П. Гетьманчук та ін. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2020. 271 с.
10. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 500 с.

ТЕМА 5. ДЕМОКРАТІЯ: ПОНЯТТЯ, ТЕОРІЇ І МОДЕЛІ

*«Якщо народ сподівається,
що в умовах демократії можна бути
недосвідченим і вільним, це те, чого
ніколи не було і ніколи не буде»*

Т. Джефферсон

- Походження та історичний розвиток демократії
- Тракткування демократії
- Принципи демократії
- Передумови та моделі демократизації
- Концепції демократії
- Форми демократії
- Права та свободи людини в умовах демократії
- Розвиток демократії в Україні

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити термін «демократія»;
- ❖ назвати основні принципи демократії;
- ❖ розкрити процес історичного розвитку демократії;
- ❖ виділити передумови та пояснити моделі демократизації;
- ❖ охарактеризувати концепції демократії;
- ❖ назвати форми, в яких існує демократія;
- ❖ описати процес становлення та розвитку демократії в Україні.

Ключові поняття та терміни:

<ul style="list-style-type: none"> • демократія • принципи демократії • передумови та моделі демократизації • ліберальна теорія демократії	<ul style="list-style-type: none"> • колективістські теорії демократії • плюралістичні теорії демократії • форми демократії • демократія та права особи
---	--

Виникнення та сутність демократії

Як форма правління демократія виникла в античній Греції. Грецькі поліси управлялися на підставі писаних законів, виконання яких було обов'язковим для всіх вільних громадян. Виконання законів можна було забезпечити різним чином, що створювало в античності великий спектр форм правління — від абсолютної влади тирана до плебісцитарної, народної демократії. В основі демократії як форми правління лежала колективна форма ухвалення законів і можливість кожного громадянина у межах закону діяти на підставі власного бажання і волі.

З часу виникнення демократії і до сьогодні її основою є громадянське суспільство — сфера суспільних відносин, до яких політичні інститути мають доступ тільки у разі порушення закону. У всіх інших ситуаціях суб'єкти відносин діють за власним розсудом.

Розвиток промислових відносин у Новий час в Європі дозволив демократії як політичній формі знайти таку підставу, яка виявилася достатньою для створення в рамках демократії рівноправності для всіх членів суспільства. Античність виключала з демократичного простору рабів, жінок тощо. Феодальні форми демократії мали становий характер. Наприклад, у Новгороді, Пскові існувала боярська демократія, яка спиралася на народне віче, але учасники політичного процесу мали різні права — не всі громадяни міста мали право на владу, оскільки діяли майнові і інші обмеження — цени.

Західна демократія як форма влади спирається на принцип рівності всіх громадян і інститутів суспільства перед законом. В той же час, соціальна нерівність зберігається — промислове суспільство засновано на розділенні людей на організаторів процесу виробництва і виконавців. Організатори, як правило, виступають носіями капіталу, виконавці включаються у відносини як наймана робоча сила.

В середині XIX в. К. Маркс акцентував увагу на явищі експлуатації — привласненні капіталістом частини вартості продукту, який виробляли наймані працівники. На цій підставі прибічники марксизму вважали демократію буржуазною і ставили перед собою завдання подолати капіталістичні відносини за рахунок скасування приватної власності на засоби виробництва та створення безкласового суспільства, в якому на зміну буржуазній демократії прийде вільна самоорганізація населення.

На Заході демократія розвивалася у міру розвитку промислових та постпромислових культурних технологій. Цей розвиток дозволив значно модернізувати демократію. Говорять, наприклад, про «державу загального добробуту», «соціальну державу», «правову державу», «ліберальну державу», «відкрите суспільство» тощо. Таким чином, у XX ст. слово «демократія» стало одним з найпопулярніших у народів і політиків всього світу.

В сучасній мові слово «демократія» має декілька значень

1. Головне значення пов'язано з етимологією, походженням цього терміну. Тобто **демократія як «народовладдя** в перекладі з давньогрецької мови. Більш розширене визначення цього поняття було дано американським президентом А.Лінкольном. Він визначав демократію як «government of the people, by the people, for the people» (правління народу, вибране народом і для народу). Тут виражені різні аспекти та істотні ознаки демократії, а саме:

владарювання походить від самого народу, воно здійснюється самим народом, і на користь народу.

2. **Демократія як форма устрою** будь-якої організації, заснованої на рівноправній участі її членів в управлінні і ухваленні в ній рішень більшістю. В цьому значенні йде мова про партійну, профспілкову, виробничу і навіть сімейну демократію. Тобто в широкому значенні: демократія може існувати скрізь, де є організація, влада і управління.
3. **Демократія як заснований на певній системі цінностей ідеал** суспільного устрою і відповідний йому світогляд. До числа цінностей, що становлять цей ідеал належать: свобода, рівність, права людини, народний суверенітет.
4. **Демократія як соціальний і політичний рух** за народовладдя, здійснення демократичних цілей і ідеалів. Він виник у Європі в умовах боротьби з абсолютизмом за звільнення і рівноправність третього стану та в ході історії поступово розширив сферу своїх цілей і учасників. Сучасні демократичні рухи різноманітні. Це соціал-демократи, християнські демократи, ліберали, нові соціальні і інші рухи.

Враховуючи різноманітність трактувань демократії як форми правління, виділяються наступні **принципи** демократії:

1. Юридичне визнання та інституційне вираження суверенітету, верховної влади народу. Офіційним джерелом влади виступає саме народ, суверенітет якого виражається в тому, що тільки йому належить влада в державі, він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх, а в багатьох країнах має також право безпосередньо брати участь в розробці і ухваленні законів за допомогою народних ініціатив та референдумів.

2. Періодична виборність основних органів держави. Демократією може вважатися лише та держава, в якій особи, що здійснюють верховну владу, обираються на певний, обмежений термін.

3. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою. Цей принцип припускає як мінімум рівність виборчих прав, а також свободу створювати політичні партії і інші об'єднання для вираження волі громадян, свободу думок, право на інформацію і участь у конкурентній боротьбі за керівні посади у державі.

4. Ухвалення рішень більшістю при повазі до прав меншості і підкорення останньої при їх здійсненні.

Ці вимоги є мінімальними умовами, що дозволяють говорити про наявність демократичної форми правління в країні. Реальні ж політичні системи, засновані на загальних принципах демократії, вельми істотно відрізняються одна від одної, наприклад, антична і сучасна демократії, американська і швейцарська політичні системи тощо.

Виникнення демократії обумовлено низкою чинників, які забезпечують її стабільність. Виділяють декілька груп передумов демократизації:

I. Економічні передумови демократії:

- 1) високий рівень індустріального і економічного розвитку;
- 2) високий рівень урбанізації (жителі великих міст більше «підготовлені» до демократії, ніж консервативне сільське населення, прихильне до традиційних цінностей);
- 3) розвиненість масових комунікацій, що допомагають громадянам краще розуміти сутність політичного процесу;
- 4) ринкова конкурентна економіка.

II. Соціальні передумови демократії:

- 1) відносно високий рівень добробуту громадян;
- 2) згладжування соціальної нерівності;
- 3) соціальний плюралізм, тобто різноманіття соціального складу населення, наявність чітко оформлених класів, професійних, культурних, етнічних і інших груп;
- 4) численний і впливовий середній клас;
- 5) політична грамотність та освіченість населення.

III. Політична культура як передумова демократії. Вона є суттєвою складовою частиною менталітету, засобу сприйняття і осмислення політики, переробленим в людській свідомості досвідом людей, їх установками та ціннісними орієнтаціями, що характеризують відношення громадян до влади.

IV. Релігійні передумови. Багато в чому формуючи менталітет, найглибші структури політичної свідомості людей, релігія може як гальмувати перехід до демократії, так і стимулювати його.

V. Зовнішньополітичні передумови демократії. Зовнішній вплив проявляється або через безпосередні військові, політичні, економічні, культурно-інформаційні та інші дії, або за допомогою впливу прикладу демократичних держав.

Історичний досвід переходу до демократії у різних країнах дозволив вченим-політологам виділити **три моделі** демократизації:

I. Класична (лінійна). Приклад – британський варіант демократизації, суть якого полягає у поступовому розширенні демократії через еволюційний процес обмеження влади монарха, розширенні прав громадян (від особистих прав до політичних і соціальних), розвитку парламенту та парламентаризму.

II. Циклічна. Відрізняється від лінійної періодичністю демократичних і авторитарних форм правління при позитивному відношенні до демократії політичної еліти. Уряди, обрані народом, або скидаються військовими, або самі узурпують владу із страху втратити її, стикаючись при цьому з непопулярністю

і протистоянням опозиції. Така модель поширена в Латинській Америці, Африці, Азії. Через неї пройшли Болівія, Аргентина, Гана, Нігерія, Таїланд і багато інших держави.

III. Діалектична. Також характеризується нестабільністю перехідних режимів. Перехід до демократії здійснюється під впливом достатньо зрілих внутрішніх передумов. Через цей шлях пройшли такі держави, як: Італія, Греція, Іспанія, Австрія, Чилі, республіки колишнього СРСР.

Теорії і моделі демократії Концептуалізація демократії породила безліч варіантів: за деякими даними, можна говорити про існування **550 «підтипів»** демократії. Фактично сучасна теорія демократії розпадається на безліч внутрішньо пов'язаних між собою концепцій, узагальнень, класифікацій, моделей демократичних процесів, інститутів, поведінки і відносин.

Підсумовуючи різні підходи, можна, однак, виділити ряд моделей, які найчастіше потрапляють в поле зору дослідників.

Все різноманіття теоретичних моделей сучасної демократії так чи інакше тяжіє до двох основних теоретичних парадигм, сформованих класиками політичної думки XVII-XIX ст. – ліберально-демократичної та радикально-демократичної теорій.

Обидві теорії виникають як спроба вирішити так звану «**проблему Гоббса**», суть якої коротко можна визначити наступним чином: людина, переходячи від стану «війни всіх проти всіх» (природний стан) до договору про державно-суспільного життя (суспільний стан), довіряє самому себе влади держави, так як тільки воно може гарантувати дотримання договору. Як зберегти свободу людини в громадському стані? В цьому питанні - вузол «проблеми Гоббса». Отже, теоретична задача полягала в обґрунтуванні меж діяльності держави, що забезпечують збереження свободи людини.

Представники **ліберально-демократичного та радикально-демократичного напрямків** вважали людину розумною істотою, але по-різному тлумачили цю антропологічну передумову демократичної теорії. Вони були єдині в трактуванні походження держави з прийнятого розумними індивідами договору, але розрізняли джерело цього договору. Вони відстоювали свободу людини, але розуміли її по-різному і по-різному трактували її засади.

У ліберально-демократичних концепціях свобода людини означала її моральну автономію раціонально визначати своє життя і правила спілкування з іншими людьми, які не повинні порушувати її індивідуальних прав. Держава, що виникає на основі договору між людьми як морально автономними індивідами, обмежується правом, тобто рівній зовнішньої мірою свободи для кожного індивіда.

Ця парадигма ґрунтувалася на передумові автономного індивіда, суспільство при цьому трактувалося як сума вільних індивідів, а суспільний інтерес - як інтерес всіх.

Приватне життя цінується тут більше, ніж життя громадське, а право вище, ніж суспільне благо. Плюралізм індивідуальних інтересів і інтересів виникаючих асоціацій індивідів (громадянське суспільство) супроводжувався конфліктом між ними, вирішення якого можливо шляхом компромісу. Держава не могла і не повинна втручатися в процес спілкування автономних індивідів і їх добровільних асоціацій. До неї звертаються лише тоді, коли потрібно втручання третейського судді. Ці концепції допускають лише «обмежену державу», державу – «нічного сторожа». Така держава неможливо без договору між людьми, а представники держави обираються населенням. Отже, велике значення тут надається електоральному процесу і репрезентативній демократії, при якій обрані представники пов'язані лише своєю совістю і конституцією (вільний мандат). Свобода в такій державі обмежена тільки законом, а сама держава (для того щоб не було узурпації державної влади окремими органами або особами) має будуватися за принципом поділу влади. Правомірний при голосуванні принцип рішення з більшості голосів доповнюється принципом захисту прав меншості.

Відповідно до радикально-демократичних концепцій розумна людина могла існувати автономно тільки в природному стані, в громадському ж стані - вона стає істотою соціальною. Держава, яке виникає на основі договору, керується цінностями суспільства, носієм яких виступає народ, воно обмежене «суверенітетом народу». Свобода людини в громадському стані може бути забезпечена лише тоді, коли народ вільний і має волю давати закони державі.

Деспотизм держави визначається тим, що вона керується не приватними, а загальними інтересами народу, які не є простою сумою приватних інтересів, а володіють органічною єдністю. Звідси, радикально-демократична теорія вітає публічну людину, обґрунтовує пріоритет загального блага над правом.

Єдність народу виступає найважливішим принципом організації політичного життя, а формою демократичної участі тут виступає пряма демократія.

Особи, які здійснюють управління в державі, наділені народним мандатом і відповідальні перед ним (імперативний мандат). Принцип поділу влади не є суттєвим; тут скоріше можна говорити про поділ функцій, а не влади. Підпорядкування меншості більшості є зовнішнім виразом єдиної волі, принципово вимагає спільної згоди.

Ліберальні концепції демократії

Батьківщиною ліберальних ідей і першим місцем практичного втілення вважається Англія. Лібералізм вперше в історії політичної думки відокремив індивіда від суспільства і держави, розмежував дві автономні сфери – державу і громадянське суспільство, обмежив конституційно та інституційно сферу дії і повноваження держави в її взаємодії з громадянським суспільством і особою, захистив автономію і права меншості по відношенню до більшості, проголосив політичну рівність всіх громадян, наділив особу фундаментальними, невід'ємними правами і затвердив її як головний елемент політичної системи.

Характерні риси:

- Джерело влади – кожна окрема особистість, права якої є пріоритетними над законами держави. Права особи з метою захисту закріплюються в конституції, неухильне виконання якої контролює незалежний Суд.
- Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками-чоловіками, виключення нижчих прошарків, перш за все найманих робітників, а також жінок з числа наділених виборчим правом громадян.
- Вузькополітичний, формальний характер демократії, що витікає з негативного розуміння свободи як відсутності примусу та обмежень. На відміну від античної демократії свобода тут розуміється як пасивне індивідуальне право бути захищеним від втручання з боку держави та інших людей.
- Парламентаризм, переважання представницьких форм політичного впливу.
- Обмеження компетенції і сфери діяльності держави переважно охороною громадського порядку, безпеки і прав громадян, соціального миру тощо, її невтручання в справи громадянського суспільства, економічні, соціальні і духовно-етичні процеси (державна – «нічний сторож»).
- Поділ влади, створення системи «стримувань і противаг» як умови ефективного контролю громадян над державою, запобігання зловживань владою.
- Обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної і групової автономії і свободи. Меншість зобов'язана підкорятися більшості лише в певних, чітко визначених питаннях, за межами яких вона повністю вільна. Меншість має право мати свою думку і відстоювати її в рамках закону, незважаючи на ухвалені більшістю рішення.

Ці і інші риси ліберальної демократії свідчать про те, що вона стала значним кроком вперед на шляху звільнення людини, пошани її гідності та прав. У той же час, ця модель демократії, представлена в своєму класичному варіанті, далека від ідеалу народовладдя і часто піддається критиці.

Колективістські концепції демократії

Подолати недоліки ліберальної держави і здійснити справжнє народовладдя запропоновано в рамках концепції, де джерелом влади є народ. Розрізняють наступні різновиди цих концепцій.

Концепція прямої (ідентитарної) демократії Ж.Ж. Руссо. На його думку, індивідуалізм і певний егоїзм, затверджені ліберальними мислителями, є руйнівними для громадянських чеснот і самого суспільства. Ідеал громадянина демократичної республіки Руссо – індивідуаліст, що не пішов в приватне життя, а є активним членом суспільства, частиною єдиного «суспільного тіла».

Характерні риси:

- Вся влада належить народу, який є єдиним цілим. Окрема особа втрачає свої права. Вони стають їй не потрібні, оскільки держава, подібно будь-якому іншому живому організму, піклується про своїх членів, які у свою чергу зобов'язані думати про благо держави.
- Народ неподільний. Його влада нічим не обмежена. Він володіє єдиною, загальною свободою і невідчужуваним суверенітетом. В ньому немає стійкої більшості і меншості, а тому і немає необхідності в захисті останньої.
- Підхід Руссо виключає суперечності, конфлікти у відносинах між індивідами і державою, усуває ґрунт для протесту громадян проти влади, для політичної опозиції в цілому, а також появи приватних інтересів. Якщо все ж приватний інтерес виникає, то він є патологією і тому ліквідується. Передумовою спільності інтересів і волі народу є майнова рівність при збереженні приватної власності, обмеженні і вирівнюванні її розмірів.
- Народ як колективна істота може бути представлений тільки самим собою, а не обраними представниками. Його загальна воля виражається безпосередньо на зборах. Вона визначає закони і діяльність уряду, функції якого зводяться лише до виконання і технічного обслуговування рішень народу.

Ідеї Руссо (принцип народного суверенітету, прямого голосування тощо) знайшли своє вираження в Конституції Франції 1791 р. В той же час, вони послужили й виправданню якобінського терору.

Соціалістична концепція демократії (К.Маркс, Ф.Енгельс).

Зберігаючи найважливіші принципи концепції Руссо, теорія «соціалістичної демократії» дає їм оригінальне трактування. Вона виходить з цілісності спочатку робочого класу, а після побудови соціалізму і всього народу, з наявності у цих суверенів влади класового, а потім загальнонародного інтересу. Цей інтерес існує об'єктивно і спочатку усвідомлюється партією, яка вносить вчення, що його виражає, у свідомість мас. Після чого через механізм Рад оформлюється і висловлюється загальна воля народу.

В цих ідеях реалізуються такі принципи колективістської демократії, як повновладдя, поширеність на всі сфери життєдіяльності людей, пряма демократія, неприпустимість ідеологічного і політичного інакомислення і опозиції тощо.

Характерні риси:

- Колективізм у трактуванні народу, визнання народу єдиним цілим, який має загальний інтерес.
- Відсутність суперечностей усередині народу, розгляд політичної опозиції як патології або ворога, що підлягає насильному усуненню.
- Колективістське (близьке до античного) розуміння свободи як активної рівноправної участі громадянина в справах всієї держави і суспільства.
- Абсолютний характер влади, яка здійснюється вождями, які ототожнюються з народом (класом, нацією), повна беззахисність меншості, у тому числі окремої особи.
- Усунення самої проблеми прав людини, оскільки ціла держава — і без того зацікавлена в благополуччі своїх власних складових частин.
- Загальна політична мобілізація, переважно пряма участь громадян в управлінні, відношення до представницьких органів і посадовців не як до самостійних в межах закону і відповідальних за ухвалені рішення керівників, а лише як провідників волі народу, його слуг.
- Декларування соціальної демократії, перенесення головного акценту з юридичного проголошення політичних прав на забезпечення соціальних умов для участі громадян в управлінні.

Плюралістичні концепції демократії (Г. Ласкі, Д. Труман, Е. Фраєнкель).

Джерело влади - зацікавлена група.

Прихильники цієї теорії заперечують наявність в суспільстві єдиної волі народу як основи для діяльності влади. Наявність єдиної волі народу неможливо хоча б тому, що люди в своїх діях виходять з принципу не суспільною, а особистої користі. **Суспільство розглядається як сукупність соціальних груп, що прагнуть до реалізації своїх інтересів.** Процес прийняття політичних рішень і формулювання волі відбувається через боротьбу цих сил і служить своєрідним компромісом. Монополізувати процес прийняття політичних рішень якоїсь однієї силою виявляється неможливим. Плюралістична теорія демократії виходить з рівноваги політичних сил, що виключає дію однієї пануючої групи у власних інтересах.

Багато теоретичні конструкції розвивають окремі положення представлених парадигм (плюралістична демократія, консенсуальна демократія, конкурентна демократія, комунітарна демократія, електоральна демократія,

репрезентативна демократія тощо.). Наведемо деякі найбільш поширені і використовуються сьогодні в політичній науці теоретичні моделі демократії.

Репрезентативна теорія демократії (Р. Дарендорф). Демократія - компетентне й відповідальне перед народом правління. Вона існує не з усіх питань і виражається на виборах у разі делегування влади представницьким органам і депутатам, які в межах повноважень передбачають загальну волю, а часом діють всупереч їй під свою відповідальність.

Модель конкурентної елітістської демократії. Засновниками даної моделі демократії можна вважати Макса Вебера і Йозефа Шумпетера. Звичайно, на формування моделі конкурентної елітістської демократії вплинули і інші дослідники (Джон Дьюї, Гаetano Моска, Вільфредо Парето, Мойсей Острогорський), але саме до концепцій плебісцитарної демократії, легітимності і держави Вебера і конкурентної демократії Шумпетера найбільш часто зверталися і звертаються дослідники демократії. Головне, що було використано в політології, - це визначення демократії через систему вірувань в легітимність існуючого політичного порядку на основі права, прихильність всіх правилам політичної гри.

Теорія плебісцитарної (партійної) демократії (М. Вебер).

Говорячи про *плебісцитарну демократію*, Вебер розвиває ідею про те, що кожен громадянин повинен мати можливість хоча б схвалювати або відкидати впливають на його життя закони, які він зобов'язаний поважати. Народовладдя виражається в «партійній державі». Партійні програми дозволяють через вибори впливати на зміст державної політики, це певні накази, які зобов'язані виконувати депутати і уряд. Так досягається ідентичність народу і уряду, бо зв'язаність депутатів партійними програмами і структурами робить їх прямими виразниками народної волі.

Шумпетер дав класичне формулювання демократії як конкуренції між двома або більше групами еліт за владу на більш-менш регулярних і відкритих виборах.

Шумпетер розрізняв класичну доктрину демократії, засновану на загальному блазі і волі народу, при якій виборець наділений владою приймати політичні рішення, і теорією демократії, де рішення проблем виборцями є вторинним по відношенню до обрання тих, хто буде приймати рішення. Класична доктрина демократії, вважав він, знаходиться в кризі, і з нею не можна сьогодні погодитися. На перший план виходить концепція демократії, при якій роль народу полягає в створенні уряду або посередницького органу, який в свою чергу формує виконавчий національний орган або уряд.

Обґрунтовуючи цю концепцію, він бачив в ній кілька переваг, важливих проблем, які виводить на перший план нова теорія. **Серед них:**

- 1. Демократичні процедури.** Класична теорія демократії не містила такого критерію, так як волі і благу народу могли служити і недемократичні режими і уряди.
- 2. Лідерство.** Класична теорія цього не робить. Саме поняття лідерства дозволяє пояснити, як і звідки виникає загальна воля, як вона підміняється або фальсифікується. У цьому сенсі лідерство є домінуючим механізмом майже будь-якої колективної дії, а нова концепція демократії - більш реалістичною, ніж класична. Нова концепція не заперечує існування волі групи, але розглядає її як приховану до певного часу, поки який-небудь політичний лідер не викличе її до життя і не перетворить її на чинник політичного життя.
- 3. Проблема політичної конкуренції у вигляді боротьби за лідерство.** Демократія в зв'язку з цим використовує завжди якийсь визнаний метод ведення конкурентної боротьби, а система виборів - практично єдиний можливий спосіб боротьби за лідерство для суспільства будь-якого розміру.
- 4. Відношення між демократією та індивідуальною свободою.** Важливо відзначити, що Шумпетер не вважав за демократію режимом, що гарантує більший у порівнянні з іншими режимами об'єм індивідуальної свободи, але стверджував, що якщо кожен може боротися за політичне лідерство, виставляючи свою кандидатуру перед виборцями, то в більшості випадків, хоча і не завжди, це означає значну частку свободи дискусій для всіх.
- 5. Суттєвою характеристикою демократичного методу є не тільки функція виборця формувати уряд (прямо або через посередницький орган), але і функція розпуску уряду.** При цьому контроль над урядом з боку виборця обмежений саме цією функцією: можливістю відмовитися переобирати уряд або парламентська більшість, що його підтримує.
- 6. Акцент на волі більшості на противагу класичної концепції демократії з акцентом на волі народу.**

Емпіричність і реалістичність нової концепції демократії забезпечила їй надалі широку підтримку дослідників, які використовували її при створенні гіпотез, індексів та індикаторів демократії.

Узагальнена характеристика конкурентної елітістської концепції демократії була дана Д. Хелдом в його книзі «Моделі демократії». *Хелд* спеціально виділяє цю модель демократії, об'єднуючи центральні елементи концепцій Вебера і Шумпетера.

Ключовими ознаками даної моделі виступають:

- парламентарне управління з сильною виконавчою владою;
- конкуренція між життєздатними політичними елітами і партіями;

- переважання парламенту понад партійною політикою (хоча це і суперечить веберовської концепції «плебісцитарної демократії»);
- верховенство політичного лідерства;
- наявність бюрократії - незалежної та добре натренованої адміністрації;
- конституційні та практичні обмеження на сферу прийняття політичних рішень.

Модель демократії Липсета-Лернера. Підставою для даної моделі послужили дослідження різних соціально-економічних умов демократії, проведені у другій половині 1950-х рр. Д. Лернером і С. Липсетом. Цю модель демократії іноді визначають як «**політико-модернізаційну теорію**».

Демократія в цій моделі виступає, перш за все, результатом розвитку ряду соціальних і економічних умов (урбанізації, індустріалізації, освіти, комунікацій), які призводять до формування певної диференціації суспільства і активності різних груп інтересів і відповідних їм еліт в сфері боротьби за державну владу. Якщо Лернер робив акцент на діяльності різних елітних груп, та наявності розвинених засобів масової комунікації, то Липсет - на конкуренції еліт, підтримці населенням існуючих правил політичної гри (легітимація) і ефективності дії демократій як умови стабільності і підтримки режиму.

Основні характеристики:

- політико-культурні (система вірувань у демократичні норми поведінки та в ефективність режимів);
- політико-структурні (наявність пануючих і опозиційних елітних груп, відносини конкуренції між ними);
- політико-інституційні (виборча система, норма зміни політичних еліт);
- політико-партисипаторські (участь населення у виборах).

Липсет визначає *демократію (в складному суспільстві) як політичну систему, яка має, постійні конституційні можливості для заміни правлячих осіб.*

Вчений виділяє необхідні умови, які не тільки визначають демократичність політичної системи, а й її стабільність або нестабільність:

- система вірувань, легітимізуючих демократичну систему і окремі її інститути, які приймаються в якості своїх всіма;
- деякий набір політичних лідерів, які здійснюють управління;
- одна або більше груп лідерів зовні уряду, які діють як легітимна опозиція, намагаючись завоювати урядові пости.

У цьому сенсі політична система демократії вважається стабільною, якщо в ній існує ціннісна система вірувань, дозволяючих здійснювати «**гру**» влади:

- правляча група визнає права опозиції, опозиційна група підкоряється рішенням правлячої;
- якщо результатом політичної гри виступає зміна угруповань, які здійснюють управління державою;
- якщо є умови для ефективної опозиції та для народного впливу на політику, і при цьому влада чиновників не є максимальною.

Модель «поліархічної демократії» Роберта Даля. Ця модель відповідає загальній спрямованості ліберальної демократичної теорії, але в ній робиться акцент на аналізі набору умов, що визначають дійсну, а не формальну демократію.

Термін «поліархія» вперше був запропонований Далем і Ліндбломом в їх книзі «Політика, економіка і добробут» (1953), але найбільш повно представлений в роботі Даля «Поліархія: Участь і опозиція» (1971). Що стосується терміну «поліархічна демократія», то він розроблений Далем в роботі «Введення в теорію демократії» (1956).

Для більшої концептуалізації Далья дає два основних виміри політичних систем: а) **ступінь опозиційності** або конкурентності політичних еліт в системі і б) **рівень політичної участі** населення в виборі еліт. Публічна конкуренція політичних еліт і включеність населення в політичний процес роблять поняття поліархії близьким до поняття демократії.

Поліархія у Даля не тотожна демократії.

По-перше, якщо демократія є ідеальним типом політичних систем, то поліархія характеризує реальний тип, тобто являє собою відображення деякого рівня реалізації ідеального типу.

По-друге, поліархія є подібно демократії якісною ознакою політичних систем і в той же час (на відміну від демократії) їх виміром, тобто можна говорити про ступінь поліархічності системи: повна поліархія або гегемонія.

По-третє, оскільки поліархія не збігається з демократією (тобто ідеалом), то її характеристика як демократичного режиму обмежується лише найбільш загальними інституційними вимогами демократії (або гарантіями, по Далю).

По-четверте, поліархія як термін застосовується для характеристики всієї національної системи, а не окремих її рівнів.

Поліархічна політична система повинна характеризуватися високим ступенем управлінської чуйності до політичних уподобань громадян, які є рівноправними. Для того щоб система характеризувалася високим і досить стійким рівнем чуйності, в ній **повинні бути забезпечені наступні невід'ємні права громадян:**

- формулювати свої переваги,

- передавати свої переваги співгромадянам і уряду за допомогою індивідуальних чи колективних дій,
- впливати своїми уподобаннями на вироблення управлінських рішень.

Гарантіями дієвості процедури формулювання та передачі, а також впливу інтересів виступають:

- 1) свобода формування організацій і об'єднуватися в них;
- 2) свобода вираження інтересів;
- 3) право голосу;
- 4) відносно необмежене право на роботу в державних органах;
- 5) право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси виборців;
- 6) альтернативні джерела інформації;
- 7) вільні і справедливі вибори;
- 8) інститути вироблення державної політики, які залежать від виборців та інших форм вираження інтересів.

Перші п'ять гарантій забезпечують функцію формулювання переваг, **сім** - відносяться до передачі переваг і комунікації, **а всі вісім** забезпечують вагомість переваг для вироблення державних рішень.

У книзі «Введення в теорію демократії» Даль докладно аналізує умови прийняття політичних рішень, необхідні для забезпечення демократичного вираження інтересів. Він веде пошук механізму демократії, що забезпечує гарантії того, що висловлені на виборах переваги дійсно є реальними і дотримується демократичної рівності виборців. Саме цей механізм і є поліархічною процедурою вираження інтересів.

Слід зауважити, що мова йде не про нормативну теорію демократії, а про теорію, побудовану на основі аналізу національних держав і соціальних організацій, що відносяться політологами до демократичних.

Поліархічна процедура прийняття рішення, заснована на виданому правилі, регламентується наступними умовами:

- 1) кожен член даної організації голосує (здійснює дію, яке розцінюється як вираження переваг по відношенню до існуючих альтернатив);
- 2) при підведенні підсумків волевиявлення (підрахунку голосів) зроблений кожним вибір має однакову вагу;
- 3) переможеним оголошується варіант, який отримав найбільшу кількість голосів;
- 4) кожний голосуючий, має перед собою набір варіантів, з яких, принаймні, один він вважає кращим у порівнянні з будь-яким іншим з наявних на даний момент, може включати бажаний їм варіант (варіанти) в число тих, що виносяться на голосування;
- 5) кожен голосуючий має ідентичну інформацію про існуючі варіанти;

- б) варіанти (лідери або політичні групи), які отримали найбільшу кількість голосів, замінюють любі варіанти (лідерів або політичні групи), які отримали меншу кількість голосів;
- 7) розпорядження виборних офіційних осіб виконуються;
  - або всі прийняті в період між виборами рішення виходили б з рішень, прийнятих на стадії виборів (тобто виборів надається певна контролююча функція);
  - або нові рішення, прийняті в період між виборами, визначалися б попередніми сім'ю умовами, які діяли б у значній мірі в інший інституційне середовище;
  - або дотримувалося б і те, і інше.

Дані умови визначають вибір рішення перед виборами, в процесі виборів і в період між виборами. До того ж, логіка умов будується таким чином, щоб наступні умови виконували функцію корекції недостатності попередніх.

Економічна модель демократії Ентоні Даунса. Ця модель демократії сформувався в політичній науці та активно використовується сьогодні в порівняльній політології. Вона стала результатом експансії економічного методу (теорія раціонального вибору) на різні сфери соціальних досліджень в 1950-і рр.

Політологи стали активно використовувати складові його теоретичної моделі: електоральна поведінка, партійна поведінка, максимізація результату політичної дії, обмін в політиці, інформація про вигідність дії, розподіл громадської думки в системі та ін. У своїй моделі демократії він акцентував увагу на діяльності уряду (або партії, що перемогла) у зв'язку з електоральною поведінкою і громадською думкою.

Намагаючись сконструювати модель раціонального політичної поведінки, ураховуючи ціну або вигідність тих чи інших альтернативних можливостей, Даунс і будує свою економічну теорію демократії.

Економічна модель демократії базується на ідеї раціональності політичної поведінки: кожна діюча особа (виборець, партійний функціонер, член уряду і навіть організація в цілому) прагне максимізувати результат своєї діяльності в економічному сенсі, тобто отримати більший результат при менших витратах.

Раціональна поведінка є передбачуваною, включає в собі в собі переваги в процесі політичного обміну. При такому підході політика розглядається у вигляді ринку, де існує конкурентна боротьба і взаємний обмін з метою отримання найбільш вигідного результату.

Дві основні посилки економічної теорії демократії в цьому зв'язку є важливими:

- 1) «кожна держава намагається максимізувати політичну підтримку»;

2) «кожен громадянин намагається раціонально максимізувати корисність результату своєї дії».

Ці посилки визначають розуміння особливостей демократичної системи, в якій і ті, хто править, і ті, ким правлять, діють, керуючись не ідеалами, а реальними власними інтересами. Спроби будь-якого уряду або політичної сили максимізувати підтримку переслідують прагматичну мету: зберегти своє панування або завоювати пануючі позиції.

Ідеології, соціальний добробут, переваги населення **не** є безпосередніми і основними мотивами поведінки. Хоча ці фактори і включені в процес поведінки, але непрямим чином. Якщо партії та уряд вважають ідеологію або програму важливіше електорального успіху, вони діють не стільки раціонально, скільки ірраціонально.

Це відноситься до поведінки виборця на виборах. Він керується очікуваннями, що обрані ним політики задовольнять його інтереси краще, ніж інші, тобто уряд буде ефективним. На думку Даунса, корисність, якою керується громадянин, не є егоїстичною у вузькому сенсі слова. В цьому відношенні громадянин може діяти альтруїстично, завдання полягає лише в тому, щоб зрозуміти, в чому індивідуальна вигода альтруїстичної поведінки. Виборець орієнтується на те, як будуть голосувати інші.

Раціональний вибір здійснюється на основі інформованості дійової особи щодо стратегій і переваг інших людей. Модель поведінки змінюється в залежності від ясності і повноти інформації. **Даунс говорить про дві можливі моделі політичної поведінки: заснованої на визначній і повній інформації і заснованої на неточною, неповній інформації.** Уряд керується в своїй діяльності інформацією щодо стратегії опозиції, очікуваної поведінки виборців, числа підтримуючих голосів. Виборець орієнтується на інформацію про можливу індивідуальну користь і про стратегії інших виборців.

Демократичний процес управління передбачає:

- 1) періодичні вибори;
- 2) суперництво між двома чи більше партіями (електоральними коаліціями);
- 3) боротьбу партії за голоси виборців;
- 4) партія, що перемогла на виборах керує урядом без посередництва парламенту до наступних виборів;
- 5) невтручання в право опозиції висловлювати себе і організовувати кампанії та заборона на зміну періодичності виборів.

Робота Даунса дуже вплинула на розвиток порівняльної політології. Дослідники знаходять в ній протиріччя, але ніхто не заперечує її піонерський характер, пов'язаний із застосуванням теорії раціонального вибору в політичній науці.

Партиципаторна (співучасть) теорія демократії. Її прихильники заперечують принцип поділу політичної праці. Вони виходять з ідеалу індивідуального самовизначення автономної особистості. Причому воно розглядається як право на всебічну політичну участь в масштабах всього суспільства і в різних його сферах. **Демократія повинна бути скрізь - від школи од державних органів.** У 60-х роках ХХ ст. в західних країнах демократія участі стала активно розвиватися в різних формах самоврядування, в нових соціальних рухах (наприклад, рух «зелених»), громадських ініціативах, які заперечують державний примус.

Демократична модель «прав людини» (Л. Дайамонд).

Найбільш повно ця концептуальна установка виражена у Л. Дайамонд в його роботах «Політична культура і демократія в країнах, що розвиваються» (1993) і «Економічний розвиток і перегляд демократичної теорії» (1992).

Дайамонд наполягає на тому, що недооблік прав людини не тільки збіднює концепцію демократії, але і дозволяє неточно інтерпретувати результати порівняльного аналізу політичних систем, коли фактично в ряді випадків слід говорити (якщо використовувати критерій прав людини) про псевдодемократію, а не про справжні демократичні системи.

Модель ліберальної демократії, заснована на правах людини, збагачує демократичну думку і практику.

По-перше, в доповнення до регулярної, вільної і чесної електоральної конкуренції і загального виборчого права дана модель вимагає передбачити відсутність у військових та інших соціальних і політичних сил, які прямо не відповідальні перед електоратом, права змінювати політичний режим і замінювати конституційну владу.

По-друге, крім «вертикальної» відповідальності правителів перед керованими повинна бути «горизонтальна» відповідальність власників влади друг перед другом; обмежувачами виконавчої влади тут служать конституціоналізм, правління закону і процес обговорення рішень.

По-третє, ліберальна модель вимагає забезпечення політичного і громадянського плюралізму, так само як індивідуальних і групових свобод.

Основні характеристики:

- реальна влада належить (фактично і за конституцією) обраним посадовим особам та особам, ними призначеним, а не невідповідальним силам всередині країни (тобто військовим) або закордонним силам;
- виконавча влада конституційно обмежена і відповідальна перед іншими державними інститутами (незалежний суд, парламент, інститут уповноваженого з прав людини – омбудсмен тощо);

- результати виборів не зумовлені (визначені заздалегідь), значна опозиція з часом може сформувати уряд, будь-яка група, прихильна конституційним принципам, має право створити партію і конкурувати на виборах (навіть якщо електоральний поріг і правила не допускають маленькі партії до представництва в парламенті);
- культурні, етнічні, релігійні та інші меншини, так само як і більшість, яка традиційно знаходиться в не вигідному становищі, не обмежені (легально чи практично) в вираженні своїх інтересів в політичному процесі і в використанні своєї мови і культури;
- громадяни мають безліч постійних каналів і засобів вираження і представлення своїх інтересів і цінностей, включаючи різноманітні автономні асоціації, рухів і групи, які вони можуть створювати;
- громадяни мають вільний доступ до альтернативних джерел інформації, в тому числі і незалежним ЗМІ;
- індивіди володіють основними свободами: віри, думки, дискусії, мови, публікацій, зборів, демонстрацій і петицій;
- громадяни політично рівними перед законом (навіть якщо вони явно не рівні за політичними ресурсами), індивідуальні та групові свободи ефективно захищені незалежною та справедливою судовою системою, чий рішення підтримуються і поважаються іншими центрами влади;
- правління закону захищає громадян від несправедливих арешту, терору, тортур і надмірного втручання в їх особисте життя не тільки з боку держави, а й організованою недержавної сили.

Модель широко використовується дослідниками для аналізу рівня розвитку прав людини, свободи і демократії.

Інституційна модель «інтегративної демократії». Зазначений раніше інтерес до ролі інститутів в політичному процесі висловився не тільки в переосмисленні місця інституціонального фактора, але і самого поняття інституту. Незважаючи на те, що найчастіше інституційний підхід до дослідження демократії базується на колишніх легалістських або структурно-функціональних моделях, а також на теорії раціонального вибору, в політичній науці та в адміністративних дослідженнях ряд вчених підкреслюють значення такої інституційної моделі демократії, яка близька до комунітарних, а ні до ліберальних її інтерпретацій. Комунітарна модель представлена в так званому соціально-історичному інституціоналізмі.

(Д. Марч і Дж. Олсен «Повторне відкриття інститутів», 1989).

Інституційна модель «інтегративної демократії» спирається на ідею відмінності між агрегативним і інтегративним політичними процесами.

<i>Агрегативна теорія</i>	<i>Інтегративна теорія</i>
«Народ» визначається як збори індивідів, які називаються громадянами	«Народ» визначається як група, що має свою історію і майбутнє
Воля народу розкривається через політичні кампанії і «торгову угоду» між раціональними громадянами, кожен з яких переслідує власний інтерес. «Угода» відбувається в рамках управлінських правил при правлінні більшості.	Воля народу розкривається за допомогою дискусії між раціональними громадянами і правителями. Мета дискусії - пошук загального блага в контексті поділених соціальних цінностей.
В цілому припускає порядок, заснований на раціональності та обміні.	В цілому припускає порядок, заснований на історії, боргу і розумі.

«Інтеграційна демократія» включає дві основні концептуальні частини: концепцію прав і ідею дискусії в пошуках загального блага.

Концепція прав тут відрізняється від інструментального розуміння прав людини, коли права є лише раціонально прийнятими додатковими умовами висновку вигідної політичної угоди. Самі права тут втрачають свою цінність і розглядаються як інструмент для досягнення чогось іншого: вони не виступають умовою оцінки політичних інститутів. При «інтегративної демократії» права людини є самоцінністю і служать оцінкою політичних інститутів. Вони є ключовими елементами системи соціально-політичних вірувань і переконань, виразом людської єдності, загального гідності і гуманізму.

Марч і Олсен підкреслюють, що права людини в «інтегративної демократії»: **по-перше**, безумовно гарантовані; **по-друге**, є невідчужуваними, тобто одного разу встановлені, вони не можуть бути ліквідовані; **по-третє**, не переглядаються законом, тобто є частиною фундаментального права.

Ідея інституту як втілення і інструменту спільноти (community), або демократичного порядку як конституційної системи, є важливим аспектом інституціональної думки. Якщо політичні інститути зміцнюють спільні цінності спільноти, вони повинні бути прийняті. В цьому відношенні важливими питаннями є компетентність учасників політичного процесу і їх інтегрованість в співтовариство. Компетентність включає не тільки знання, а й мудрість,

обумовлену глибоким розумінням потреб і можливостей спільноти. Інтегрованість означає, що громадяни та цивільні службовці діють відповідно до загальним благом, яке не може бути підірвана особистими амбіціями і устремліннями. Діяльність інститутів в «інтегрованої демократії» пов'язана з громадянською освітою та організацією громадської участі.

Форми демократії Під *формами демократії розуміються засоби виявлення волі й інтересів різних прошарків суспільства, що історично склалися.*

Залежно від того, як народ бере участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія ділиться на пряму й представницьку.

Пряма демократія – це форма народовладдя, що характеризується безпосередньою участю населення в розробці законів й ухваленні політичних рішень.

Форми прямої демократії: референдум, плебісцит, збори, сільський схід тощо, за допомогою яких основні питання державного і суспільного життя народом розв'язуються безпосередньо. В прямих формах народовладдя громадяни самі беруть участь в підготовці, обговоренні й ухваленні рішень. Така форма участі домінувала в античних демократіях. В сучасному світі пряма демократія зустрічається головним чином на рівні місцевого самоврядування.

Особливе значення серед всіх форм демократії має референдум, відомий як політичне явище в історії вже давно. В перекладі з латинської мови слово referendum означає «те, що повинно бути повідомлено», тобто всенародне волевиявлення з якого-небудь питання, що має державне значення. Вважається, що перший референдум був проведений в Швейцарії в 1539 р., коли вона ще була конфедерацією, а вже в кінці XIX – початку XX ст. референдуми стали невід'ємною частиною політичного життя Швейцарії, США, Австралії та інших країн.

У політичній практиці існує декілька різновидів референдуму:

1. За ступенем повноважень вони поділяються на: законодавчі (ухвалення закону або з'ясування думки більшості з певного питання), які мають обов'язковий характер і консультативні, які не мають обов'язкового характеру.

2. За способом проведення: обов'язкові (імперативні), без яких неможливе вирішення тих або інших конституційних питань і факультативні, які проводяться за ініціативою найвищих органів влади.

3. За сферою вживання: загальнодержавні, регіональні і місцеві.

Референдум часто відрізняють від плебісциту. При цьому, референдум розглядається як звернення до виборців з метою ухвалення остаточного рішення за конституційними, законодавчими або інших питань. Що ж до **плебісциту** (лат. plebiscitum, від plebs – народ і scitum – рішення), то **він розуміється як**

опитування населення з територіальних питань та засіб вирішення територіальних суперечок в міжнародній практиці. Населенню надається можливість шляхом прямого голосування визначити, до якої держави або держав повинна належати територія, на якій воно проживає.

Представницька демократія – це форма народовладдя, при якій народ бере участь у розробці законів й ухваленні політичних рішень через своїх представників в органах державної влади.

Формами представницької демократії є виборні органи державної влади, виборні партійні і суспільні органи, за допомогою яких народ здійснює владу через своїх представників. Суть цієї форми - в опосередкованій участі громадян в ухваленні рішень, у виборі ними до органів влади своїх представників, покликаних виражати їх інтереси, приймати закони та віддавати розпорядження. Представницька демократія необхідна особливо тоді, коли через великі території або унаслідок інших причин ускладнена регулярна безпосередня участь громадян в голосуваннях, а також коли ухвалюються складні рішення, складні для розуміння неспеціалістів.

Демократія та права людини Проблема прав людини існувала в тій або іншій формі протягом усієї історії людства. Права людини є одним із способів трактування й практичного вирішення питання взаєностосунків людини і тієї спільноти, в якій вона проживає, і офіційним представником якої виступає влада.

Можливі чотири способи взаєностосунків індивідів з владою:

Тоталітарний: виключає саму постановку проблеми прав людини. Суспільство і держава ототожнюються, а індивід частково або повністю підкоряється державі.

Патріархальний: встановлює складну ієрархію прав і обов'язків людей. Суспільство поділено на стани і групи, вищі з яких володіють всією повнотою влади, а нижчі політично безправні. Піраміду влади вінчає авторитарний правитель.

Індивідуалістичний: вільна особа – джерело всякої влади, у тому числі й самої держави. Держава як результат угоди, договору вільних індивідів повністю підконтрольна народу та строго обмежена у функціях. Проблема прав людини ставиться, головним чином, у формі прав, які захищають особу від посягань влади.

Партіципаторний: позбавлений крайнощів і виходить з нерозривності і суперечності взаєностосунків між особою і державою. Проблема прав людини полягає у використанні держави з метою створення якнайкращих умов вільного існування й розвитку особи.

У політичній науці склалося три підходи в трактуванні прав людини:

Природньоісторичний. Виходить з того, що фундаментальні права особи мають позадержавне та позаісторичне походження. Держава може або поважати і гарантувати права, або порушувати й пригнічувати, проте позбавити людину його природних прав не може.

Позитивістський. Заперечує позадержавне походження прав людини і затверджує їх незалежність від соціально-економічних передумов. Джерело права та його гарант – держава. Причому, право й закон не мають істотної відмінності. Права людини не мають пріоритету перед законом та можуть змінюватися залежно від можливостей суспільства й потреб держави.

Марксистський. Також підпорядковує право державній доцільності, проте виходить з соціально-економічної та, перш за все, класової визначеності. Право – це введена в закон воля пануючого класу. Реально ж марксизм, і особливо ленінізм та сталінізм заперечують загальнолюдську природу права, підмінюючи її класовою і партійною доцільністю.

Треба зазначити, що сучасна типологія прав людини різноманітна, але найбільш загальним вважається розподіл прав на дві основні групи: позитивні і негативні.

Негативні права вважаються основоположними, абсолютними, порушувати або змінювати які ані держава, ані інші люди не мають права. Такі права складають фундаментальні свободи і майже всі ліберальні права мають характер негативних (право на життя, свободу, власність тощо).

Позитивні права, навпаки, закріплюють обов'язки держави, осіб й організацій надавати громадянину ті або інші блага, здійснювати ті або інші дії. Характер позитивного права носять всі соціальні права (право на соціальну допомогу, освіту, медичне обслуговування тощо).

Більш конкретно і розповсюдженою є класифікація прав за сферами реалізації:

Громадянські (особисті) – це сума прав і свобод, наданих законодавцем людині як члену громадянського суспільства. Ними в рівній мірі володіють як громадяни даної держави, так і проживаючі в ній іноземці та особи без громадянства.

Політичні права надаються, як правило, тільки громадянам даної держави. Це обумовлено тим, що їх реалізація пов'язана на практиці з безпосередньою участю громадян у владі, в політичному житті країни. Як наслідок – іноземці не можуть претендувати на володіння політичними правами в тій або іншій державі.

Економічні. Пов'язані із забезпеченням вільного розпорядження людьми предметами споживання й основними чинниками господарської діяльності: засобами виробництва та робочою силою. До середини ХХ ст. права власності,

підприємництва й вільного розпорядження робочою силою розглядалися як громадянські. В сучасних юридичних документах частіше за все їх називають економічними, рівними з громадянськими, політичними тощо.

Соціальні, культурні й екологічні права. Ці права визначають обов'язки держави гарантувати кожній людині гідні умови існування, мінімум матеріальних благ та послуг, необхідний для підтримки людської гідності, нормального задоволення первинних потреб (житло, одяг, їжа) і духовного розвитку, здорове навколишнє середовище. При цьому, соціальні права покликані забезпечувати кожному гідний рівень життя і соціальної захищеності (право на соціальний захист, працю, охорону здоров'я). Культурні – гарантувати духовний розвиток людини (право на освіту, доступ до культурних цінностей, свобода творчості). Екологічні – гарантувати право на сприятливе навколишнє середовище, достовірну інформацію про його стан та на відшкодування збитку здоров'ю або майну людини екологічними порушеннями.

Таким чином, права людини є найважливішим критерієм оцінки рівня демократичності політичного режиму, існуючого в тій або іншій державі, показником рівня його соціально-економічного і політичного розвитку.

Розвиток демократії в Україні

Як відзначають фахівці, цей процес ускладнюється тим, що наша країна не дуже багата демократичними традиціями. По-суті, протягом усього періоду радянського тоталітаризму в Україні не розвивались елементи особистих свобод і правової держави, демократичної свідомості суспільства та особистості. Тому важливо як штучно не прискорювати процес демократизації суспільного життя, так і штучно його не гальмувати. Демократія має визрівати на національному ґрунті поступово і послідовно, її межі повинні бути обумовлені логікою розвитку посткомуністичного суспільства, його трансформацією.

У вітчизняній науці домінує думка, що аналіз ознак політичних режимів дає підставу говорити, про те, що ми досі перебуваємо на посттоталітарному етапі розвитку, який припускає існування певних демократичних принципів, і є відкритим шляхом для демократичних перетворень. А це вимагає вироблення такої стратегії переходу до демократії, яка б урахувала ці особливості.

Основними передумовами формування демократичного суспільства в Україні є:

- розширення економічної свободи;
- радикальна зміна інститутів суспільства, усієї системи цінностей і психології людей, які породив тоталітаризм;
- підвищення рівня політичної дисципліни й культури громадян;
- встановлення ефективного контролю суспільства над політикою можновладців, олігархів;

- подолання економічної кризи тощо.

Динамізм демократичних процесів в Україні залежить від рівня політичної активності громадян, економічної, соціальної й політичної стабільності суспільства, співвідношення політичних сил, розвитку національної ідеї та правосвідомості.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке демократія?
2. Які тлумачення демократії Ви можете назвати?
3. Коли виникла демократія?
4. На яких принципах базується демократія?
5. Які потрібні передумови для демократизації та за якими моделями здійснюється перехід до демократії?
6. Які існують концепції (теорії) демократії?
7. У чому відмінність між ліберальною, прямою та плюралістичною демократією?
8. Як відбувається процес становлення та розвитку демократії в Україні?

Література:

1. Баранівський В. Ф. Політологія : підручник. Київ : НАУ, 2016. 235 с.
2. Гантінгтон Семюел Політичний порядок у мінливих суспільствах. К.: Наш формат, 2020. 448 с.
3. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 348 с.
4. Дей М. О., Ткач О. І. Політологія у схемах, таблицях та визначеннях : навч. посіб. Київ : Ліра, 2017. 172 с.
5. Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ-2000, 2016. 1000 с.
6. Кириченко В. Політико-правова система України : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 303 с.
7. Литвин В. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу: навч. посібник. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 632 с.
8. Неліпа Д. В. Системний аналіз політології : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 304 с.
9. Політологія : навч. енциклопед. слов. довід. для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації / В. М. Денисенко та ін. ; за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. 779 с.
10. Політологія : навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ПП «Арал», 2018. 540 с.
11. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях : навч. посіб. / М. П. Гетьманчук та ін. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2020. 271 с.
12. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 500 с.

ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

«Лідерство є мистецтво зробити більше,
ніж наука про управління вважає за можливе»

(Колін Пауелл)

• **Поняття політичної еліти • Теорії політичних еліт • Типологія політичних еліт • Системи відбору до еліти • Функції правлячої еліти**
• **Політична еліта в Україні • Ідеї політичного лідерства • Сучасні теорії лідерства • Типологія політичного лідерства • Функції політичних лідерів**

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «політична еліта»;
- ❖ сформулювати сутність найвідоміших теорій політичних еліт;
- ❖ розкрити сутність структури правлячої еліти;
- ❖ пояснити наявні системи відбору до еліти;
- ❖ визначити функції правлячої еліти;
- ❖ охарактеризувати процеси формування національної еліти України;
- ❖ охарактеризувати сучасні теорії політичного лідерства;
- ❖ розкрити засади типології політичного лідерства та функції політичних лідерів.

Ключові поняття та терміни:	
<ul style="list-style-type: none"> • теорії політичних еліт • економічна еліта, бюрократична еліта, військова еліта, ідеологічна еліта • функції правлячої еліти	<ul style="list-style-type: none"> • політична еліта • структура правлячої еліти • система гільдій та антрепренерська система відбору до еліт

Поняття «політичної еліти» Термін "еліта" походить від французького e'lite – кращий, добірний, вибраний. Починаючи з XVII століття, термін "еліта" використовувався для позначення товарів найвищої якості – "елітне зерно", "елітні коні", а пізніше для позначення "вибраних, кращих" людей. Так, в оксфордському словнику, виданому в Англії у 1823 р., елітою називали вищі соціальні верстви суспільства.

У політичній науці термін "еліта" набув поширення завдяки працям французького мислителя і політичного діяча Жоржа Сореля (1847-1922) і італійського соціолога Вільфредо Парето (1848-1923) на початку XX століття, хоча ідеї елітизму виникли ще в глибокій давнині. Найбільш раннє обґрунтування ідеї елітизму одержали у Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі. Потім теорія еліт доповнилася поглядами Ф. Ніцше, А. Шопенгауера та інших мислителів. Проте перші класичні концепції еліт виникли наприкінці XIX – початку XX ст. Вони пов'язані з іменами

італійських соціологів Гаetano Моски та Вільфредо Парето, а також німецького соціолога Роберта Міхельса.

Історичний досвід і політична практика всіх країн світу показують, що в процесі розподілу і реалізації влади бере участь досить вузьке коло осіб – політична еліта. ***Політична еліта – це привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах, безпосередньо бере участь в ухваленні найважливіших рішень, пов'язаних з використанням влади.***

Політична еліта є панівною частиною суспільства. Існування політичних еліт у суспільстві обумовлено низкою чинників:

- психологічними і соціальними особливостями людей, їх неоднаковими здібностями, можливостями і бажанням брати участь у політиці;
- законом розподілу праці, який вимагає професійності в управлінні, певної спеціалізації;
- високою соціальною значущістю управлінської праці та її відповідним стимулюванням;
- широкими можливостями використання управлінської діяльності для отримання соціальних привілеїв (бо вона прямо пов'язана з розподілом цінностей);
- практичною неможливістю здійснення всеосяжного контролю за політичними керівниками;
- політичною пасивністю широких мас населення, основні інтереси яких зазвичай лежать поза політикою.

Теорії політичних еліт

Одним із перших до вивчення еліти та її ролі в політиці звернувся італійський дослідник Гаetano Моска (1858-1941). У своїх міркуваннях, висловлених у книзі "Правлячий клас", він виходив з поділу суспільства на два класи: правлячий "політичний клас" (еліта) і керований клас. Еліта, як організована і згуртована меншість суспільства, управляє неорганізованою більшістю. Групова згуртованість і одностайність меншості забезпечується наявністю у політичного класу організації, структури. Завдяки ним правлячий клас зберігає владу. Існування еліти Г. Моска вважав природним, вічним і неусувним. У суспільстві існують багатовікові міфи про те, що головну роль у політиці відіграє народ, але це не більше ніж міфи, відзначав учений. Вони лише маскують реальне панування політичного класу, тому головна задача політичної науки, на його думку, полягає у тому, щоб звільнити людей від міфів і озброїти правлячу еліту знаннями про політику. Г. Моска аналізує проблему формування (рекрутування) політичної еліти і її специфічні якості і вказує на три якості, що відкривають доступ до політичного класу – військова доблесть, багатство, церковний сан. Найважливішим критерієм формування правлячого класу учений вважає здатність до управління іншими людьми. Він також відзначив дві тенденції в

розвитку правлячого класу: *аристократичну* – прагнення стати спадковими правителями і *демократичну* – виявляється в оновленні еліти за рахунок найбільш здібних нижчих верств. Г. Моска виділив два принципи політичного управління: *автократичний* – влада передається зверху вниз і *ліберальний* – влада делегується знизу вгору.

Інший засновник теорії еліт В. Парето в чотиритомному "Трактаті з загальної соціології" визначив еліту, як групу, що складається з людей, які є "найпродуктивнішими або найбільш здібними", мають найвищі показники в певній сфері діяльності. Він увів поняття "еліта" і "контреліта". "В широкому значенні я розумію під елітою співтовариство людей, які властивостями розуму, характеру, спритності, найрізноманітнішими здібностями володіють у надзвичайній мірі". Еліта прямо або опосередковано бере участь в управлінні. Контреліта – це група людей, що володіє характерними для еліти психологічними якостями, але не має доступу до керівництва. В. Парето запропонував виділити два основних типи еліти: еліту "лисиць" і еліту "левів". "Лисиці" і "леви", а також еліта і контреліта за певних обставин змінюють одна одну, що відповідає й зміні певних політико-економічних циклів у розвитку суспільства. На цьому заснований закон кругообігу еліт (теорія циркуляції). Еліти виникають з вищих верств суспільства, в перебігу боротьби підіймаються до ще вищих, там розквітають, кінець кінцем вироджуються і зникають. Цей кругообіг еліт є "універсальним законом історії".

Вагомий внесок у розвиток теорії політичних еліт зробив німецький учений Роберт Міхельс (1876-1936). Влада еліти, на його думку, залежить від її організованості. Він довів, що в будь-якому суспільстві діє "залізний закон олігархії", суть якого полягає в тому, що створення великих організацій неминуче веде до олігархізації і формування еліти, оскільки керівництво ними не може здійснюватися всіма членами організації. Відбувається виділення керівного ядра і апарату, які поступово відриваються від рядових членів і підпорядковують політику власним інтересам. Тому завжди, навіть у найдемократичнішому суспільстві, править олігархічна елітарна група. Концепції еліт Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса, що належать до макіавеллістської школи, доповнюються сучасними теоріями елітизму – ціннісні теорії еліти, теорії демократичного елітизму, плюралізму, ліволіберальні теорії еліт.

З погляду структури влади, політична еліта відрізняється ступенем впливу на ухвалення політичних рішень. На основі обсягу владних функцій розрізняють вищу, середню і адміністративну політичні еліти. **Вища** політична еліта включає керівників органів державної влади, провідних політичних партій, депутатських фракцій у парламенті (100-200 осіб), тобто тих, хто ухвалює найбільш значущі для суспільства політичні рішення. **Середня** політична еліта формується з величезного числа виборних посадовців: парламентаріїв, senatorів, губернаторів, мерів, лідерів

політичних партій, суспільних організацій і рухів. Це приблизно 5% дорослого населення. **Адміністративна** (бюрократична) еліта – це вищий прошарок державних службовців, що посідають пости в міністерствах, департаментах і інших органах державного управління. Політична еліта поділяється на **правлячу** – ту, що безпосередньо володіє державною владою і **опозиційну** (контреліту); **відкриту**, рекрутовану з суспільства, і **закриту**, яка формується з власного середовища.

Структура правлячої еліти

Правляча еліта має складну структуру. До неї входять окремі групи, діючі у якійсь одній галузі суспільного життя.

Економічна еліта – це великі власники, керівники компаній, великих підприємств, банків, торгових фірм і т.п. Діяльність економічної еліти зазвичай не носить публічного характеру, проте її роль у політичному житті надзвичайно велика. Достатньо сказати, що від її матеріальної, фінансової підтримки залежить успіх того або іншого політичного процесу.

Бюрократична еліта це урядовці вищого рангу. Саме до них потрапляє вся інформація, на основі якої готуються загальнополітичні рішення. Цю еліту часто називають працівниками апарату.

Військова еліта – це вищі армійські чини. Її місце і роль залежать від ступеня милітаризації суспільства.

Політична еліта – особи, що посідають вищі пости в органах влади і ухвалюють найважливіші політичні рішення. Політична еліта діє публічно, на очах у всіх. Її часто ототожнюють з усією правлячою елітою.

Ідеологічна, "інформаційна" еліта – це провідні представники науки, культури, мистецтва, освіти, засобів масової інформації, вище духовництво. Важливість ідеологічної еліти визначається тим, що саме вона є "володаркою душ" – формує настрої людей, визначає і пропагує ідеали, цінності, духовні установки.

Існуючі еліти – неминучість у політичному житті всіх держав. Всі ці елітні групи тісно взаємодіють одна з одною, складаючи внутрішньо однорідну, привілейовану, політично пануючу групу. Суспільство погоджується на привілейоване положення еліти, але і еліта бере на себе зобов'язання перед суспільством. Це є необхідною умовою нормального політичного життя.

Система відбору до еліти

В світовій практиці існує дві системи відбору еліти: **система гільдій** і **антрепренерська**. Характерними рисами системи гільдій є:

- закритість, відбір претендентів на більш високі посади в основному з нижчих верств самої еліти;
- повільний, еволюційний шлях вгору;
- високий ступінь інституціоналізації відбору, наявність численних формальних вимог для обіймання посад (вік, стать, партійність і ін.);
- невелике, відносно закрите коло селекторату (людей, що відбирають кадри);

- тенденція до відтворювання вже існуючого типу лідерства.

Номенклатурна система рекрутування політичної еліти – один з найтипівіших варіантів системи гільдій. Вона характеризується відсутністю конкурентної боротьби, високою ідеологізацією, політизуванням і домінуванням родинних зв'язків.

Відмінними рисами антрепренерської системи є:

- відвертість, широка можливість для представників різних соціальних груп зайняти місце в еліті;
- обмежене число формальних вимог, яким має відповідати кандидат;
- гостра конкуренція між кандидатами на керівні посади;
- широке коло селекторату, який може складатися всіма виборцями країни;
- змінюваність складу еліти, першорядне значення особистих якостей кандидатів.

У чистому вигляді ці системи зустрічаються досить рідко. У кожній системі є свої плюси і мінуси. Якщо антрепренерська система більшою мірою пристосована до сучасного життя і переважає у демократичних державах, то система гільдій схильна до консерватизму і переважає у країнах з командно-адміністративною системою. Елементи системи гільдій характерні й для демократичних країн, де існують партії з централізованою структурою. Ефективність діяльності політичної еліти залежить не лише від системи її рекрутування, але і політичної орієнтації її членів, їх соціального походження, ступеня підтримки з боку населення.

Функції правлячої еліти

Головна функція правлячої еліти – це керівництво і управління суспільством. Окрім того, політична еліта виконує наступні функції:

- правляча еліта є основним резервом політичних лідерів, центром підбору й розстановки керівників на різні ділянки управління;
- вироблення ціннісних орієнтацій, цілей, задач розвитку суспільства у формі цінностей, норм, ідеалів, соціально-політичних доктрин, довготривалих програм діяльності держав;
- мобілізація людей на втілення політичних програм;
- комунікативна функція – відображає і висловлює громадську думку, інтереси і потреби різних соціальних груп;
- створення стійкої рівноваги політичних сил, формування стабільного суспільства, його стійкої політичної системи.

Політична еліта в Україні

Питання про те, кого можна віднести до політичної еліти, є дискусійним у середовищі політологів, журналістів, політиків. До тлумачення самого поняття є два підходи. В основі розповсюдженої у політології США чиказькою школою позиції поняття «еліти» означає не найкращих, а тих, кого обирають, тобто це – обрані на свої посади

електоратом політики, які мають певні посадові й конституційні повноваження та політичний вплив. Згідно з іншою, паретіанською концепцією, до еліти зараховують «обраних», найкращих за критеріями духовного аристократизму, розуму, професіоналізму тощо.

До характеристики сучасної української еліти теж доцільно підійти з двох боків. Тож, з однієї точки зору, обґрунтованим є дотримуватись підходу формального соціального статусу представника еліти в суспільстві. По-перше, цим тлумаченням більше оперують у сучасній політології, а по-друге, власне з тими, хто знаходяться на вищих управлінських посадах, масова свідомість українців ототожнює політичну еліту. Адже цим людям належить ключова роль у формуванні державної політики, керівництві суспільством та визначенні стратегічних напрямів розвитку країни. Система політичної еліти в Україні включає представників державних інститутів, великого бізнесу, впливових політичних партій та громадських організацій. Дослідники включають до вітчизняної політичної еліти наступні складові:

- Парламентська еліта: депутати Верховної Ради України, наділені повноваженнями представництва суспільних інтересів та прийняття законів, визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики.
- Урядова еліта: представлена виконавчою владою, найвищим колегіальним органом якої є Кабінет Міністрів. Представники урядової еліти забезпечують реалізацію програми діяльності, схваленої Верховною Радою України.
- Бізнес-еліта: її вплив на політичні процеси відбувається шляхом лобіювання власних інтересів в органах державної влади.
- Регіональна еліта: включає політиків та бізнесменів місцевого рівня, які впливають на розвиток регіонів. Вони взаємодіють із центральною владою і представляють інтереси місцевих громад.
- Суспільна еліта: лідери громадських організацій, активісти, представники наукових та експертних кіл, які формують громадську думку і впливають на політичні рішення завдяки участі в публічних дискусіях та контролю за діяльністю влади.

Звернення ж, з іншого боку, до якісних характеристик об'єкту передбачає врахування двох традицій, застосованих для аналізу політичних еліт у перехідних країнах. Одна з позицій наголошує, що сутнісні суспільні перетворення спричинили й кардинальні, революційні зміни в елітах. Протилежний підхід, натомість, відкидає як радикальність суспільних змін, так і змістовні трансформації політичних еліт, які, з точки зору прибічників такої позиції, просто підлаштувались під суспільні потреби.

Україна належить до суспільств перехідного типу, для яких украй важливою є місіонерська роль політика. Ще на початку державної незалежності надії на

створення такої еліти покладалися на передову інтелігенцію, яка виступила носієм національно-культурної ідеології. Вона уособлювалася, перш за все, в діяльності Народного Руху, який із самого початку сформувався як ідеологічна націоналістична сила, що прагнула реалізувати проєкт української соборності. Втім згодом націонал-демократичні сили втратили свої позиції у політичному житті.

Впродовж першого десятиліття державної незалежності політична еліта в Україні складалася в основному з колишньої номенклатури, яка тривалий час зберігала свої позиції. Частина її переходила до бізнесу, а частина – до державних інститутів. У 90-ті роки ХХ століття в умовах стихійної приватизації відбувався інтенсивний поділ і перерозподіл державних активів, встановлювалися сфери впливу за територіальною ознакою, в результаті чого формувалися регіональні еліти, які наприкінці ХХ ст. вийшли на принципово новий політичний рівень. Він відкривав можливості для закріплення захопленої власності та легалізації власного бізнесу. Впливові бізнес-політичні сили регіональних рівнів вдавалися до заснування політичних партій та відстоювання власних інтересів через партійне представництво у парламенті. В результаті політичне життя перетворилося на конкуренцію фінансово-промислових груп, тобто економічних еліт. Ситуація характеризувалася тим, що переважною мірою і загальнонаціональна, і регіональна еліти конкурували не в галузі світоглядів або забезпечення суспільного інтересу, але в сфері реалізації власних ділових проєктів з використанням всіх можливих ресурсів держави.

Суттєві зміни в характері і структурі політичної еліти відбулись під впливом революційних подій 2004 та 2013-2014 рр. Вони кристалізували проукраїнський та проєвропейський цивілізаційний вибір, втілений у світогляді частини вітчизняних політиків, з якими суспільство пов'язало надії на демократичні перетворення. Суспільний запит зосередився на посиленні курсу європейської інтеграції, докорінному реформуванні державних інституцій та забезпеченні співпраці з громадянським суспільством відповідно до принципів взаємодії у демократичних країнах.

Розв'язана проти України широкомасштабна війна та спричинені нею соціально-економічні негаразди актуалізували в країні потребу консолідації політичної еліти, в тому числі мобілізації управлінського ресурсу – політичного досвіду, вмінь об'єднувати і працювати з владними інституціями, бізнес-структурами, громадськими організаціями. Формально така консолідація могла б втілитися в уряді національної єдності, куди доцільно було б запросити всіх ефективних політиків, в тому числі з опозиції. Проте в середовищі українського політикуму такого згуртування не відбулося. Не є ефективними і зрозумілими механізми взаємодії всередині еліти, а також з громадянами. Значною вадою

політичної еліти залишається брак професійної політичної освіти, належної політичної культури, конструктивних рішень щодо керівництва та управління суспільством.

Найбільш важливим призначенням еліти дослідники бачать внесок в реалізацію механізмів формування української політичної нації з дотриманням Конституції України та інших законодавчих актів, що сприятиме єдності України. Це є важливим завданням на майбутнє. Державі треба мати справжню авангардну, орієнтовану на національне благо еліту, пріоритети якої виходять за межі індивідуальних або групових інтересів.

Сутність та теорії політичного лідерства

Поняття "лідер" (від англ. to lead – вести) означає того, хто веде або йде попереду. Про природу політичного лідерства замислювалися мислителі всіх часів. Геродот, Плутарх та інші описували історію через діяння і подвиги видатних полководців. Розкриваючи модель "ідеальної держави", Платон підняв на її вершину мудрих філософів. У Новий час концепції політичного лідерства розробляли Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є. Н. Макіавеллі в своїй праці "Государ" відобразив образ правителя, для якого мета виправдовує засоби. На рубежі XIX-XX ст. Ф. Ніцше обґрунтував необхідність створення людини-лідера, надлюдини, яка б володіла волею до влади, і не була обмежена нормами моралі. З. Фрейд виходив з того, що авторитет лідера в масах подібний авторитету батька в сім'ї. Марксизм же розглядав лідерство як складну взаємодію політичних суб'єктів, великих і малих груп на основі державних суспільних відносин. Політичний лідер виступає тут виразником волі класу. Огляд історичних поглядів на проблему лідерства дозволяє зробити висновок, що в її трактуванні мають місце самі різні підходи.

Політична наука XX століття збагатилася **новими теоріями лідерства**. Кожна з них акцентує увагу на якомусь одному його аспекті. Так, на початку XX століття з'явилася **теорія рис лідера**. Прихильники цієї теорії основну увагу надають особистим якостям лідера. Звичайно, серед обов'язкових для політичного лідера рис, називають розум, силу волі, честолюбство, цілеспрямованість, відчуття гумору, неабиякі організаторські здібності, компетентність, готовність брати на себе відповідальність тощо. Очевидно, для того, щоб посісти провідні позиції в умовах конкуренції дійсно потрібні певні психологічні і соціальні якості. Проте їх набір значно варіюється залежно від історичної епохи, типу держав і конкретних ситуацій.

Ідею залежності лідерів від певних ситуацій обґрунтовує **ситуаційна концепція**. Прихильники цієї теорії розглядають лідера як функцію певної ситуації. Вони вважають, що різні обставини вимагають принципово різних

лідерів. "Великий лідер" відчуває ситуацію і знає, коли він може її використати. Видатні лідери володіють здатністю обернути ситуацію на свій актив, – стверджує американський соціолог Юджин Дженнінгс.

Теорія визначальної ролі послідовників. Політичний лідер завжди висловлює інтереси групи людей, яка визнала його за лідера. Він стає своєрідним символом цієї групи. Чим краще він грає цю роль, тим активніше підтримують його послідовники. Прихильники цієї теорії вважають вплив послідовників на лідера негативним, оскільки вони перетворюють лідера на маріонетку, діючи за їх вказівками. Разом із вказаними вище концепціями в політичній науці мають місце *психологічна, біологічна* та інші теорії лідерства.

Проте все більшу вагу в сучасній політології набувають концепції лідерства, автори яких прагнуть врахувати вплив усіх чинників. Одна з них – *інтеграційна теорія лідерства*. Та все ж створити єдине, універсальне, бачення лідерства складно, оскільки це явище надзвичайно багатоманітне за своїм проявом і функціями і залежить від багатьох чинників.

Підводячи підсумок розгляду основних теорій лідерства, можна зробити висновок, що *політичне лідерство – це процес взаємодії між людьми, в ході якої одні люди висловлюють і знають потреби, інтереси своїх послідовників і через це володіють престижем і впливом, а інші – віддають їм добровільно частину своїх політичних і владних повноважень та прав для здійснення їх цілеспрямованого представництва і реалізації*. Важлива сторона політичного лідерства – здійснення влади. Тому влада – це центральна складова лідерства. Політичний лідер – це особа, що здійснює постійний і вирішальний вплив на організацію, державу, суспільство в цілому за допомогою влади.

Типологія політичного лідерства У сучасній політології існує безліч типологій політичного лідерства. Одну з перших спроб його класифікації зробив німецький соціолог Макс Вебер (1864-1920). В основу класифікації був покладений авторитет осіб, що здійснюють владу. М. Вебер розрізняв три типи лідерства. Перший тип – *традиційне лідерство*, яке засноване на вірі в святість традицій передачі влади старійшин, вождів, монархів. Другий тип – *раціонально-легальне* лідерство витікає з визнання законності формальних правил обрання лідера і передачі йому управлінських функцій. Цей тип лідерства встановлюється через загальні вільні вибори. Третій тип – *харизматичне лідерство* – пов'язаний з вірою у надприродні, видатні здібності лідера, заснований на культурі особи.

За характером і масштабом діяльності розрізняють лідерів трьох рівнів:

- лідер першого рівня – лідер малої групи;
- лідер другого рівня – лідер суспільного руху (організації, партії і т.д.);

- лідер третього рівня – лідер, діючий у системі владних відносин у державному масштабі.

Залежно від стилю управління розрізняють авторитарних і демократичних лідерів. Авторитарний лідер вимагає монопольної влади. Його ідеал – повна єдиноначальність. Його головне знаряддя – "залізна вимогливість", загроза покарання. Демократичний лідер не концентрує всю владу в своїх руках, а прагне залучити кожного до максимальної участі в діяльності групи, створює можливість для залучення людей до ефективної співпраці.

За змістом діяльності відома праця з психології політики американський професор Маргарет Херманн (1938 р.н.) виділяє такі групи політичних лідерів:

- "**лідер-прапорносець**" – великий стратег, він сам встановлює цілі і напрями діяльності, бере на себе відповідальність за все, що відбувається в суспільстві;
- "**лідер-служитель**" – орієнтується на своїх прихильників, виборців і діє відповідно до їх інтересів, може перетворитися на маріонетку, позбавлену своєї волі і діючи за волею інших.
- "**лідер-торговець**" – ніби «продає» виборцям свої ідеї – програми, плани в обмін на їх підтримку, йде на компроміси, операції з іншими суб'єктами політики, може перетворитися на популіста, тобто політичного діяча, охочого подобатися за всяку ціну;
- "**лідер-пожежник**" – швидко реагує на гострі проблеми, що виникають у суспільстві. Більшість лідерів за сучасних умов може бути віднесена до цієї категорії.

У чистому вигляді ці типи лідерів зустрічаються рідко. Частіше за все ті або інші властивості кожного типу поєднуються в одній особі на різних етапах його або її політичної діяльності.

Залежно від спрямованості дій політичних лідерів Р. Такер пропонує наступну типологію: **лідер-реформатор, лідер-революціонер, лідер-консерватор**. Залежно від схильності лідерів до певної моделі поведінки американський політолог Гарольд Лассуел (1902-1978) запропонував таку класифікацію: **лідер-агітатор, лідер-організатор, лідер-теоретик**. Перелік різноманітних типологій можна було б продовжувати і далі.

Функції політичних лідерів

Кількість функцій залежить від ряду чинників: політичного режиму, зрілості громадянського суспільства, переважаючого типу культури суспільства, рівня життя більшості населення тощо. Серед загальнозначущих функцій

лідерів виокремлюються наступні:

- **інтеграційна функція** – узгодження та об'єднання різних груп інтересів на основі спільної ідеї, загальних цінностей і ідеалів;

- **орієнтаційна функція** – вироблення політичного курсу, що враховує потреби різних груп суспільства і тенденції світового розвитку;
- **функція інструменталіста** – визначення способів і методів здійснення поставлених перед суспільством завдань;
- **мобілізаційна функція** – мобілізація населення на реалізацію політичних цілей за допомогою створення розвинених стимулів діяльності;
- **соціального арбітражу і патронажу** – захист громадян від свавілля бюрократії, беззаконня, порушення прав і свобод громадян;
- **функція легітимації політичного порядку** – ця функція властива головним чином лідерам тоталітарних і авторитарних держав. Для підвищення довіри народу до політичного режиму посилено культивується культ особи лідера.

Інститут політичного лідерства набуває особливого значення в умовах суспільних трансформацій. У вітчизняній науці зустрічається багато досліджень різних аспектів політичного лідерства в Україні. Серед відомих дослідників – професори В.А. Гапоненко, В.А. Гошовська, М.В. Морарь, А.Д. Пахарєв, В.В. Токовенко та інші. В праці професора М.В. Мораря політичне лідерство тлумачиться як «суспільно-політичний процес, коли одна особа або група авторитетних осіб представляють інтереси і сподівання широких народних мас та пропонують шляхи їх реалізації», а лідер визначається як «особа, що здатна консолідувати громадян навколо спільної мети, застосовуючи виключно легітимні засоби впливу на політичну свідомість та поведінку певних соціальних груп, спираючись на свій професійний і особистий авторитет».

Кожний період суспільного розвитку має особливості формування політичного лідерства. Важливого значення демократичне лідерство набуває в процесі демократизації політичної системи. Загальнонаціональний лідер, який є провідником назрілих ідей і символом суспільного консенсусу, стає необхідною передумовою прогресивного розвитку країни та гарантом дотримання обраного курсу. Утім в умовах сучасного демократичного світу політичні лідери обмежені в своїх діях. Серед стримуючих механізмів доктор політичних наук В.А. Гапоненко називає:

- Інституційні обмеження, які полягають у необхідності діяти відповідно до закону, тимчасовість здійснення владних повноважень, відповідальність перед виборцями.
- Особливості інформаційного суспільства, за допомогою чого політичні лідери підтримують власний імідж. Вони змушені використовувати популістську риторичку, і в результаті до складу правлячої еліти потрапляють не найкращі представники суспільства, а той, хто зміг сподобатись публіці.
- Глобалізаційні процеси спонукають політичних лідерів орієнтуватись на сприйняття світової громадськості, діяти в межах міжнародних норм

політичної діяльності.

Зазначені чинники впливу на інститут лідерства є притаманними й вітчизняному політичному простору. На виборах різного рівня можна простежити ситуацію, коли посаду – президента, народного депутата тощо – здобуває людина, за яку електорат голосує під впливом майстерно розроблених виборчих технологій. Виборці часто йдуть на поводу у створеного політтехнологами переконливого іміджу такої особи і нехтують відсутністю її чіткої політичної програми, політичного досвіду та будь-яких результатів діяльності у політиці. В кінцевому результаті такий посадовець виявляється некомпетентним і не здатним діяти відповідно до масштабу посади і протистояти колапсам переламних часів.

Протягом періоду незалежності в системі вищих органів державної влади українці найбільше очікувань покладали на президента. Це пов'язано як з фактом загальнонаціонального формування цього політичного інституту, так і з усе ще патерналістською свідомістю суспільства. Кредит всенародної довіри до глави держави актуалізує його обов'язок відповідати ролі загальнонаціонального лідера, здатного розв'язувати найскладніші проблеми країни. В реальності виникає ситуація, коли наприкінці каденції рейтинг українських президентів сягає низьких показників.

Значною мірою це є наслідком низького рівня політичної культури українців, які завищують очікування до очільника країни і не здатні оцінити потенціал кандидата на посаду глави держави в період виборчої кампанії. Для підвищення ефективності політичного лідерства зарубіжний досвід пропонує використовувати такі заходи як посилення взаємодії політичної еліти з громадським сектором, створення законодавства про лобіювання, завершення законодавчої формалізації відносин між провладними та опозиційними лідерами, що озброїть опозицію механізмами контролю за владою, підвищення рівня політичної культури мас, що посилить їх здатність обирати професійних, ефективних і патріотичних лідерів, які стоять на захисті державних інтересів України.

Все вищесказане дозволяє зробити висновок про те, що політичне лідерство – неодмінний атрибут будь-якого політичного життя. Важливим завданням сучасних суспільно-політичних і економічних реформ в Україні є пошук нової парадигми політичного лідерства. Система лідеротворення в нашій державі за умов перехідного політичного режиму, з одного боку, напрацьовує комплекс методів просування до влади, які є характерними для розвинених демократичних країн Заходу, але й водночас зберігає властивості номенклатурної кадрової політики. Загалом формування сучасної еліти і лідерів демократичного типу в Україні триває. Для прискорення цього процесу потрібно створювати рівні правові умови для політичної конкуренції й представлення різних групових інтересів на державному рівні, впроваджувати реформу інститутів політичної

влади, ринкові механізми в економіці, створювати систему навчальних закладів для підготовки професійних політиків.

Питання для самоперевірки:

1. Як Ви розумієте поняття «еліта», «політичний лідер»?
2. Які є найвідоміші теорії політичних еліт?
3. Яку структуру має правляча еліта?
4. Які функції виконуються правлячою елітою?
5. Охарактеризуйте процеси формування національної правлячої еліти.
6. Які теорії політичного лідерства Ви знаєте?
7. На яких засадах здійснюється типологія політичного лідерства?
8. Які функції політичних лідерів?
9. Особливості формування інституту політичного лідерства в Україні.

Література:

1. Гальченко, М. С. (2024) Стратегія перемоги: національна еліта і модернізація України. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи, 1 (32). сс. 7-12. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741898/1/1.pdf>
2. Гапоненко В.А. Інститут політичного лідерства як передумова демократизації політичної системи України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2020. Вип. 28. С. 42-47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2020_28_8
3. Держановська С.Л. Сутність політичного лідерства: аналіз праць сучасних українських науковців. *Ефективність державного управління* : зб. наук. пр. регіонального інституту державного управління Національної академії управління при Президентіві України. Вип. 40 . Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2014. С. 310-316.
4. Елітознавство : підручник / за заг. ред. В. А. Гошовської. – К. : НАДУ, 2013. – 268 с.
5. Кристиняк М. Особливості формування еліти в Україні та засади щодо вдосконалення процесу її створення. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки», 2020. Вип. 7. С. 78–81. URL: surl.li/veeqqz (дата звернення: 25.09.2024).
6. Литвин В. Президенти. Політичне лідерство: світові реалії, українська практика. К.: Гамазин, 2019. 464 с.
7. Морарь М.В. Політична комунікація як чинник ефективної діяльності партійних лідерів: теоретико-методологічний аспект. Гілея: науковий вісник. Вип. 151. С. 43-47. URL: [file:///C:/Users/%D0%A4/Downloads/gileya_2019_151\(3\)__10.pdf](file:///C:/Users/%D0%A4/Downloads/gileya_2019_151(3)__10.pdf)

8. Морарь М.В. Політичне лідерство в сучасній Україні: проблеми становлення та розвитку. *Науково-теоретичний альманах Грані*. Том 20. №2 (2016). С.5-9.
9. Назарчук О.М. Взаємодія політичних еліт і громадянського суспільства в системі викликів та перспектив для України. Актуальні проблеми політики. 2024. Випуск 74. С. 88-95. DOI <https://doi.org/10.32782/app.v74.2024.12>
10. Пахарев А.Д. Політичне лідерство в умовах трансформації пострадянських владних режимів. *Політичний менеджмент*. 2011. № 5. С. 68–75.
11. Політичне лідерство [Електронний ресурс] : навчальний посібник / В. А. Гапоненко, С. С. Бульбенюк, Н. М. Довганик та ін. К.: КНЕУ, 2021. 324 с.
12. Політичне лідерство: навч. посіб. За заг. ред. В.А. Гошовської, Л.А. Пашко. К.: НАДУ, 2013. 300 с. URL: <https://surl.li/xothvl>
13. Траверсе О. Політичне лідерство у процесі українського державотворення: реалії та перспективи. *Політичний менеджмент*. 2011. №6. С. 82-90. URL: <https://surl.li/niutfg>
10. Щербина С.С. Структура політичної еліти в сучасному українському суспільстві. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2019. Вип. 83. С. 210–215. URL: surl.li/wkcubl

ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

● Початок системного аналізу в політології: модель політичної системи Девіда Істона ● Структурно-функціональний підхід Габріеля Алмонда

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити системний підхід в політичній науці та які його головні категорії;
- ❖ знати дві головні функції, які має виконувати кожна політична система;
- ❖ охарактеризувати головні елементи моделі політичної системи Девіда Істона;
- ❖ пояснити специфіку структурно-функціонального підходу до системного аналізу політики;
- ❖ визначити три набори функцій, які характерні для функціонування будь-якої політичної системи;
- ❖ порівняти та аналізувати різні моделі політичної системи.

Ключові поняття та терміни:	
● політична система	● вхід, вимоги та підтримка
● навколишнє середовище	● зворотній зв'язок
● вихід, рішення та дії	● модель Істона
● модель Алмонда	● функції процесу
● функції політичного курсу	● системні функції

Будь-яка подорож починається з першого кроку, будь-яка розповідь про системний аналіз починається з його специфічної термінології – того, що в першу чергу відлякує, а в другу – залякує! З її приводу один із критиків висловився таким чином: «Те, що має сказати Алмонд, можна було б сказати без використання... системного підходу, і це було б сказано більш зрозуміло» (цит. по Chilcote 2018). Проте присвятивши декілька років ретельному вивченню системного аналізу, можна з впевненістю казати, що в загальних рисах зрозуміти його не так вже й складно, досягнути теоретичний та навіть практичний потенціал цілком можливо, а мова..., ну, вона вже не виглядає настільки незбагненою, як-то було на самому початку. Чому? – тому що і мова, і означувані нею реалії системного підходу тепер є невід'ємною частиною повсякденної роботи політологів, які попри всі свої розбіжності пам'ятають основне: відтепер політика – це «система поведінки, вбудована в навколишнє середовище, впливу якого зазнає сама політична система і яка, у свою чергу, впливає [на своє навколишнє середовище]» (Easton 1965b)...

***Початок системного
аналізу в політології:
модель політичної
системи Девіда
Істона***

В нині немодного – вже вкотре! – Карла Маркса є цікава концепція, котра стверджує, що продукти праці (міста, заводи, літаки, морські та космічні судна, численні вироби, що ми ними користуємося в побуті, від білизни до смартфонів, автівок та зброї) не контролюються людьми, а відчужуються від своїх творців, постаючи перед всіма нами у вигляді об'єктивно існуючої сили. Маркса більше цікавило, як вироблені речі перетворюють людей на речі, через що цінність живої істоти, від моменту народження до життя в цілому, вираховується батьками, страховими агенціями, державою, армією або злочинцями при владі так само легко, як це робиться у випадку оцінки вартості речей в ломбарді. Нас же більше цікавить загальне правило відчуження: продукти нашої праці примушують людей до певних дій, часто-густо впливаючи на людей у спосіб, який вони не могли та, мабуть, не хотіли б передбачити. Рамки відчуження структурують початок розгортання головної історії даної теми – монументального системного аналізу в політичній науці, започаткованого видатним Девідом Істоном.

Втім, на початку 1950-х рр., коли вийшла друком перша праця Девіда Істона (Easton 1953), мало хто з американських політологів прогнозував появу та впливовість системного аналізу, не кажучи вже про особу самого Девіда Істона. Останній, до речі, був справжнісіньким аутсайдером, якщо можна так сказати, аутсайдером в кубі – по народженню, мотивації та дисциплінарній приналежності. Дивимось: народився в Канаді, до якої в США доволі іронічне ставлення (Дональд Трамп не дасть збрехати!), а відсутність в Канаді цікавої політологічної традиції автоматично перетворювало нашого героя на провінціала. Далі, його життєвий план полягав в уважному ставленні до дружини, внаслідок чого доволі аполітичний юнак відкрив в собі прагнення до соціальних перетворень: «Я хотів щось зробити, змінити суспільство, зробити суспільство кращим і використовувати політику як інструмент для цих змін... Я зосередився на політології, бо я думав, що хочу стати якимсь політиком-практиком, а політична наука стане гарною підготовкою для цього» (Baer, Jewell, Sigelman 1991). Політична наука як зупинка, як засіб на шляху до політичної кар'єри? Ні, бо рух усе, мета – ніщо: Девід Істон став займатися (протягом майже всієї своєї довгої кар'єри) політичною теорією, яка була максимально далекою від його відрядної мотивації: «Але політична теорія, яку я вивчав на той час, була здебільшого коментарем до того, що вже написали інші. Поява нових поглядів на світ не була невід'ємною частиною проекту... я відчув, що вона занепадає, якщо вже не вмирає» (Baer, Jewell, Sigelman 1991). Нарешті, Девід Істон ніколи не відчував себе повністю своїм серед політологів, що робило його своєрідним вовком-одинаком (хоча в природі вовки живуть зграями): «І це завжди було так – досить самотня

доріжка у політичній науці. Це, може, було причиною того, що більшість підтримки прийшла від близьких в інтелектуальному сенсі вчених з інших дисциплін – природничих, інших соціальних наук, а також гуманітарних» (Baer, Jewell, Sigelman 1991).

Іронія долі, але один з найвпливовіших напрямків в американській політології створив канадець, що повністю не належав до політичної науки і який прагнув лише розібратися в тому, що таке політологія і чим він займався всі ці роки: «Коли я переходив із курсу на курс, я справді не розумів, що робило ці заняття частиною навчання політолога... На той час, коли я залишив Гарвард, я просто не мав уявлення, що собою представляє політологія взагалі. Працювати над “Політичною системою” було способом змусити себе зіткнутися з цим розумово» (Baer, Jewell, Sigelman 1991). В дужках нагадаю, що хоча перша визначальна праця Девіда Істона має назву «Політична система», підзаголовок більш точно вказує на її головний предмет та пафос: «Дослідження стану політичної науки» (Easton 1953). Успіх «Політичної системи», за свідченням Гайнца Евлау, був в тому, що вона стала такою собі автобіографією покоління, невдоволеного тим, на що перетворилася політологія (Baer, Jewell, Sigelman 1991). Очікування та прагнення одних, критика та бажання відповісти на неї інших, – все це призвело, врешті-решт, до того, що робота Девіда Істона була відчужена від нього самого, постаючи у вигляді сили, що змушує його робити щось попри його потаємні бажання: «Я просто відчував, що висловлюю свої ідеї щодо освіти в політології всупереч особистому бажанню розвивати міцнішу модель політичної науки і знайти емпіричну теорію політики» (Baer, Jewell, Sigelman 1991). Потенційний соціальний та політичний активіст, якому політична теорія «сушила мозки», значну частину свого життя займався тим, що було важливо для інших, а не (принаймні на початках кар’єри) тим, що становило екзистенційну цінність для нього самого.

Саме час спитати себе, що саме було значимим для (американських) політологів в системному аналізі, детально розробленого їхнім колегою? Девід Істон багато разів розповідав про це, вказуючи, що системний підхід завжди ґрунтувався на чотирьох засадах: «1. *Система*. Корисно розглядати політичне життя як систему поведінки. 2. *Навколишнє середовище*. Система відрізняється від середовища, в якому вона існує, і відкрита для його впливів. 3. *Відповідь*. Зміни в структурах і процесах в системі можна <...> інтерпретувати як <...> зусилля членів системи регулювати <...> тиск <...> навколишнього середовища. 4. *Зворотній зв’язок*. Здатність системи вистояти в умовах тиску є функцією наявності та характеру інформації та інших впливів, які повертаються до її акторів і осіб, які приймають рішення» (Easton 1965a).

Отже, відрядним для системного аналізу є розгляд «політичного життя як системи поведінки, вбудованої в навколишнє середовище, впливу якого зазнає сама політична система і яка, у свою чергу, впливає [на навколишнє середовище]» (Easton 1965b). Таке тлумачення містить декілька **імплікацій** (прихованих припущень, те, що передбачається, але не завжди прямо висловлюється): (А) політичні взаємодії складають систему поведінки, внаслідок чого ми вивчаємо не думки чи мрії, а винятково поведінку, тобто різноманітні дії, що маркують нас як члена політичної спільноти. Відчувати невдоволення політиками, сидячи на дивані – це не поведінка; встати з дивану та піти на виборчу дільницю – це вже поведінка, яку вивчають науковці; (В) політичне життя як система не існує у порожнечі, а перебуває у фізичному, біологічному, соціальному та психологічному середовищі; (С) наявність середовища означає, що політика є відкритою системою, яка зазнає впливу з боку інших систем; (D) політична система здатна реагувати на численні тиски та впливи свого середовища, тим самим адаптуючись до завжди мінливих умов (Easton 1965b).

В цьому ланцюзі впливу та взаємовпливу дуже схожих явищ та понять легко загубитись, тому спробуємо розібратись з головним: чим політичні системи відрізняються від інших систем? Відповідь Девіда Істона витримана у функціональному ключі з акцентом на стабільності, а якщо говорити простішою мовою, то політичні системи визначаються ним через виконання двох функцій (тому відповідь є *функціональною*), які гарантують сталість та незмінність системи (тому *стабільність*).

По-перше, політичні системи повинні бути здатними визначати цінності, або цінні речі, які внаслідок своєї дефіцитності потребують спеціального, часто-густо нав'язаного розподілу. Цінності – це все те, чого людям майже ніколи не вистачає, від кишенькових грошей та особистого статусу до суспільної уваги та двох квадратних метрів землі в престижному районі наприкінці життєвого шляху. Оскільки цінних речей мало (звісно, порівняно з людськими бажаннями) і на всіх їх не вистачає, повинні існувати правила їхнього розподілу. Щось на кшталт того, що громадяни отримують дохід залежно від того, наскільки їхня робота сприяє виживанню суспільства: чим більше воно покладається на певну діяльність (тобто не зможе вижити без неї), тим більш оплачуваною вона має бути.

По-друге, політичні системи повинні вміти переконувати більшість своїх членів прийняти певний розподіл як обов'язковий для виконання в більшості соціальних ситуацій. Як часто я, ви, ми та «Я є Грут» замислюємось над справедливістю розподілу доходів в суспільстві, над принципами, що повинні регулювати заробітну плату в усіх професіях, від прибиральниці (відповідно до сайту Work.ua – приблизно 12 тисяч гривень на місяць) до Президента (336 тисяч гривень мінус податки за 2024 рік)? Якщо наші відповіді знаходяться в діапазоні

від «не часто» до «ніколи», вітаю, ми живемо в межах успішної політичної системи, що легітимізувала, тобто обґрунтувала, виправдала та зробила *нормою*, над якою ми взагалі та більше не думаємо, засади свого існування. Тепер їй не загрожує невдоволення людей, бо ті прийняли існуючий розподіл цінностей як невід'ємну частину свого життя та політичного порядку взагалі. І не вбачають нічого дивного, що робота Президента лише в 2,3 рази цінніша, якщо відштовхуватись тільки від рівня оплати, за роботу прибиральниці.

Так ми підібралися до визначення політичної системи Девіда Істона, що нині є класичним: «Я стверджував, що для максимальної корисності *політична система* може бути позначена як всі ті взаємодії, за допомогою яких у суспільстві авторитетно (*authoritatively*) розподіляються цінності» (Easton 1965b). Термін «*authoritatively*» складно адекватно та однозначно перекласти засобами української мови, адже в англійській він передбачає наявність авторитету, влади, поваги, покори та в цілому є похідним від «*authority*», що зазвичай означає орган (влади). Візуально, політична система виглядає так (Девід Істон милосердно назвав цю модель спрощеною):

Мал. 1. Спрощена модель політичної системи

Розглянемо абсолютно всі головні елементи політичної системи на Мал. 1, починаючи з **навколишнього середовища**. Воно складається з двох частин: інтрасоцієтальної, (економіка, культура, соціальна структура, або стратифікація),

тобто – увага, складний оборот! – це «функціональні сегменти суспільства, стосовно яких політична система... сама є компонентом». Та екстрасоцієтальної, яка «включає всі ті системи, які лежать поза суспільством. Вони є функціональними компонентами міжнародного співтовариства... Міжнародні політичні системи, міжнародна економіка чи міжнародна культурна система потрапили до категорії [цих] систем» (Easton 1965b).

Навколишнє середовище є джерелом впливів та тиску на політичну систему, які Девід Істон позначив терміном «**входи (inputs)**» – не дарма ж мовиться про системний аналіз! У свою чергу, «входи» складаються з **вимог та підтримки**. Вимога визначається як «вираження думки про те, що офіційний розподіл щодо

певного об'єкта повинен або не повинен здійснюватися особами, відповідальними за це» (Easton 1965b).

Умовно кажучи, повені в Західній Україні можуть стимулювати або відставку офіційних осіб, роками нездатних протистояти регулярним явищам зі заздалегідь передбачуваними наслідками, або попит на будівлю греблі, або обидва варіанти разом. Бажано, щоб вимога була «досить вузькою, конкретною і простою за своєю природою», бо, наприклад, «широкі заклики до кращого уряду <...> без вказівки точних кроків, які необхідно зробити» для його втілення, не сприймаються системою як вимога. Так, простий умонастрій, невловимий як вітер, обов'язковий, як договори, що їх підписує Москва. Також важлива спрямованість вимог, бо далеко не всі вимоги людей задовольняються політичною системою. Скажімо, навіть така, здавалося б, політична вимога, як бажання влади, частково, проте масово задовольняється досягненням вершин ієрархії в численних приватних чи державних організаціях (керівник, власник, топ-менеджер, ректор).

Прикладами вимог, які задовольняє лише політична система, є такі питання, як тривалість робочого тижня, розмір зарплат та пенсій, платне чи безкоштовне навчання, розбудова інфраструктури, право голосу, можливість створювати партії та громадські організації, брати участь в політичному житті, щастя не стикатись з проявами дискримінації тощо. Політичними вимогами також є різноманітні запити на регулювання поведінки: легалізувати одностатеві шлюби чи все ж таки не легалізувати? Дати одностатевим парам право виховувати дітей чи ні? Або скільки гендерів залишити для повсякденного вжитку? Два «традиційних», як тепер офіційно заведено в США, чи може додати до них інші, включаючи *також* той, що став відомим за назвою трохи скандального оповідання Ізабель Фолл «Я сексуально ідентифікую себе як ударний вертоліт (I Sexually Identify as an Attack Helicopter)»? Питання, звісно, складні, без політичної системи в них не розібратися.

Підтримка визначається в кібернетичному стилі: «Можна сказати, що *A* підтримує *B*, коли *A* діє від імені *B* або коли він сприятливо орієнтується на *B*. *B* може бути людиною чи групою; це може бути мета, ідея чи установа. Я буду визначати підтримуючі дії як відкрити підтримку, а підтримуючі *настанови* чи настрої – як приховану підтримку» (Easton 1965b). Підтримка важлива для політичної системи, оскільки для задоволення вимог зазвичай потрібен стабільний набір повноважень (те, що називається «дати людині час попрацювати»). Ба більше, підтримка важлива з точки зору досягнення прийняттого рівня згуртованості (солідарності) суспільства, без чого виживання будь-якої політичної спільноти неможливе.

Яким чином ми можемо підтримати політичну систему? Загинаємо пальці: вчасно сплачувати податки, під час війни приставати на пропозицію уряду та

позичати гроші на підтримання армії у вигляді купівлі військових облігацій, підкорятись всім правилам та нормам, дотримуватись вимог закону та рішень суду, виявляти цікавість до політичних дискусій (бо сам факт участі, навіть за умови незгоди з опонентом, означає готовність спільно вирішувати проблеми), проявляти повагу до державних символів та знаків (зокрема, вставати під час виконання національного гімну та, в міру власної вокальної обдарованості, підспівувати). Українські політологи з цього приводу навіть мали свій «чорний» жарт: проявити підтримку політичній системі – це рано почати працювати, завжди платити податки, ніколи не хворіти та померти в день виходу на пенсію (ну, щоб не переобтяжувати державу забезпеченням права на безкоштовне лікування та пенсійними виплатами).

Таким чином, вхід здійснюється у вигляді вимог та підтримки: вимогою є звернення до органів влади щодо (не)бажаного розподілу цінностей у суспільстві, в той час як підтримка забезпечує відносну стабільність органів влади та дає їм можливість перетворювати вимоги середовища на відповідні рішення. Звідси, політичний процес – це процес перекладу релевантної інформації з входу на вихід, внаслідок чого приймаються владні рішення, котрі впливають на навколишнє середовище та викликають нові вимоги. Це і є зворотний зв'язок.

«**Виходи (outputs)**» здійснюються у вигляді **рішень** та **дій**, які в цілому відповідають вимогам: стягнення більших чи менших податків, зменшення тривалості робочого тижня до чотирьох днів, чергова ітерація регулювання різноманітних форм поведінки, включаючи легалізацію щонайменше двох ліків з канабісом, визнання чи невизнання організацій закордонними агентами, заборона релігійних організацій, пов'язаних з Російською православною церквою, закупівля 1 237 штук квітів (переважно троянд) та прикрас для букетів на суму в 99 тисяч гривень Покровською міськрадою в 2024 році, тощо.

Ці приклади демонструють важливу особливість роботи політичної системи: виходи / результати не є продуктом пасивного підсумовування вимог. Ну, начебто влада має якийсь велетенський калькулятор (чи сама є цим пристроєм), що складає вимоги та контрвимоги, визначає важливі та другорядні, підбиває баланс та врешті-решт робить висновок, на які саме стурбованості громадян та як саме слід реагувати. Хотілося б мати такий калькулятор, але насправді влада прагне відібрати проблеми, які вона гарантовано може вирішити та водночас уникнути необхідності вирішувати по-справжньому складні питання. Причині різні: деякі проблеми не мають задовільного рішення (наприклад, розмір податків не визначається винятково економічними розрахунками, такі фактори, як соціальний характер держави або старіння населення впливають на цей процес). Деякі проблеми не можна розв'язати за короткий час, що важливо для демократично обраних політиків, мандат яких в більшості випадків дійсний максимум чотири

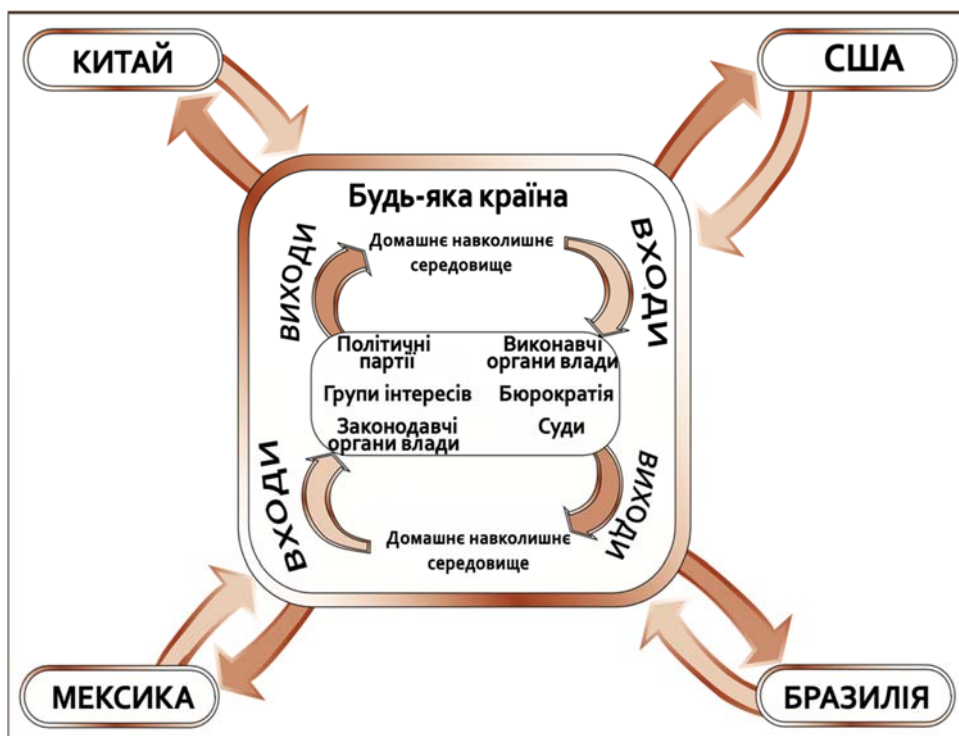
роки: скільки років потрібно на справжнє реформування системи охорони здоров'я? Також є проблеми, під час вирішення яких складно не вийти на самих себе, і корупція є чудовим прикладом для багатьох суспільств, включаючи Україну.

Структурно-функціональний підхід Габріеля Алмонда

Габріель Алмонд розробив альтернативний варіант політичної системи, який він називав структурно-функціональним, і, виходячи з назви, вже зрозуміла головна відмінність його проекту від

моделі Девіда Істона: більший акцент на сталих поєднаннях елементів політичної системи (структури) та визначенні того, які вони виконують функції. При цьому, багато елементів, з якими асоціюється модель Девіда Істона (навколишнє середовище, «входи / виходи»...) були, по суті, інтегровані без істотних відмінностей, тому в цьому розділі вони не розглядаються.

Політичну систему Габріель Алмонд та його послідовники (тут і далі я посилаюсь на 11 видання «Компаративної політики: Світовий огляд» (2015), в якому Габріель Алмонд вже не значиться співавтором, але всі ключові поняття та схеми перенесені з більш ранніх видань, де він був провідним автором) визначали, як «особливий тип соціальної системи, яка бере участь у прийнятті авторитетних (англ. authoritative – всі попередні зауваження щодо цього терміну релевантні) суспільних рішень» (Powell, Dalton, Strøm 2015). Структура політичної системи більшості (демократичних) країн показана на Мал. 2:

Мал. 2. Політична система та її структури

З цього списку основних політичних структур виключені ті, що є унікальними (специфічними) для невеликої кількості країн (наприклад, правлячі родини на кшталт багатотисячної королівської сім'ї в сучасній монархії Саудівській Аравії) або нетривких у часі політичних режимів (зокрема, військові ради під час приходу до влади військової хунти). Деякі структури, як-от Корпус вартових Ісламської революції (КВІР), є унікальними для політичної системи однієї країни.

У свою чергу, шість політичних структур, вказаних на малюнку, є офіційними організаціями, що займаються політичною діяльністю в більшості країн. Чотири з них, законодавчі та виконавчі органи влади, бюрократія та суди, є центральними інститутами **уряду**. Уряди роблять багато речей, починаючи від створення та функціонування шкільних систем до підтримки громадського порядку та ведення війн. Для здійснення цієї різномірної діяльності уряди мають спеціалізовані структури (їх також називають інституціями або агентствами), такі як парламенти, бюрократичні органи, адміністративні установи та суди. Ці структури виконують функції, які, у свою чергу, дозволяють уряду формулювати та впроваджувати свою політику. Політика відображає цілі, а агентства забезпечують засоби для їх досягнення (Powell, Dalton, Strøm 2015).

Отже, уряд визначає, що є колективними цілями суспільства (а це не так вже просто, як здається на перший погляд) або складаючих груп. Рішення урядових інститутів підкріплюються так званим **легітимним** примусом; легітимність зазвичай визначається як згода народу з владою, коли той добровільно визнає за нею право ухвалювати обов'язкові для виконання рішення. Інакше, уряди можуть змусити своїх громадян за їх власною згодою виконувати рішення, з якими принаймні частина громадян не згодна. Знаю, це звучить так само логічно, як добровільне рабство, але легітимність відображає цю базову угоду між громадянами та владою: «Люди підкоряються законам; натомість уряд виконує зобов'язання, встановлені умовами його легітимності. Поки уряд виконує свої зобов'язання, люди повинні підтримувати і діяти належним чином» (Powell, Dalton, Strøm 2015).

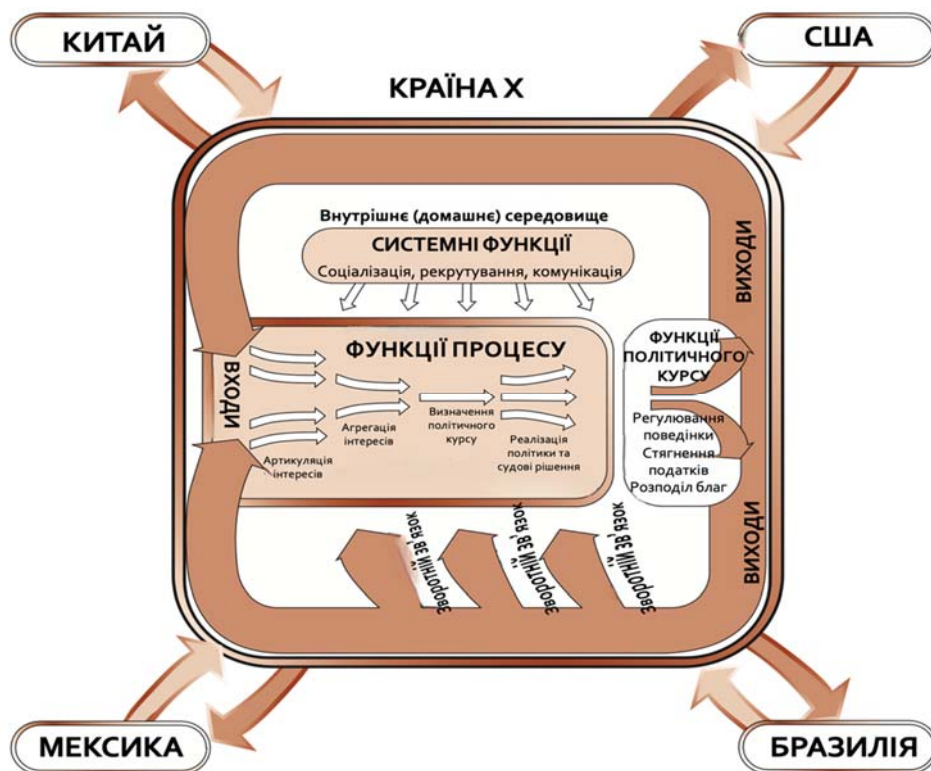
Дві інші політичні структури (політичні партії та групи інтересів, інший можливий термін – зацікавлені групи) описують важливі частини суспільства, в якому діють уряди. «Такі організації не мають примусової влади, за винятком тих випадків, коли вони контролюють уряд. Так само ЗМІ лише опосередковано впливають на вибори, законодавство та правоохоронну діяльність. Ціла низка інституцій, починаючи з сім'ї та включно з громадами, церквами, школами, корпораціями, фондами та аналітичними центрами, впливає на політичне ставлення та державну політику» (Powell, Dalton, Strøm 2015).

Таким чином, термін «політична система» стосується оцієї всієї сукупності взаємопов'язаних інститутів і структур, що причетні до прийняття авторитетних (або владних) рішень, що мають на меті колективний розподіл суспільних цінностей. Водночас, *більшість* політичних систем є незалежними **державами**, тобто особливим типом політичної системи, яка «має суверенну незалежну юридичну владу над населенням на певній території, засновану на визнаному праві на самовизначення. Суверенітет належить тим, хто має остаточне право приймати політичні рішення» (Powell, Dalton, Strøm 2015).

Розмежувавши та пов'язавши всі головні структури політичної системи, автори надалі вказують головну проблему такої схеми – її складно використовувати для порівняння, оскільки схожі структури можуть виконувати дуже різні функції в різних політичних системах. Ось доречний приклад:

Великобританія і Китай мають усі шість політичних структур, які організовані та функціонують по-різному. Виконавча влада Великобританії складається з прем'єр-міністра (зараз це сер Кір Стармер) та Кабінету міністрів, до складу якого входять керівники основних міністерств та міністерських комісій (щось на кшталт Об'єднаного міністерського комітету, створеного для координації співпраці уряду Великобританії з адміністраціями Північної Ірландії, Шотландії та Уельсу). Ці посадові особи зазвичай обираються з числа членів парламенту. У Китаї є подібна структура – Державна Рада, очолювана прем'єр-міністром (зараз це Лі Цян), що також складається з міністрів і очільників міністерських комісій. Але в той час як британський прем'єр-міністр і Кабмін, по суті, визначають курс державної політики, Державна рада контролюється Генеральним секретарем Комуністичної партії (зараз це товариш Сі, або Сі Цзіньпін), Політбюро та Центральним комітетом Комуністичної партії, і має набагато менший вплив на державну політику. Те саме можна сказати про законодавчі органи – Палату громад та Всекитайські збори народних представників. Палата громад є ключовим інститутом формування політики Великобританії, а Всекитайські збори збираються, по суті, раз на рік, на короткий час, протягом якого встигають лише ратифікувати рішення, прийняті керівництвом Комуністичної партії, та не розглядають альтернативні політики.

На Мал. 3 показано функції політичного процесу, які вже можна використовувати для порівняння всіх політичних систем.

Мал.3. Політична система та її функції

У центрі малюнку містяться чотири «функції процесу», тобто дії, необхідні для розробки та реалізації політики в будь-якій політичній системі. Названі так вони тому, що визначають (безперервний) *процес* формування курсу державної політики:

➤ *Артикуляція* (можна також використовувати більш милозвучний українському серцю термін «формулювання») *інтересів*: окремі особи та організовані групи повідомляють про свої потреби та висловлюють вимоги. Зауважу, що тут мовиться не про поширене скиглення на будову Всесвіту на кухні, а про вихід в публічний простір та перетворення на політичного *актора*, бо інакше система тебе не бачить, а отже і не реагує. Треба підписати хоча б якусь електронну петицію, проголосувати, вийти на майдан чи переказати гроші партії чи організації, тобто вербально чи невербально показати себе членом якоїсь політичної спільноти, уявної чи реально існуючої.

В 1950-х рр., коли основні категорії структурно-функціонального підходу до політики ще тільки розроблялись, акцент на схожості процесів бул неабияким досягненням, що потребував міждисциплінарної співпраці та спільного відпочинку. Габріель Алмонд атмосферу цього відкриття описав в незабутній спосіб: «Друга ключова догадка <...> полягає в тому, що однакові процеси відбуваються в розвинених суспільствах і в примітивних <...> навіть у примітивних системах артикуляція інтересів все ще відбувалася, тільки вона була прихована тим, що здавалося іншим процесом. Треба було просто шукати. Розібратися в цьому мені допомогли антропологи. Я брав участь у невеликому антропологічному семінарі з чудовою групою антропологів у Центрі перспективних досліджень у Пало-Альто в 1956–1957 роках. А в

перервах між метанням дротиків в дартс ми зварганили функціональний підхід. Структурний функціоналізм бере свій початок у цій групі» (Munck, Snyder 2007).

➤ *Агрегування* (український аналог – узагальнення) *інтересів* – це поєднання різних та незчисленних вимог в політичні пропозиції, під які можуть бути мобілізовані значні політичні ресурси. Ось доречний приклад: скарги на погане освітлення в під'їзді чи непрацюючі ліфти в багатоквартирних будинках, відсутність прибирання надворі, зношене сантехнічне обладнання – всі ці скарги, що продукуються мільйонами громадян, можна об'єднати в одну Вимогу, «реформа житлово-комунального господарства». Під таку вимогу знайдуться зацікавлені особи та групи, які зможуть знайти всі необхідні ресурси для її реалізації. Це ж вигідна справа, що включає прибирання будинків та прибудинкових територій, обслуговування будинкових мереж, санітарно-технічне обслуговування, утримання ліфтів, освітлення місць загального користування, поточний ремонт, вивезення побутових відходів, ремонт приміщень, будівель і споруд (це я просто згадую по пам'яті дискусії на засіданнях жильців свого будинку). Всі, хто можуть надавати відповідні послуги, виробляти чи постачати обладнання, а також отримати необхідний політичний капітал на місцевому чи центральному рівнях, – всі вони будуть зацікавлені у просуванні такої вимоги. І ми можемо заpastись попкорном та вкотре спостерігати за тим, як вузькі, егоїстичні інтереси людей призводять до задоволення суспільно значимих потреб.

➤ *Визначення політичного курсу* – це *прийняття* рішень про те, які політичні пропозиції стануть загальнообов'язковими правилами. Певна владна команда, враховуючи інтенсивність тих чи інших вимог та зобов'язання перед власними виборцями, приймає рішення на користь конкретного курсу державної політики, водночас ігноруючи чи відкладаючи в довгу шухляду альтернативи. Всі попередні зауваження по моделі Девіда Істона, котрі стосувалися проактивної позиції влади та критеріїв селекції проблем, зберігають доречність і в цьому випадку.

➤ *Реалізація політики та судові рішення* – це вже етап імплементації прийнятих рішень та здійснення державної політики, включаючи судові спори. Політика ніколи не задовольняє всіх громадян або всі групи, внаслідок чого невдоволені завжди прагнутимуть змінити певні рішення через суд (вони б залюбки змінили їх через захоплення влади чи державний переворот, але ці способи коштовніші та ризикованіші, тож, суди – ось остаточна зброя більшості невдоволених). Досвідчені політики заздалегідь закладають витрати на суди в бюджети різних органів влади, як-то недавно зробив губернатор Каліфорнії Гевін Ньусом, що ініціював виділення 25 млн. доларів офісу генерального прокурора на судову боротьбу з адміністрацією Дональда Трампа (McGregor 2025).

Таким чином, перш ніж прийняти рішення щодо курсу державної політики, деякі особи та групи в уряді чи суспільстві повинні вирішити, чого вони хочуть і сподіваються отримати від політичного процесу. Політичний процес починається, коли ці інтереси виражаються або артикулюються публічно. Багато стрілок на «вході» на Мал. 3 показують множинність початкових інтересів, або вимог. Однак, щоб бути ефективними, ці вимоги мають бути об'єднані (агреговані) в політичні альтернативи (реформа ЖКГ, нижчі податки або збільшення соціальних виплат), для реалізації яких можна мобілізувати значну політичну підтримку. З наближенням до «виходу» стрілки не просто так зменшуються, коли процес рухається від артикуляції інтересів до агрегації інтересів: в цей момент уряди розглядають альтернативні напрями політики та вибирають між ними. Їхні політичні рішення повинні бути виконані та реалізовані, а якщо вони оскаржені, має бути певний процес судового розгляду. Будь-яка політика може вплинути на кілька різних аспектів суспільства, як показано трьома стрілками на етапі впровадження.

Функції процесу виконують такі політичні структури, як партії, законодавчі органи, виконавчі органи, бюрократія та суди. Важливі два нюанси структурно-функціонального тлумачення політичної системи: «Перший полягає в тому, що в різних країнах одна і та ж структура може виконувати різні функції. По-друге, хоча певна інституція, наприклад законодавча влада, може спеціалізуватися на певній функції, наприклад, на прийнятті закону, інститути зазвичай не мають монополії на жодну функцію» (Powell, Dalton, Strøm 2015). Наприклад, президенти можуть брати участь у виробленні законів (насамперед, через право вето, використання якого призводить до відхилення законопроекту та пошуку компромісів щодо його змісту), як і відповідні суди (котрі можуть відмінити закон чи його окремі статті, тим самим змушуючи законодавців приймати інші закони).

Три функції у верхній частині Мал. 3 – соціалізація, рекрутування та комунікація – безпосередньо не причетні до розробки та реалізації державної політики, але мають фундаментальне значення для будь-якої політичної системи. Системні вони тому, що допомагають визначити, буде система підтримуватися своїми громадянами чи зазнає краху. Стрілки, що ведуть від цих трьох функцій до всіх частин політичного процесу, вказують на їх вирішальну роль у підтримці та всеохоплюючий характер проникнення в політичний процес.

➤ Політична соціалізація включає сім'ї, школи, ЗМІ, церкви та всі різноманітні політичні структури, які розвивають, зміцнюють і трансформують політично значущі настанови в суспільстві.

➤ Політичне рекрутування стосується добору людей для політичної діяльності та урядових установ. Дуже спрощуючи, можна сказати, що за демократії конкурентні вибори відіграють важливу роль у політичному

рекрутуванні, в той час як в автократичних системах важливе значення може мати належність до певного клану, особиста відданість або релігійна спільність. Звісно, деякі тенденції внутрішньої політики США дають можливість поставити ці міркування під сумнів: «Це лише перші хвилі масової антиурядової хвилі... Кар'єрних державних службовців буде звільнено, замінено політичними призначенцями, основною кваліфікацією яких є очевидна відданість Президенту. Це курс, який обрав електорат» (Shuster, Bennett 2025).

➤ Політична комунікація стосується потоку інформації різними структурами політичної системи. Отримання контролю над інформацією є ключовою метою більшості політичних лідерів.

На жаль, сучасна історія України може слугувати «доречною» ілюстрацією абсолютної необхідності успіху у виконанні системних функцій, зокрема, політичної соціалізації. Якщо звернутись до подій лютого 2022 року, то однією з передумов ухвалення рішення про війну було переконання російського керівництва, що Україна є різномірною (гетерогенною) країною, з великими регіональними відмінностями. Сподіватись в таких умовах на консолідацію та згуртованість немає підстав, що, зокрема, підтверджували дані таємних опитувань ФСБ (Zabrodskiy et al. 2022), відповідно до яких «українці на початку лютого були <...> песимістично налаштовані щодо майбутнього та апатично ставилися до політики, не довіряли політикам, політичним партіям чи більшості внутрішніх інституцій України» (Reynolds, Watling 2022). З цієї причини ФСБ прогнозувала різний рівень опору вторгненню: «Хоча меншість українців, опитаних ФСБ, заявили, що не будуть захищати Україну, це населення було непропорційно сконцентровано на півдні та сході країни. Більше того, серед тих, хто сказав, що не буде воювати, приблизно половина зазначили, що в разі війни вони “адаптуються та виживуть”, що свідчить про те, що значна частина населення півдня та сходу України була б готова підкоритися окупаційній владі...» (Reynolds, Watling 2022).

Тут ми ступаємо на дуже слизьке поле, оскільки, намагаючись з'ясувати ступінь виправданості регіональних відмінностей у рівні опору окупантам, можна мимоволі підіграти пропаганді тієї сторони (або щонайменше створити таке враження). Проте, поза сумнівом, така ситуація стала наслідком невдалої політичної соціалізації. Так, багато років тому, зовсім, здавалося, в іншому житті, Микола Рябчук, відомий український інтелектуал, концептуалізував регіональні відмінності у відомому та скандальному образі двох Україн (Riabchuk 1992; Рябчук 2003). Згодом це питання не лише активно обговорювалося науковцями, а й використовувалось політиками України та Росії у вічній боротьбі за владу та спадщину. Можна пригадати поширений на президентських виборах 2004 року біл-борд (Мал. 4), яким команда Віктора Януковича намагалась довести, що

Віктор Ющенко ділить українців на три сорти: найкращих та справжніх, що мешкають на Заході, менш вартісних, що проживають в центральних регіонах, та українців найнижчого, третього сорту – вихідців з південно-східних країв.

Мал. 4. Біл-борд виборчої кампанії Віктора Януковича у 2004 році

В подальшому ситуація з політичною соціалізацією принципово не змінилась, бо значній

частині політиків така ситуація була на руку, оскільки дозволяла здійснювати регулярну, дешеву та ефективну мобілізацію: розділяй та володарюй, казали давні римляни, і в Україні цю максиму розуміли дуже добре. Внаслідок цього, формування, підтримання та поширення політично значимих настанов та цінностей, які б стверджували примат України як єдиного політичного простору для громадян всіх її регіонів, довгий час не відбувалося належним чином, чим намагався скористався ворог.

Нарешті, права частина Мал. 3 ілюструє наслідки процесу розробки та запровадження політики, тобто способи, якими політичні рішення впливають на суспільство, економіку та культуру. Це все те, що раніше ми розглядали як «виходи», які включають різні форми вилучення ресурсів у вигляді податків, регулювання поведінки та розподіл благ і послуг різним групам населення. Іноді ці результати є бажаними результатами державної політики. Але складність політики та суспільства іноді призводить до непередбачених наслідків. Серед них можуть бути нові вимоги до законодавства чи виконавчих органів, збільшення чи зменшення підтримки, що надається політичній системі та посадовим особам (Powell, Dalton, Strøm 2015)

В цій темі ми розглянули два підходи до системного аналізу, Девіда Істона, який «іноді називають великою теорією та неісторичним за орієнтацією, походить від природничих і фізичних наук» (Chilcote 2018), та Габріеля Алмонда, що прагнув поєднати антропологічні (посередині гри в дартс!), соціологічні та, власне, політологічні роботи, особливо Артура Бенлі та Девіда Трумена, присвячені неформальному процесу політичної комунікації (а останній ввів, по суті, термін «групи інтересів», який ми вже згадували раніше). Кожен з цих напрямків має недоліки, однак всі вони спокутуються, як казав один студент-жартівник, явними «доліками». Серед них вказують наявність певних рамок, що дозволяють не

потонути в купі фактів (біда політології, яку Девід Істон позначив як «гіперфактуалізм»): незалежно від моделі, якою ми послуговуємось, ми завжди можемо пов'язати численні політичні явища та процеси одне з одним, визначити їхнє місце та роль в загальній картині політики. Тому відчуттю фрустрації, що охоплювало політологів раніше, настав кінець; звісно, ми відчуваємо розчарування – вже з інших причин, але не через відсутність системного бачення. Системний підхід також сприяв якщо не інтеграції, то принаймні взаємодії між різними соціальними та навіть природничими науками: однакові категорії, однакова мова, однакове... все? Питання дискусійне, але запозичення та обмін в науках – це завжди добре. Ба більше, раніше згадувана історія від Габрієля Алмонда прямо відсилає до однієї з головних переваг системного аналізу – можливості вивчати будь-які системи світу в будь-який момент часу та в будь-якому регіоні. Що спільного між Україною та Угандою, США та Сенегалом, Тайванем та Японією, Буркіна-Фасо та Чилі, ПАР та Індією? Системний підхід дає можливість порівнювати всі ці країни, виявляючи спільне та відмінне, сприяючи накопиченню знань та розвитку дисципліни, а разом з тим – просуванню спільного розуміння одне одного.

Питання для самоперевірки:

1. Як можна визначити системний підхід в політичній науці та які його головні категорії?
2. Назвіть дві головні функції, які, на думку Девіда Істона, має виконувати кожна політична система? Яким чином визначається ним політична система?
3. Назвіть та охарактеризуйте головні елементи моделі політичної системи Девіда Істона?
4. В чому полягає специфіка структурно-функціонального підходу до системного аналізу політики?
5. Назвіть три набори функцій, які характерні для функціонування будь-якої політичної системи?
6. Чи можемо ми стверджувати, що інститути, що спеціалізуються на виконанні певної функції, мають монополію на виконання цієї функції?
7. Спробуйте порівняти дві розглянуті моделі політичної системи, наприклад, спільне та відмінне в розумінні категорій «входу» та «виходу»?

Література:

1. Chilcote R. Theories of Comparative Politics: The Search for a Paradigm Reconsidered. New York: Routledge, 2018. 439 p. <https://doi.org/10.4324/9780429492686>

2. Easton D. *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. New York: Alfred A. Knopf, 1953. 320 p.
3. Easton D. *A Framework for Political Analysis*. Eaglewood Cliffs: Prentice Hall, 1965 (a). 142 p.
4. Easton D. *Systems Analysis of Political Life*. New York: John Wiley & Sons Ltd, 1965 (b). 507 p.
5. McGregor S. Newsom Approves \$50 Million to Help Migrants, Fight Trump Agenda. *Bloomberg*. February 8, 2025. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-02-08/newsom-approves-50-million-to-help-migrants-fight-trump-agenda> (date of access: 12.02.2025).
6. *Passion, Craft, and Method in Comparative Politics* / (eds) G. Munck, R. Snyder. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2007. 773 p. <https://doi.org/10.56021/9780801884634>
7. *Political Science in America: Oral Histories of a Discipline* / (eds.) M. Baer, M. Jewell and L. Sigelman. Lexington: University Press of Kentucky, 1991. 250 p.
8. Powell G., Dalton R., Strøm K. *Comparative Politics Today: A World View*. 11th edition. Harlow: Pearson, 2015. 768 p.
9. Reynolds N., Watling J. Ukraine through Russia's Eyes. Homepage | Royal United Services Institute. February 25, 2022. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/ukraine-through-russias-eyes> (date of access: 12.02.2025).
10. Ryabchuk M. "Two Ukraines?". *East European Reporter*, 5, no. 4 (July–August, 1992). Pp.: 18–22.
11. Shuster S., Bennett B. Inside Elon Musk's War on Washington. *TIME*. February 7, 2025. URL: <https://time.com/7213409/elon-musk-us-government-trump/> (date of access: 12.02.2025).
12. Zabrodskyi M., Watling J., Danylyuk O., Reynolds N. Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies, 2022.
13. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ: Критика, 2003. 336 с.

ТЕМА 8. ДЕРЖАВА У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

«Коли держава керується згідно з розумом, ганебні бідність і злидні; коли держава не керується згідно з розумом, то ганебні багатства та почесні»

(Конфуцій)

- Походження, сутність та ознаки держави
- Функції держави
- Форми сучасних держав
- Організаційна структура держав
- Тенденції розвитку сучасних держав

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- ❖ дати визначення держави як політичного інституту;
- ❖ прокоментувати існуючі теорії виникнення держав;
- ❖ назвати головні функції держави;
- ❖ розкрити зміст поняття «форма держави»;
- ❖ визначити форми правління та адміністративно-територіального устрою сучасних держав;
- ❖ визначити тенденції розвитку сучасних держав.

Ключові слова та терміни	
<ul style="list-style-type: none"> • держава • ознаки держави • функції держави • форма держави • форма адміністративно-територіального устрою • конфедерація • федерація • унітарна держава	<ul style="list-style-type: none"> • форма правління • монархія • республіка • президентська республіка • парламентська республіка • голова держави • парламент • уряд • судова влада

Національна держава є ключовим інститутом сучасної політичної системи суспільства, – в діяльності держави концентрується основний зміст політики.

На сьогодні є два основні підходи до розуміння сутності держави.

Згідно з першим (вузьким) підходом, появи держави на початку Нового часу (XVII ст.) передувало тривале існування так званих «додержавних» політичних інститутів. До останніх ізраїльський політолог М. ван Кревельд

відносить племена без вождів, племена з вождями (вождівства), міста-держави (прототип сучасної національної держави), імперії.

Другий (розширений) підхід усі ці політичні інститути вважає різними формами держави, яка еволюціонує внаслідок процесів, що відбуваються в структурі людського суспільства.

Згідно з цим другим підходом перші держави виникли близько 5 тисяч років тому у Північній Африці на берегах Нілу, на Близькому Сході у міжріччі Євфрату і Тигру, у Південній Азії в міжріччі Інду та Гангу, у Східній Азії в міжріччі Хуанхе та Янцзи.

Для визначення спільноти, що проживає на певній території і у своїй діяльності керується нормами, нав'язаними ззовні, довгий час використовували безліч назв («поліс», «князівство», «королівство», «імперія», «республіка»). Аж поки у XVII в. Н. Мак'явеллі вводить один з ключових термінів політичної науки Нового часу – «держава» («*stati*»).

Сьогодні терміном «держава» позначається *політичний інститут, утворений моно- чи поліетнічною спільнотою, закріпленою за певною територією, на якій підтримується правовий порядок, встановлений політичною елітою.*

Виникнення

та сутність держави

Існує багато різних теорій походження держави, з яких основні:

• **теологічна теорія** пояснює появу держави

Божественним втручанням в життя людей;

- **патріархальна теорія** виводить появу державу із природного процесу об'єднання родин, за якого держава нагадує велику родину, і правитель використовує управлінські навички, набуті в родині;
- **теорія суспільного договору** вважає державу продуктом договору між майбутніми підданими і майбутнім правителем, за умовами якого відбувається символічний обмін підкорення на безпеку і в разі порушення умов якого однією зі сторін інша вправі застосувати насильство;
- **теорія підкорення** стверджує, що держава в її первинній формі була результатом зовнішнього вторгнення і організацією панування переможців над переможеними;
- **класова теорія** пояснює походження держави появою приватної власності, поділом суспільства рівних на класи і потребою в надкласовому механізмі стримування їх протилежних прагнень. Прибічниками класової теорії припускали, що в майбутньому з ліквідацією інституту приватної власності і становленням безкласового суспільства держава відіме.

Ознаки держави Сучасна держава має ряд характерних рис, які визнані світовою спільнотою та використовуються нею як критерії визнання окремих держав суб'єктами міжнародних відносин.

У сучасному міжнародному праві такими критеріями виступають три найважливіших конституційних елемента держави: **територія, населення та суверенна влада.**

Територія, окреслена кордонами, є неподільною, недоторканою, виключно невідчужуваною.

Населення проживає на території держави і підлягає її владі.

Суверенна влада має верховенство всередині країни та незалежність у стосунках з іншими державами.

Характерними рисами суверенної влади є:

- система органів і установ (публічна влада), за допомогою яких здійснюється управління суспільством;
- монопольне право на:
  - видання обов'язкових для всього населення законів і правових актів;
  - легальне застосування сили;
  - стягування податків і зборів з населення.

Викликом традиційному розумінню суверенітету стали інтеграційні процеси, зокрема європейська інтеграція. Вже на початку свого становлення в 1950-х рр. Європейська спільнота вугілля та сталі (ЄСВС), договір про створення якої передбачав утворення незалежного, наднаціонального виконавчого органу – Вищої влади, а згодом і Європейська економічна спільнота (ЄЕС) з її наднаціональним органом – Комісією, привели до фундаментальних зрушень у розумінні традиційних принципів суверенітету. Далі, в процесі поглиблення європейської інтеграції відбулася чітка зміна природи суверенітету, і «об'єднаний» або «спільний» суверенітет став характерною рисою членства в ЄС. Це не слід розуміти так, що держави не є суверенними або що суверенітет належить лише ЄС, а не державам. Лише в деяких, визначених в установчому договорі, сферах держави-члени делегують частину своїх повноважень щодо прийняття рішень з конкретних питань, які становлять спільний інтерес, спільним інститутам ЄС. Однак цього достатньо, щоб стверджувати, що в рамках ЄС, який складається з поєднання як наднаціональних, так і міжурядових рівнів, держави-члени більше не обстоюють свій традиційний суверенітет і його абсолютні повноваження.

Функції держави Функції держави – це основні напрями її діяльності, які мінялися в різні часи. Загальноприйнятим є поділ функцій держави на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції:

- **політична функція** (забезпечення належних умов діяльності інших політичних інститутів суспільства);
- **економічна функція** (регулювання економічних відносин);
- **соціальна функція** (створенню житлових, екологічних, продовольчих та інших умов для нормального життя людей);
- **культурно-виховна функція** (формування системи цінностей громадян);
- **правоохоронна**.

Зовнішні функції:

- **дипломатична** (встановлення взаємовигідного співробітництва з іншими державами);
- **військова** (забезпечення обороноздатності країни).

Вказані функції постійно ускладнюються, стають все більш різноманітними. Модерна держава так чи інакше переймається практично всім, що відбувається в сучасному суспільстві.

У контексті зазначених вище функцій слід розглянути термін «**неспроможна держава**» (термін виник в 1990-х рр.), оскільки це така держава, яка не здатна виконувати дві свої фундаментальні суверенні функції: вона не в змозі поширювати владу на свою територію та населення, а також захищати свої національні кордони. Громадяни більше не вважають свій уряд легітимним, а неспроможна держава стає нелегітимною в очах міжнародної спільноти.

Неспроможна держава має слабкі та недієздатні інституції: гілки влади ледве функціонують, а система публічного управління та збройні сили втратили свою дієздатність і професійну незалежність. Неспроможна держава страждає від руйнування критичної інфраструктури, перебоїв у постачанні комунальних послуг, занепаду закладів освіти та охорони здоров'я, а також погіршення основних показників людського розвитку, таких як дитяча смертність та рівень грамотності. Неспроможні держави створюють середовище для процвітання корупції та тривалих негативних темпів зростання, що практично унеможлиблює чесну економічну діяльність.

Свого часу до списку «неспроможних держав» потрапили: Афганістан, Демократична республіка Конго, Ємен, Нігерія, Південний Судан, Сомалі.

Форма держави Під *формою держави розуміється спосіб організації державної влади та її устрій*. Сучасні держави сформувалися внаслідок тривалої історичної еволюції, під впливом різноманітних соціальних, етнічних, міжнародних, геополітичних та інших чинників. Саме вони визначили форму держави. Форму держави зумовлюють різні фактори, серед яких назвемо:

- **співвідношення політичних сил**, що складається у певному суспільстві. Наприклад, диктатура виникає, як правило, тоді, коли між головними політичними силами ведеться гостра боротьба за владу (диктатура О. Кромвеля в Англії, Наполеона у Франції, А. Піночета в Чилі);
- **історичні традиції** населення, тобто сукупність успадкованих від минулого інститутів, політичної культури, звичаїв. Демократичні традиції в США були головною перешкодою на шляху фашизації держави у 1930-ті роки. І, навпаки, традиції пруського авторитаризму сприяли утвердженню нацизму в Німеччині;
- **особа державного лідера** найвищого рангу (Дж. Вашингтон, Ф. Рузвельт – у США, Наполеон Бонапарт, Шарль де Голль у Франції, О. Бісмарк, К. Аденауер – у Німеччині, В. Черчилль – у Великій Британії, Б. Хмельницький, М. Грушевський – в Україні).
- **геополітичне становище країни**. Віддаленість країни від потенційних ворогів, природна захищеність її кордонів або рівновага зовнішньополітичних сил, що забезпечує її мирний розвиток, сприяє утвердженню демократії (скандинавські країни, Канада, США).

Форма держави дає відповідь на три питання:

- як організована територія держави, як частини держави співвідносяться одна з одною і з центром;
- який склад, як формуються і взаємодіють вищі органи влади в державі;
- якими способами і методами здійснюється влада.

Відповідь на перше питання визначить **форму адміністративно-територіального устрою**; на друге – **форму правління**; на третє – **політичний режим**.

Оскільки політичний режим вже розглядався, зупинимося на двох інших елементах – формі адміністративно-територіального устрою і формі правління.

Форма адміністративно-територіального устрою Основні форми адміністративно-територіального устрою в сучасному світі – це **конфедерація, федерація і унітарна держави**.

Конфедерація – союз держав для вирішення певних проблем (військових, економічних, політичних). Це нестійка форма державності, вона або перетворюється на федерацію, або розпадається. Конфедерації мали місце в США (1776–1787), Швейцарії (1791–1848), Німеччині (1815–1867), Сенегамбії (1982–1989).

Федерація – це союзна держава, територіальні частини якого наділені політичною автономією. Кожен суб'єкт федерації (штат, земля, кантон, республіка) має право приймати свою Конституцію і закони, створювати органи

законодавчої, виконавчої і судової влади, вводити своє громадянство. Стосунки між федеральними органами влади і органами влади суб'єктів федерації регулюються загальнодержавною (союзною) Конституцією. Федерації формуються на територіальній (США, Німеччина), національній (СРСР, Чехословаччина), а також змішаній (Російська федерація) основі.

Унітарною є держава, внутрішній територіальний поділ якої має виключно адміністративний характер. Такі держави мають єдину Конституцію, єдину правову і судову системи, єдину систему управління, єдине громадянство.

Форма правління Виділяють дві основні форми правління – **монархія** і **республіка**.

Термін «монархія» грецького походження і означає єдиновладдя.

Монархія – це форма правління, за якої влада голови держави (монарха) передається у спадок, здійснюється безстроково і не залежить від волі населення.

Розрізняють наступні різновиди монархії:

Абсолютна монархія (Саудівська Аравія, Оман, Катар, Бутан, Об'єднані Арабські Емірати, Бруней, Ватикан) характеризується єдиновладдям монарха. Він сам видає закони, призначає уряд, вершить вищий суд. В даний час абсолютна монархія зберіглась лише в декількох країнах.

У **дуалістичній монархії** (Йорданія, Кувейт) за монархом залишається право формувати уряд, в той час як населення отримує можливість обрати парламент для видання законів.

Парламентська монархія (Великобританія, Японія, Швеція, Іспанія, Австралія, Нідерланди, Люксембург, Нова Зеландія тощо) – це така форма правління, за якої влада монарха обмежена представницькими функціями, в той час як уряд формується парламентом з представників парламентської більшості і несе відповідальність вже не перед монархом, а перед парламентом.

Республіка (від лат. *res publica* – спільна справа) – це така форма правління, за якої голова держави обирається населенням, здійснює владні повноваження протягом певного терміну і несе відповідальність перед виборцями.

Залежно від способу формування і взаємодії гілок влади розрізняють три основні різновиди республіки – **президентську, парламентську і змішану**.

Президентська республіка характеризується наступними ознаками:

- всенародне обрання президента;
- президент – голова держави і одночасно голова виконавчої влади (як правило, посада прем'єр-міністра відсутня);
- реалізується найжорсткіший варіант принципу розділення гілок влади.

Класичною президентською республікою є США. Ця форма правління поширена в країнах Латинської Америки, деяких країнах Азії і Африки.

Парламентська республіка характеризується наступними ознаками:

- верховна влада належить парламенту, який обирається громадянами країни;
- голова держави обирається парламентом і має символічні права;
- уряд формується парламентом з представників партії або коаліції парламентської більшості;
- голова уряду (прем'єр міністр) – лідер партії парламентської більшості, призначається президентом і є основною дійовою особою політичного життя країни;
- політична відповідальність уряду перед парламентом.

Парламентськими республіками є Німеччина, Італія, Індія, Туреччина, Угорщина, Ізраїль, Чехія, Словаччина, Швейцарія тощо.

Змішані республіки поєднують в собі ознаки як президентської, так і парламентської республік. Їх головна ознака – участь і глави держави, і парламенту у процесі формування уряду, а також подвійна відповідальність уряду перед главою держави і перед парламентом.

Подібна система існує у Франції, Португалії, Фінляндії, Польщі, Болгарії, Словенії. Україна є парламентсько-президентською республікою. Ця форма правління ефективна за умови, що президент, парламентська більшість і уряд дотримуються однієї політичної орієнтації.

Конституція як фундамент держави Устрій більшості сучасних держав регулюється Основним Законом – Конституцією (від лат. *constitutio* – встановлення, устрій).

Перша Конституція, що поклала початок сучасному конституційному праву, була прийнята в США в 1787 р. З того часу до її тексту було внесено 27 поправок.

Повна заміна конституції відбувається зазвичай у періоди корінних соціальних і політичних катаклізмів: програні війни, революції, реформи політичної системи. Так, у Франції за 200 років було прийнято 10 конституцій (остання в 1958 р.). Радянський Союз приймав 4 конституції. Стільки ж за радянський період приймала Україна (1919, 1928, 1937, 1978).

Конституція Пилипа Орлика від 16 (5) квітня 1710 р. складалася з преамбули й шістнадцяти розділів. Договір «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» був укладений між гетьманом Пилипом Орликом та козацькою старшиною і козаками Війська Запорозького. Історик Володимир Замлинський (1930 – 1993 рр.) характеризував «Конституцію Пилипа Орлика» так: «Французькі просвітителі ще навіть не наважувалися на розробку тих громадянських ідей, що були закладені в ній. Уперше в Європі було

вироблено реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу і самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя».

Після ухвалення 16 липня 1990 року Верховною Радою України Декларації про Державний суверенітет України, після ухвалення Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року постало питання про видання нової Конституції. 28 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла Конституцію України. Вона закріпила зміни в статусі країни і структурі органів влади. Конституція України змінювалася 8 разів, причому п'ять змін припадає на період 2014 – 2019 рр., коли в державі після Революції Гідності розпочалися масштабні реформи, у тому числі й політичної системи.

Структура держави

Як показав досвід останніх століть, держава може ефективно функціонувати, якщо її діяльність заснована на принципі розподілу влади. В основі цього принципу лежить теорія

Ш. Монтеск'є про розмежування законодавчої, виконавчої і судової влади.

Сучасна організаційна **структура держави** або державний механізм включає, як правило, такі елементи:

- голова держави (монарх, президент);
- орган законодавчої влади (Конгрес, парламент, Верховна Рада тощо);
- виконавчо-розпорядчі органи (уряд, міністерства, відомства, місцеві виконавчі органи);
- органи судової влади (Верховний суд, Арбітражний суд, Конституційний суд, місцеві судові органи);
- контрольно-наглядові органи (прокуратура, спеціальні органи контролю).

Голова держави

У 149 країнах з республіканською формою правління головою держави є президент (від лат. praesidentis – «сидячий попереду»).

Пост президента вперше вводиться Конституцією США у 1787 р. Першим президентом США був Дж. Вашингтон. На даний час у кожній країні існує своя форма президентства із різними моделями виборів, обсягом і терміном повноважень, що визначається Конституцією.

Глава держави, незалежно від форми правління, виконує загальні для всіх країн повноваження і володіє відповідними правами:

- укладає і ратифікує міжнародні угоди, призначає дипломатичних представників;
- затверджує (інколи формує) склад уряду;
- вручає державні нагороди;

- приймає вірчі грамоти послів;
- має право законодавчої ініціативи, промульгації (обнародування) законів (інколи – право «вето»);
- надає громадянство і право притулку;
- має право милувати засуджених;
- оголошує про надзвичайний стан, стан війни і ін.

Здійснення цих повноважень на практиці залежить від форми правління, від реального положення глави держави. Іноді потрібна згода або затвердження парламенту (наприклад, призначення послів в США) або навіть уряду (в умовах парламентської республіки і монархії).

Президент може бути усунений від влади в результаті імпічменту. **Імпічмент** – законодавчо встановлений порядок залучення вищих посадовців держави до відповідальності за порушення Конституції і здійснення злочину. Право притягнення до відповідальності в порядку імпічменту в практиці низки країн (США, Великобританія, Японія) здійснюється нижньою палатою, а розгляд справи по суті – верхньою палатою парламенту.

Парламент (від лат. *parlare* – говорити) – це вищий законодавчий і представницький орган держави.

Парламент

Перший парламент був утворений в Англії (1215). У середині XIV ст. він став двопалатним (Палата общин і Палата лордів). Після буржуазних революцій XVII–XVIII ст. парламентська форма правління знаходить все більше розповсюдження.

На даний час парламенти існують в переважній більшості країн світу, хоча вони можуть мати різну назву: «парламент» – у 72 країнах світу (Великобританія, Італія, Канада, Австралія тощо), «Конгрес» – у 16 країнах (США і країни Латинської Америки), «Народні (Національні) Збори» – у 37 країнах, «Національна (Народна) Асамблея» – у 15 країнах, «Державні Збори» – у 14 країнах.

Є ряд менш розповсюджених назв представницьких органів: «Кнесет» (Ізраїль), «Сейм» (Польща, Фінляндія, Латвія, Литва), «Риксдаг» (Швеція), «Стортинг» (Норвегія), «Верховна Рада» (Україна) тощо.

Основні **функції** парламенту:

- розробка і ухвалення законів;
- участь у формуванні уряду і контроль за його діяльністю;
- затвердження державного бюджету і контроль за його виконанням;
- визначення внутрішнього і зовнішньополітичного курсу держави;
- ратифікація і денонсація міжнародних і міждержавних угод;
- розгляд виникаючих в життя держави проблем і ухвалення по них рішень.

Як правило, формуються парламенти на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Механізм голосування і порядок розподілу депутатських мандатів залежить від моделі виборчої системи.

По структурі парламенти діляться на **однопалатні** і **двопалатні**. Двопалатний парламент зазвичай складається з нижньої і верхньої палати. Депутати нижньої палати, як правило, обираються громадянами. Верхня палата формується різними способами – шляхом виборів, призначення, спадкоємства.

Парламенти і їх палати утворюють **постійні комісії** (комітети), які готують проекти законів для подальшого їх обговорення на засіданнях парламенту і здійснюють контрольні функції.

Представництво в парламенті різних інтересів призводить до того, що депутати об'єднуються в різні **фракції**, тобто групи депутатів, що належать до однієї партії або близьких поглядів.

Керує роботою парламенту голова – **спікер** (від англ. speaker – оратор), який обирається, як правило, на весь термін роботи парламенту.

Виконавча влада. Уряд – це колегіальний орган виконавчої влади держави, наділений компетенцією зі здійснення державного управління.
Уряд

Уряд виконує такі основні функції:

- управління державним апаратом;
- виконання законів;
- розробка і реалізація загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку;
- нормовстановлююча діяльність;
- складання і виконання бюджету;
- здійснення зовнішньої політики.

Виконавча влада в країнах з парламентською і змішаною формами правління формується парламентом, підконтрольна і підзвітна йому. Це **парламентський спосіб формування уряду**. Суть його полягає в тому, що повноваження на формування уряду має та партія чи партійна коаліція, яка за результатами виборів отримала більшість місць у парламенті.

Позапарламентський спосіб формування урядів застосовується у президентських республіках, де уряд формується президентом, як правило з представників своєї партії, хоча іноді він включає в уряд окремих представників інших партій.

За політичним складом уряд може бути **однопартійним, коаліційним і безпартійним**.

Судова влада Демократична система державного правління може бути ефективною лише за умов панування права. А останнє немислиме без добре розвиненої і незалежної судової влади.

Призначення судової влади – бути арбітром, вирішувати юридичні суперечки, запроваджувати правосуддя, яке може здійснюватися тільки судом. Ні законодавча, ні виконавча влада не можуть і не повинні виступати в ролі суду. Система судових органів країни має вирішувати суперечки, що стосуються не тільки норм застосування права, а й правотворчих, законодавчих процесів.

Судові органи розрізняються за сферою юрисдикції (конституційні, загальні, господарські, військові адміністративні, кримінальні, цивільні.) і за адміністративно-територіальними ознаками (обласні, районні, міські).

Нові тенденції у розвитку сучасних держав Держава як політичний інститут постійно розвивається й вдосконалюється. У розвитку сучасної держави можна виділити декілька тенденцій:

- криза демократичної держави: цінності, які вона втілює, зокрема право обирати лідерів на вільних і чесних виборах, свобода преси, верховенство права, політичні права та громадянські свободи, права людини – зазнають чимдалі агресивніших нападів і відступають у всьому світі;
- децентралізація державної влади, зростання уваги до регіональної політики, посилення ролі місцевого самоврядування;
- стрімкий розвиток інтеграційних процесів, які, з одного боку, сприяють економічному та людському розвитку залучених в них держав, а з іншого – суттєво розмивають традиційну концепцію державного суверенітету;
- інтеграція економічного і політичного життя і, водночас, пожвавлення національних рухів, дроблення вже існуючих держав;
- прагнення мати власну ідеологію, здатну об'єднати суспільство, зокрема в умовах зростання глобальних проблем, численних зовнішніх і внутрішніх викликів;
- інтеграція штучного інтелекту (ШІ) в урядову діяльність, зокрема з метою поліпшення державних сервісів, зокрема персоналізованих, для громадян та оптимізації роботи державних службовців.

Зміни в глобальній економіці стрімке насування цифрової епохи, примушують держави переосмислити виклики сучасності на державному рівні і визначити нові перспективи розвитку свого майбутнього.

Питання для самоперевірки

1. Як Ви розумієте поняття «держава»?
2. Які Вам відомі теорії походження держави?
3. У чому полягає відмінність внутрішніх функцій держави від зовнішніх?
4. Якими є основні ознаки держави?
5. Якими є складові структури держави?
6. Якими є складові терміну «форма держави»?
7. Які форми правління і форми адміністративно-територіального устрою Ви можете назвати?
8. У чому полягає відмінність між: а) монархією та республікою; б) конституційною монархією та абсолютною; в) парламентською та президентською республікою; г) парламентською та змішаною республікою?
9. У чому полягає відмінність між: а) унітарною державою та федерацією; б) унітарною державою та конфедерацією; в) федерацією та конфедерацією?
10. Скільки змін було внесено в Конституцію України з 1996 р.?

Список літератури

1. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ: Алерта, 2023. 304 с. URL: <https://surl.li/pnurmv>
2. Далявська Т. П. Феномен невизнаних держав: політологічний аналіз: монографія. К.: Університет «КРОК», 2018. 228 с. URL: <https://surl.li/wwvwxmz>
3. Іванишин П. Ідеологія і держава: націософська інтерпретація. Крила, 2022. 534 с.
4. Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Держава і революції: монографія. Черкаси: Видавець О. М. Третяков, 2022. 316 с. <https://surl.li/affkba>
5. Людина, суспільство, держава: гендерний вимір : кол. монографія / за заг. ред.: К. Б. Левченко, І. М. Сопілко; Нац. авіац. ун-т ; ГО «Ла СтрадаУкраїна». Київ; Одеса: Фенікс, 2024. 324 с. URL: <https://surl.li/wolwbq>
6. Ляшенко О. О. Державний устрій України: простір інтеракції національно-громадянського та етнічного: монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2023. 216 с. URL: <https://surl.li/xzysic>
7. Платон. Держава. Вид.-во Априорі, 2021. 460 с.
8. Пролеєв С., Зимовець Р., Кобець Р. Дискурси у глобальному світі: колективна монографія. Дух і Літера, 2023. 276 с.
9. Трофименко В. Кіберпростір і держава: точки перетинання. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2024. 4(63). <https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315212>

ТЕМА 9. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРАВОВА ДЕРЖАВА

● **Поняття, генезис і концепції громадянського суспільства** ● **Відмінні риси та структура громадянського суспільства** ● **Функції громадянського суспільства** ● **Правова держава: концепція, сутність, поняття** ● **Принципи правової держави** ● **Становлення правової держави та громадянського суспільства в сучасній Україні**

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «громадянське суспільство»;
- ❖ розкрити історичні уявлення про громадянське суспільство;
- ❖ виділити суттєві риси громадянського суспільства;
- ❖ визначити поняття «правова держава»;
- ❖ розкрити розвиток концепції правової держави;
- ❖ назвати основні принципи правової держави;
- ❖ окреслити особливості формування правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова та терміни	
<ul style="list-style-type: none"> ● громадянське суспільство ● концепції громадянського суспільства ● ознаки громадянського суспільства	<ul style="list-style-type: none"> ● функції громадянського суспільства ● правова держава ● концепції правової держави ● принципи правової держави

Поняття, генезис і концепції громадянського суспільства

Поняття «громадянське суспільство» сягає корінням часів античності та має безліч визначень, концепцій та підходів до розуміння його сутності. Безперечно, громадянське суспільство є продуктом тривалого цивілізаційного розвитку. Воно постає у вигляді соціального, економічного та культурного простору, в якому взаємодіють вільні індивіди, реалізуючи приватні інтереси та здійснюючі індивідуальний вибір. Громадянське суспільство являє собою множинність міжособистісних відносин і соціальних сил, які складають суспільство. Воно характеризується відсутністю безпосереднього втручання держави.

Громадянське суспільство і правова держава взаємно доповнюють одне одного та залежать одне від одного. Без зрілого громадянського суспільства неможлива побудова правової демократичної держави, оскільки саме свідомі

вільні громадяни здатні створювати найраціональніші форми людського співіснування.

Таким чином, **громадянське суспільство є сукупністю міжособистісних відносин і сімейних, суспільних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються поза межами і без втручання держави.** Система незалежних від держави інститутів і міжособистісних відносин створює умови для самореалізації індивідів і груп, для задоволення їхніх повсякденних потреб.

У найбільш загальній формі **громадське суспільство** найчастіше визначається як **суспільство, відокремлене від держави, сфера недержавних суспільних інститутів і відносин.**

Громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються та охороняються державою (Громадянське суспільство, 2023).

Ідея **громадянського суспільства** заснована на необхідності ефективного регулювання взаємовідносин людини з політичною владою, суспільства з державою.

Уявлення про громадянське суспільство пройшли тривалу еволюцію. Генезис цієї ідеї сягає далекого минулого – «Політики» Аристотеля та «Держави» Платона, отримав продовження в епоху Відродження в працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, але сам термін «громадянське суспільство» почав вживатися лише в XVIII ст.

Концепція «громадянського суспільства» включає декілька підходів до його аналізу:

Ліберальне трактування громадянського суспільства сягає часів Т. Гоббса і Дж. Локка. Це поняття було введено ними для висвітлення історичного розвитку людського суспільства, переходу людини від природного до цивілізованого існування. Т. Гоббс природному, державному стану суспільства протиставляє цивілізований, суспільно-політичний, втілюючий порядок і громадянські відносини. Дж. Локк ставить свободу вище за інші цінності і розуміє її як свободу від втручання ззовні, і перш за все – з боку держави, основою ж свободи індивіда, гарантією його політичної самостійності він називає приватну власність. У «Двох трактатах про державне управління» Локк по суті визнає за державою тільки той обсяг повноважень, який санкціонований суспільним договором між громадянами, які об'єднуються між собою за розумним вибором. Подібні переконання були типовими для мислителів доби Просвітництва – Ш.-

Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюсона тощо. По-різному інтерпретуючи положення про громадянське суспільство, вони одностайні у визнанні верховенства громадянського суспільства над державою.

Позитивно-ліберальну традицію в аналізі громадянського суспільства представляє підхід Г. Гегеля, який визначає примат держави по відношенню до громадянського суспільства, вважаючи, що громадянське суспільство і індивід підлеглі державі, бо саме держава інтегрує окремих індивідів і їхні групи в цілісність. Громадянське суспільство, на його думку, з'являється «посередині» між сім'єю і державою. Таке суспільство засновано на приватній власності, соціальній диференціації і розмаїтті інтересів, взаємодії індивідів і груп. Воно внутрішньо суперечливе, плюралістичне, в цьому суспільстві кожна вільна людина – для себе мета, а інші для неї – ніщо. Для узгодження багатоманітних інтересів потрібен вищий арбітр в особі держави, яка виражає загальний інтерес. Суспільство стає «громадянським» внаслідок того, що воно управляється державою.

Соціал-демократична традиція заснована на визнанні політики серцевиною громадянського суспільства, а обов'язковість державного розвитку економічних, соціальних і інших процесів, введення гарантій прожиткового мінімуму, страхування – необхідною умовою існування громадянського суспільства. Держава з її владними відносинами повинна брати участь у забезпеченні функціонування громадянських інститутів, щоб гарантувати їхнє демократичне управління.

Слід підкреслити, що громадянське суспільство не зводиться до протиставлення його державі. Громадянське суспільство досягає розквіту тільки в умовах демократії, а остання формується, розвивається і зберігається лише на міцній основі громадянського суспільства. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більше підстав для встановлення демократичних форм держави. І навпаки, чим менше розвинене громадянське суспільство, тим більше вірогідне існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади.

Демократичні засади громадянського суспільства характеризуються наступними ознаками:

- 1) відстоюється природне право людини на життя і вільну діяльність;
- 2) визнається рівність всіх громадян перед законом;
- 3) відстоюються демократичні механізми суспільного управління, які гарантували б рівність можливостей соціально нерівних суб'єктів.

Громадянське суспільство передбачає збалансований взаємоконтроль, взаємне обмеження державних і недержавних структур і рухів, щоб діяльність державних органів завжди була в полі зору недержавних, а останні, у свою чергу,

колективи, корпорації і інші добровільні об'єднання громадян, створювані ними зі власної ініціативи.

2. В **соціальної-політичній сфері**: сім'я, суспільні та політичні організації і рухи; органи громадського самоврядування за місцем проживання або в трудових колективах; *недержавні засоби масової інформації*. Соціальну основу громадянського суспільства складає так званий середній клас, що включає найактивнішу і мобільну частину населення. За словами А. Тойнбі, сучасна цивілізація – це цивілізація середнього класу. Частка середнього класу в соціальній структурі західних суспільств приблизно однакова – 60-70 %. Сучасний середній клас складається з громадян, які володіють дрібною власністю на засоби виробництва (вони становлять 10-15 %) – так званий «старий середній клас» і «новий середній клас», або клас менеджерів і фахівців (в розвинених країнах 20-25 % і більше).
3. В **політичній сфері** структурними елементами можуть бути політичні партії, громадські організації та суспільно-політичні рухи, об'єднання та відносини між ними.
4. В **духовній сфері** передбачає плюралізм в області ідеології, реальну свободу слова, друку, совісті, достатньо високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості. Тому вона включає також *діяльність* самостійних і незалежних від надмірного державного контролю *творчих, духовних, освітніх й інших організацій, спілок, об'єднань, асоціацій* (спілка письменників, композиторів, краєзнавців тощо).
5. В **інформаційній сфері** включає спілкування людей безпосередньо та через засоби масової інформації.

Громадянське суспільство вважають продуктом буржуазної епохи, яке формується переважно знизу, спонтанно, як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави на вільних громадян-власників, готових узяти на себе господарську і політичну відповідальність. Задвдання громадянського суспільства – відтворення і прогрес соціального життя, в центрі якого стоїть вільна особистість. Права вільної особи, права людини якраз і забезпечує громадянське суспільство, на відміну від прав громадянина, забезпечуваних державою.

Головною функцією громадянського суспільства є забезпечення умов для найбільш повного задоволення різноманітних інтересів і потреб членів суспільства в процесі їхньої вільної самодіяльності та самоврядування.

Серед характерних **функцій громадянського суспільства** можна виділити наступні:

- 1) соціалізація як створення умов для усвідомлення громадянами знань, цінностей та норм культури суспільства з метою пошуку власного місця в ньому;
- 2) забезпечення свободи в усіх сферах суспільства разом з державою, але поза її безпосереднім впливом;
- 3) всеосяжний захист інтересів кожної людини, її природного права на життя, свободу, створення розгалуженої системи механізмів такого захисту та її чітке функціонування;
- 4) створення середовища, в якому формується розвинений середній клас;
- 5) забезпечення вільного розвитку особи в економічній сфері, існування різноманітних форм власності, багатоукладної ринкової економіки;
- 6) сприяння укріпленню і розвитку демократичної правової держави;
- 7) здійснення широкого самоврядування у всіх сферах і на всіх рівнях суспільного життя.

***Правова держава:
концепції та сутність***

Формування та розвиток інститутів громадянського суспільства відбувається в тісному зв'язку з формуванням політичних інститутів правової держави. Громадянське суспільство нерозривно пов'язано з правовою державою і немислимо без наявності правової держави. Оскільки громадянське суспільство виступає як сфера реалізації приватних інтересів і потреб – індивідуальних і колективних, які часто протистоять одне одному, держава як виразник волі всього населення покликана примирити, сумістити ці інтереси відповідно до правових норм, повинна забезпечувати консенсус у суспільстві. Що ж таке «правова держава»?

Концепція правової держави має глибокі історичні і теоретичні корені. Вона отримала висвітлення ще в працях давньогрецьких мислителів, які обґрунтували тезу про те, що справедливим може бути суспільство, в якому вся його життєдіяльність базується на законі, якому підкоряються і владні структури, і всі громадяни. Платон писав: «я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і знаходиться під чиею-небудь владою. Там же, де закон – владика над правителями, а вони – його раби, я вбачаю порятунок держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державі боги».

Теорія правової держави в її цілісному вигляді розроблена представниками ліберального напрямку. Дж. Локк, протиставивши незаперечність закону феодальному свавілля, розмежував поняття «суспільство», «особа», «держава», висунув ідею «верховенства права», легітимності державної влади, а також принцип поділу влади на законодавчу і виконавчу при домінуванні першої. В центрі творчості Ш.-Л. Монтеск'є (особливо в його знаменитій праці «Про дух законів») виділяються дві ідеї:

соціально-політична обумовленість законодавства і організація влади на основі законності та принципи її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, які контролюють і стримують одна одну. Т. Джефферсон, автор проекту «Декларації незалежності» США, розділяючи ідеї верховенства влади народу, вважав, що уряд створюється народом, і народ має право скинути існуючу владу, схильну до деспотизму.

Філософська основа теорії правової держави була сформульована І. Кантом, який розглядав державу як «об'єднання багатьох людей, підлеглих правовим законам» і вважав, що законодавець повинен керуватися вимогою: «Чого народ не може вирішити щодо самого себе, того і законодавець не може вирішити щодо народу». Особливість кантівського визначення полягає в тому, що конститутивною ознакою держави тут названо верховенство правового закону, ідею якого він пов'язував з утвердженням суверенності народу, гарантованістю його свободи, підкоренням держави суспільству.

Держава, діяльність якої підкоряється встановленому демократичним шляхом закону, отримала назву правової держави. Сам термін «правова держава» утвердився в ХІХ ст. у працях німецьких юристів Р. Моля, В. Велькера, Р. Гнейста. Істотний внесок у розвиток ідеї правової держави зробили українські вчені та мислителі, зокрема, С. Котляревський. Проте ідея правової держави важко пробивала собі шлях в реальному житті. Тривалий час вона не отримувала визнання в багатьох країнах.

Правова держава – це організація політичної влади, що створює умови для найповнішого забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також для найбільш послідовного скріплення за допомогою права державної влади з метою недопущення зловживань. Якщо коротко, то правовою можна назвати державу, в якій панує право.

Теорія і практика **правової держави** дозволяє виділити наступні її **принципи**:
Принципи правової держави

Суверенітет народу – правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що саме народ є сувереном, кінцевим джерелом влади; державний же суверенітет носить представницький характер.
Верховенство закону, що виражає правові принципи суспільства. Закон, прийнятий верховним органом влади за суворого дотримання всіх конституційних процедур, не може бути відмінений, змінений або припинений актами виконавчої влади. В правовій демократичній державі закон повинен відповідати праву, бути гуманним, справедливим, прогресивним, закріплювати невід'ємні права людини.

Всезагальність права, обов'язковість права для самої держави і її органів. Держава, яка видала закон, не має права його порушувати сама. Всі державні

інститути і посадовці діють виключно на основі законів, у межах компетенції та порядку, встановленого правовими нормами.

Рівність усіх перед законом незалежно від походження, соціального та матеріального статусу громадянина, а також посади, яку він обіймає. У тісному зв'язку із цим принципом перебуває невідворотність покарання за порушення закону.

Взаємна відповідальність держави і особи. Не тільки громадяни, структури громадянського суспільства несуть відповідальність перед державою за виконання своїх обов'язків, але і держава, її посадові особи відповідальні за свої дії перед громадянином. Прагнення захистити людину від державного терору, дріб'язкової опіки з боку органів влади, гарантії індивідуальної свободи лежать в основі правової держави.

Непорушність прав і свобод особи, її честі і достоїнства. Першооснова правової держави – визнання прав і свобод людини і громадянина, їх пошана, дотримання закону з боку держави. Це принцип пріоритету прав людини перед всіма іншими колективними цілями і задачами – державними, суспільними, ідеологічними і ін.

Поділ влади, наявність системи «стримувань і противаг», легітимність кожної гілки влади. Влада не повинна бути зосереджена в руках однієї особи або органу, а повинна бути розосереджена між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади.

Контроль і нагляд за дотриманням правових норм, наявність гнучкого механізму гарантій свободи народного волевиявлення.

Взаємовідносини між громадянським суспільством і правовою державою мають складний і часто конфліктний характер. Система громадянського суспільства, що знаходиться у саморозвитку, постійно зазнає тиску з боку держави. В умовах тоталітарних режимів держава стоїть над суспільством, пригнічує його, відбувається етатизація (одержавлення) суспільства, фактичне знищення або крайнє звуження незалежності суспільного життя від держави. Держава прагне підкорити собі все суспільство, охопити своїм впливом усі сфери його життєдіяльності.

Становлення правової держави та громадянського суспільства в Україні

В умовах демократії держава та громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери, як самостійні суб'єкти суспільного життя. Рішення суспільних проблем здійснюється шляхом компромісу між державою і суспільством. Демократичний політичний режим можливий тільки там, де є громадянське суспільство та правова держава. Для посткомуністичної України формування громадянського суспільства представляє сьогодні необхідну умову переходу до

ринку і правової державності. Політичні реформи, приватизація, роздержавлення, плюралізація всіх сторін суспільного життя, ринкові відносини, розмежування повноважень трьох гілок влади – чинники прискорення процесу формування громадянського суспільства і правової держави.

Процеси становлення в Україні правової держави і громадянського суспільства є багатоаспектними, динамічними й багатоманітними за їхніми конкретними виявами. Розглянемо найважливіші напрями цих процесів. Відповідно до основних ознак правової держави розрізняють три найважливіших напрями її становлення:

- 1) забезпечення верховенства права;
- 2) гарантування прав і свобод людини;
- 3) здійснення поділу державної влади на правовому рівні та на рівні практичної діяльності.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Ці положення Конституції конкретизуються в окремому розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», що складається з 48 статей, які закріплюють широкий спектр соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод. Конституцією запроваджено інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (Конституція України, ст. 101).

Конституційне закріплення основ правової держави зумовлює два найважливіших завдання в її подальшій розбудові: конкретизація конституційних положень у звичайних законах і наповнення їх, особливо щодо соціально-економічних прав і свобод, реальним змістом. Важливе місце у вирішенні цих завдань має створення механізму правового захисту конституційних прав і свобод, у тому числі й від посягань на них з боку самої держави.

Розбудова в Україні правової держави вимагає також створення матеріальних гарантій прав і свобод, без яких їх конституційне проголошення залишиться порожньою декларацією. Важливе значення у втіленні в життя принципів правової держави має докорінна перебудова діяльності правоохоронних органів, передусім органів внутрішніх справ, прокуратури, особливо суду. За інерцією вони продовжують захищати, головним чином, державу, а стосовно громадян виступають знаряддям примусу й покарання, тоді як у правовій державі їхньою основною функцією має бути захист прав і свобод людини, в тому числі й від посягань на них з боку держави.

Неповага влади до громадян, сприйняття їх у державних установах як прохачів, які «заважають працювати», продовжують залишатися характерними особливостями владних відносин в українському суспільстві. Правовою держава стає не завдяки проголошенню в Конституції верховенства права, прав і свобод людини, а тоді, коли відповідно до конституційних декларацій проходить повсякденне життя рядових громадян, коли влада існує для громадян, а не навпаки.

Паралельно з формуванням правової держави в Україні відбувається становлення громадянського суспільства. Цей процес проходить у всіх сферах суспільного життя, оскільки за соціалізму сталося всеосяжне одержавлення суспільного і приватного життя, громадянське суспільство існувало лише в зародковому стані. Теоретичною базою вирішення цього питання є положення Основного Закону України, не дивлячись на відсутність в його тексті самого терміну «громадянське суспільство». В Україні сьогодні відбувається поступовий процес становлення громадянського суспільства, який ще дуже далекий від завершення. Необхідно зазначити, що в якійсь мірі громадянське суспільство існувало у нашій державі і за радянських часів, але у тогочасному суспільстві сфера приватного життя людей підпорядковувалася державі, скорочувалася до масштабів «кухонного» вільнодумства.

Для громадянського суспільства характерна система представництва інтересів різних груп населення у вигляді об'єднань громадян. В умовах громадянського суспільства партії виражають інтереси та формулюють політичні пріоритети певних соціальних груп. На сьогодні політичні партії не достатньо сприяють належному встановленню каналів зв'язку між державою і громадянами. Чимало партій – особливо під час виборчих кампаній – намагаються показати себе представниками інтересів не певних соціальних груп, а всього народу, що є популістським недалекоглядним кроком.

Нерозвиненість громадянського суспільства в Україні простежується у загрозливо низькому рівні залученості громадян до організованої громадсько-політичної діяльності і дуже низькому рівні політичної ефективності (оцінка суб'єктом своєї змоги впливати на політичні події та рішення), що пов'язано із слабким розвитком правової системи у державі і правової свідомості у людей.

Для становлення громадянського суспільства в Україні необхідною є реструктуризація українського суспільства. До тенденцій трансформації соціальної структури нашої держави можна віднести фактичну відсутність середнього класу й значного поступу в його формуванні, люмпенізацію численних верств населення, появу нових власників, поляризацію багатства і бідності, збереження старою номенклатурою своїх позицій. Понад 85 відсотків населення України займає положення нижче середнього класу й існує в умовах

крайньої невизначеності та невпевненості. Через несформованість середнього класу, розшарування суспільства на багатих і бідних переважає принцип сили, а не принцип права, хоча повсюдно декларується намір побудови правової держави.

Чинниками формування в Україні громадянського суспільства є вільні політичні вибори на конкурентній основі, референдуми, незалежні засоби масової інформації, розвиток місцевого самоврядування, політичні партії, здатні репрезентувати групові інтереси, наявність ринкових відносин і економічного плюралізму.

Отже, підсумовуючи, можна констатувати, що ті елементи громадянського суспільства, які існують на Заході, можуть проявитися в Україні при кардинальному зрушенні в економіці, політичній структуризації українського суспільства, незаангажованості українських мас-медіа. Формування громадянського суспільства є необхідною умовою переходу до ринку і правової державності.

Виходячи із досвіду України останніх років, можемо констатувати, що ефективно громадянське суспільство не завжди потребує чітких інституціоналізованих форм, оскільки поряд із такими формальними його інституціями як громадські об'єднання та інші ключове значення у процесах державотворення відіграють інші менш формалізовані форми суспільної організації – волонтерські рухи, благодійні ініціативи та інші специфічна практики громадськості (Іщук, 2020).

Питання для самоперевірки:

1. Як Ви розумієте поняття «громадянське суспільство»?
2. Хто є засновником сучасної теорії громадянського суспільства?
3. Які основні ознаки характеризують громадянське суспільство?
4. Визначте поняття «правова держава».
5. Розкрийте основні етапи розвитку концепції правової держави.
6. Назвіть головні принципи правової держави.
7. Як між собою співвідносяться громадянське суспільство та правова держава?
8. Визначте основні проблеми та перспективи формування громадянського суспільства та правової держави в Україні.

Література:

1. Вовк П. Правова держава: вітчизняні наукові підходи до змісту поняття. Юридичний вісник. 2020. № 1. С. 19-23. http://www.yurvisnyk.in.ua/v1_2020/3.pdf
2. Громадянське суспільство. Курс лекцій. Укладач Т. М. Борко. Миколаїв: МНАУ. 2023. 153 с.
3. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення. Монографія. За заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ: Алерта, 2023. 304 с.
4. Іщук С. І. Сучасні концептуальні засади визначення поняття «громадянське суспільство» як політико-правової категорії. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2022. № 2(22). С. 1-14. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n2/20isippk.pdf>
5. Кононенко В. В., Лапшин С. А. Громадянське суспільство та держава: співвідношення у публічному управлінні. Державне управління: удосконалення і розвиток. 2020. №8. С. 1-7. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/8_2020/3.pdf
6. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

ТЕМА 10. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

- Генезис і сутність політичних партій ● Функції політичних партій
- Класифікація політичних партій ● Партійні системи та їх різновиди
- Становлення партійної системи України

Після вивчення теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «політична партія» і «партійна система»;
- ❖ розкрити генезу розвитку політичних партій;
- ❖ пояснити причини утворення політичних партій;
- ❖ проаналізувати основні типи партій та партійних систем;
- ❖ виділити головні напрямки діяльності політичних партій;
- ❖ охарактеризувати процес становлення політичних партій і партійної системи України.

Ключові слова та терміни	
<ul style="list-style-type: none"> ● <i>партогенез</i> ● <i>політична партія</i> ● <i>функції політичних партій</i> ● <i>масова партія</i> ● <i>кадрова партія</i>	<ul style="list-style-type: none"> ● <i>правляча партія</i> ● <i>опозиційна партія</i> ● <i>партійна система</i> ● <i>різновиди партійних систем</i> ● <i>опозиція</i> ● <i>коаліція</i>

Генезис та сутність політичних партій

Сьогодні важко уявити державу без політичних партій, які є активними учасниками політичного життя. Однак партії не відразу стали повноправним політичним інститутом, процес їх формування і функціонування (партогенез) має складну багатовікову історію. Термін «партія» веде свій початок від латинського слова *partis* – *частина*. Можна з упевненістю стверджувати що прототипи сучасних партій існували ще у Стародавній Греції і представляли інтереси окремих груп суспільства.

Прототипи сучасних політичних партій з'явилися у XVII–XVIII ст. у період зародження демократичних політичних систем країн Західної Європи й Америки. Це пов'язано, насамперед, з політичним конфліктом між аристократією та буржуазією. Наприклад, в Англії конкурували політичні угруповання знаті – «торі» (прихильники монархії, привілеїв державної церкви) і «віги» (прибічники верховенства парламенту).

Французька революція 1789 р. призвела до формування політичних клубів, які згодом трансформувались у політичні партії.

Із середині ХІХ ст. бере початок наступний етап партогенезу, пов'язаний з класовими протиріччями. Партії зміцнили своє становище у політичній системі, ставши важливим механізмом представництва інтересів окремих соціальних верств й класів суспільства. Цей етап партогенезу пов'язується з виникненням масових партій.

У першій половині ХХ ст. з'являються нові різновиди партій, заснованих на масовому членстві – комуністичні (Росія, Італія, Німеччина) та фашистські (Німеччина, Італія, Іспанія). Виникнення партій у цих країнах є результатом радикалізації суспільних настроїв. Але в більшості країн виборці зберігають прихильність до партій менш радикальної спрямованості.

ХХІ ст. ознаменувалось появою партій нового типу, а саме – універсальних партій (всеохоплюючі партії, або «партії-хапай усіх» (catchall-parties) та партій «нової хвилі», які виступали за розширення громадянських прав, емансипацію, рівноправність, мир і захист навколишнього середовища.

Отже, ми можемо говорити про три типи політичних партій, що утворились в результаті партогенезу: **1) протопартії; 2) політичні клуби; 3) масові партії; 4) універсальні партії та партії «нової хвилі».**

Вивченням політичних партій займається партологія. Істотний внесок в партологію на різних етапах її розвитку внесли Р. Міхельс, М. Вебер (Німеччина); Б. Констан, М. Дюверже, Ж. Блондель (Франція); Д. Маккензі (Великобританія); Дж. Сарторрі (Італія); З. Хантінгтон (США); Є. Вятр (Польща); Я. Острогорський (Україна).

Політологи виділяють ряд істотних ознак, які відрізняють сучасну політичну партію від інших суспільних організацій і рухів:

- 1) наявність мінімальної формальної організації і певної програми діяльності;
- 2) прагнення до прямого впливу на політичне життя;
- 3) ведуча роль у підготовці і проведенні виборчих кампаній і виборів;
- 4) участь у формуванні і функціонуванні урядових механізмів;
- 5) особливий правовий режим, тобто специфічне конституційно-правове положення партії;
- 6) загальнонормативне регулювання її діяльності;
- 7) соціальна база.

Єдиної думки з питання, що таке політична партія, немає, як немає і загальновизнаного її визначення. Так, Б. Констан визначає партію як групу людей, що сповідують однакові політичні доктрини. Є. Вятр вважав політичну партію особливим інституціолізованим політичним рухом.

Проте, більшість дослідників згодні з тезою про те, що основною *метою партії є завоювання, утримання та здійснення політичної влади.*

Функції політичних партій Отже, політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах (Закон України «Про політичні партії України», 2001). У політичній системі будь-якого суспільства партії виконують притаманні їм функції: представництва інтересів, комунікації, формування і відбору політичних еліт, політичної соціалізації, розробки політики, здійснення політичного курсу тощо. Діапазон функцій може варіюватися залежно від існуючого в країні політичного режиму, форми держави, типу домінуючої в країні економічної системи та політичної культури суспільства.

На думку більшості дослідників, партіям властиві такі основні **функції**:

- 1) **артикуляція**, представництво соціальних інтересів. Партії здійснюють зв'язок між суспільством і державою. З'ясувавши інтереси тих або інших груп, вони зводять їх воедино в такій формі, яка забезпечує безпосередній вплив на рішення державних органів. В ідеалі мета партії полягає в реалізації представництва в політичній системі суспільства тих соціальних груп, прошарків, класів, інтереси яких вона виражає;
- 2) **агрегація соціальних інтересів**, оскільки політичні партії визначають цілі, розробляють ідеологію, програми, прагнуть визначити стратегію розвитку суспільства і переконати громадян в її правильності;
- 3) **політична соціалізація і мобілізація** громадян на активну участь у політичному житті. Розробка принципів і форм відносин з іншими політичними партіями;
- 4) **організація боротьби за владу** або на її захист, визначення форм, засобів і методів цієї боротьби залежно від змінної обстановки. В умовах реальної демократії ця функція здійснюється конституційними способами, через систему демократичних виборів органів влади;
- 5) **функція політичного рекрутування** включає формування кадрового резерву професійних політиків, підготовку і висунення кадрів для партії, державних структур і різних громадських організацій, відбір найбільш відповідних кандидатів на відповідальні політичні посади;
- 6) **підготовка і проведення виборчих кампаній** для формування загальнодержавних і місцевих органів влади, висунення в них своїх прихильників, організація контролю за їх діяльністю. Реалізуючи цю функцію в умовах демократичного режиму, партії виступають головними

організаторами збереження існуючої державної влади або її заміни. Саме вони створюють умови для мирної зміни уряду;

7) **формування в парламенті партійної фракції**, що служить важелем партійного впливу на державну політику в центрі і на місцях, використовуючи законодавчі ініціативи, депутатські запити, а також організація парламентської опозиції, тиск на державні органи для партії, що програла боротьбу за владу. На думку західних політологів, партія виконує конституційну функцію, оскільки вона прямо або опосередковано надає регулюючий (стабілізуючий) вплив на політичну систему, її структуру і функціонування політичного режиму.

Через політичні партії окремі особи та соціальні групи мають можливість впливати на суспільство, перетворюючись на важливі суб'єкти політики. Сьогодні партії залишаються найбільш впливовими учасниками політичного процесу.

Типологія політичних партій

У майже двохстах країнах сучасного світу існують і функціонують декілька тисяч політичних партій. Світ політичних партій надзвичайно різноманітний.

Типологізація політичних партій знайшла багато підходів і критеріїв.

Загальновизнаною і найуспішнішою є **класифікація М. Дюверже**, яка заснована на відмінностях у принципі формування партійної еліти, структурі партій і організації їх внутрішнього життя. За цією ознакою **він виділяв кадрові та масові партії**. **Кадрові партії** діють переважно в період передвиборних кампаній. Вони нечисленні. В них відсутнє фіксоване членство, регулярна сплата членських внесків і інші організаційні принципи. Основним структурним елементом є комітети, які створюються за територіальним принципом і є невеликими згуртованими, авторитетними групами, що володіють навичками роботи серед населення. Їх основне призначення - проведення і організація виборчих кампаній, а діяльність концентрується навколо кандидата на виборну посаду. Подібна тенденція властива республіканській і демократичній партіям США, а також більшості європейських партій консервативної орієнтації.

Масові партії виникли з введенням загального виборчого права на основі масових суспільно-політичних рухів. Вони мають масовий характер, орієнтовані на політичне виховання мас і формування еліт, що вийшли з різних соціальних груп населення. Первинні організації партії будуються як за територіальним, так і за виробничим принципом, але на відміну від комітетів, є відкритими для нових членів. Партія існує за рахунок членських внесків і зацікавлена в поповненні своїх рядів і розповсюдженні свого впливу. Для масової партії властива складна ієрархічна структура підкорення, громіздка система управління, а також

партійна дисципліна, покликана укріплювати єдність партії, яка розповсюджується не тільки на рядових членів, але і на парламентаріїв.

Зміни, що відбулися в економічній, соціальній і культурній сферах західних суспільств послужили підставою для *Дж. Сарторрі* поповнити класифікацію М. Дюверже новим типом партії – **партією виборців**. Ці партії прагнуть висловлювати загальнонаціональні інтереси, не пов'язані з якоюсь ідеологією, відстоюють ідеї солідарності, згоди і прогресу. Для цих партій характерні: особливий тип лідера-інтелектуала, який відіграє роль світоглядного символу; залучення до партійного активу відомих особистостей, здатних забезпечити голоси виборців; відсутність фіксованості масового членства; відсутність твердих соціальних орієнтирів.

Існує класифікація партій, заснована *на принципі відношення до правлячого режиму*. Партії підрозділяються на **правлячі і опозиційні**. Правлячими є партії, що перемогли на виборах і сформували уряд. Це може бути одна партія або коаліція партій. Через своїх представників – прем'єра та міністрів уряду – партія здійснює власний політичний курс.

До опозиційних партій відносяться ті партії, які за наслідками голосування позбавлені можливості здійснювати урядові функції. Якщо партії не радикальні або не революційні, то вони не прагнуть змінити конституційний лад, зруйнувати існуючу політичну систему. *Функціями опозиції*, є: систематична критика діяльності уряду з вказівкою його помилок і недоліків; пропозиція альтернативних варіантів рішення виникаючих проблем; контроль за діями влади з позиції їх відповідності конституції, передвиборним обіцянкам; зміна існуючого уряду на наступних виборах.

Партії можуть розрізнятися *за характером їх ідеологічних доктрин*. У них формується вигляд бажаного суспільства, принципи його функціонування, засоби зміни в ньому. З цієї точки зору партії діляться на *соціал-демократичні, комуністичні, ліберальні, консервативні, конфесійні, монархічні, націоналістичні, фашистські (неофашистські)*.

Залежно від ставлення до соціальної дійсності партії поділяються на *революційні, реформістські, консервативні*. *Революційні партії* націлені на радикальні перетворення в суспільстві. *Партії реформістів* вважають за краще здійснювати суспільні зміни еволюційним шляхом. *Консервативні партії* прагнуть зберегти існуючі порядки, захистити суспільство від перетворень, покладаючись на природний перебіг подій.

За місцем у партійно-політичному спектрі – на *ліві, центристські і праві*. *Ліві партії* орієнтуються на розширення політичної і соціальної рівності; активне державне регулювання економічних процесів; ліквідацію нерівності в суспільстві (приклад, соціал-демократи). *Праві партії* стоять на позиціях

елітарності, охорони традиційних цінностей і стосунків; орієнтуються на мінімальне втручання держави в економіку (приклад, консерватори, помірковані націоналісти). *Центристські партії* націлені на підтримку існуючого порядку, виступаючи при цьому за поступові, помірковані зміни на основі консенсусу. Існують також *крайні ліві та крайні праві партії*, які мають радикальні програми: до «крайніх лівих» належать комуністи і анархісти, до крайніх правих – радикальні націоналісти, (нео-) фашисти та релігійні фундаменталісти, які не нехтують насильницькими формами боротьби.

В цілому, типологія політичних партій достатньо умовна. В конкретній політичній дійсності партія може мати характерні риси різних типів партій.

Політичні партії не завжди мають яскраво виражену ідеологію, проте повинні мати програму. Програма політичної партії є викладом цілей та завдань цієї партії, а також шляхів їх досягнення (закон України, 2001).

Сутність і різновиди партійних систем

Сукупність політичних партій і взаємозв'язку між ними складають партійну систему. Серед основних інституційних факторів, які впливають на розвиток партійної системи, слід назвати: форму правління, форму державного устрою, тип політичного режиму, структуру парламенту, тип виборчої системи, норми правового регулювання (Остапець, 2023).

Партійна система – сукупність двох або більше політичних партій, між якими існує стійкий зв'язок і які інтегровані в політичну систему, а характер і структура партійної системи детерміновані змістом суспільно-політичних відносин (політичним режимом) і політичними традиціями, що існують в країні.

На сьогодні найбільшого поширення в теорії партійних систем набрала класифікація, запропонована американським політологом Дж. Сарторі:

1. Однопартійна система, де єдина партія монополізує державну владу (характерна для тоталітарних або авторитарних режимів). Прикладами існування такої партійної системи були Італія у 20–40-х рр. ХХ ст., Німеччина у 30–40-х рр. ХХ ст., а також СРСР у 20–80-х рр. ХХ ст. Сьогодні однопартійна система існує в Лівії, на Кубі та деяких країнах Африки.

2. Двопартійна (біпартійна) система, що складається з декількох партій, проте з помітним переважанням двох найвпливовіших. Класичним прикладом двопартійної системи є: Великобританія з чергуванням у владі лейбористської і консервативної партій; США – республіканської і демократичної.

3. Багатопартійна система, яка припускає активну роль у політичному житті більш як двох партій. Кількість партій відображає наявність розгалуженої системи соціальних інтересів. Така партійна система прагне пошуку згоди і

компромісів, оскільки жодна з партій явно не домінує. Прикладом багатопартійності є країни Західної Європи та Україна.

Партійні системи розрізняються за політичною вагою партій. Роль політичних партій, їх вплив на суспільне і державне життя неоднаковий. Масштаб політичного впливу на суспільство і владу визначає характер відносин усередині партійної системи. Політичний вплив партій залежить від кількості членів партії; кількості виборців, що проголосували за неї на виборах і числа депутатських мандатів, одержаних партією в ході виборів. Відповідно до розподілу депутатських місць у парламенті партії розрізняються за впливом на процес ухвалення політичних рішень, роллю і місцем у партійній системі.

Політичні партії України

У квітні 2001 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про політичні партії в Україні», що періодично оновлюється. Політичні партії в Україні створюються і діють лише із всеукраїнським статусом. Рішення про створення політичної партії має бути підтримане підписами не менше 10 000 громадян України, які мають право голосу, зібраними не менше як у двох третинах районів не менш як з двох третин областей України. Реєстрацію політичної партії здійснює Міністерство юстиції України. Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань. Членами політичної партії можуть бути громадяни віком із 18 років, окрім суддів, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, військовослужбовців (Закон України про політичні партії України», 2001).

Становлення партійної системи України передбачає інституційний розвиток політичних партій, які мали би трансформуватися виходячи із суспільного запиту. Однак серед політичних партій України мало тих, що мають чітку та зрозумілу світоглядну позицію та ідеологію, якої вони дотримуються у політичній діяльності. Нерідко можна зустріти суперечності у назвах, програмах та діяльності політичних партій. Звичним явищем української політики залишаються переходи політиків із однієї політичної партії в іншу. Як зазначав український політолог Ю. Шведа ідеологічна складова в діяльності українських політичних партій має швидше інструментальне, аніж засадниче значення. Політичні партії України є переважно партіями лідерського типу на симпатії (антипатії) до яких й формується ставлення пересічного українця до партії.

Виникнення перших українських політичних партій відбулося на зламі ХІХ–ХХ ст. як на теренах Російської імперії (Наддніпряньська Україна), так і в Австро-Угорщині (Галичина). У 1890 р. у Львові виникла Українсько-Руська радикальна партія, а у 1900 р. у м. Харків засновано Револьюційну українську партію. У перше десятиліття ХХ ст. виникли Українська народна партія, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська партія соціалістів-революціонерів тощо. Після утвердження радянської влади в

Україні багатопартійність була ліквідована. Наприкінці 1988 р. зародилося масове громадсько-політичне об'єднання «Народний Рух за перебудову», яке було головною і наймасовішою політичною силою, що протистояла монополії комуністичної партії. Згодом, на його базі виникло декілька партій національно-демократичного спрямування.

Зі здобуттям незалежності, розпочинається перший етап формування партійної системи України, вона набуває ознак багатопартійності. У ВРУ представлені партії різного спектру: ліві, праві і центристські. Даний етап характеризується протистоянням політичних партій правого і лівого спрямування. Не секрет, що деякі партії цього часу представляли інтереси фінансово-промислових груп.

Другий етап охоплює 2004-2014 роки та характеризується втратою суспільної довіри до партій лівого спектру, наростанням невдоволення діями діючих на той час Президентів, умовним поділом країни на Схід і Захід, невизначеність зовнішньополітичного вектору країни, що втілилось у двох Революціях (Майданах): Помаранчевій революції (2004) та Революції гідності (2014).

Третій етап (з 2014 – до нині) характеризується оновленням влади на центральному та місцевому рівнях, російською агресією проти України, початком євроінтеграційних реформ тощо. У межах цього періоду відбулися президентські вибори (2014 р.), парламентські вибори (2014 р.), місцеві вибори (2015 та 2020 рр.), президентські та парламентські вибори 2019 р., які й зумовили конфігурацію партійної системи у другому десятилітті ХХ ст. Найвагомішими змінами у конфігурації партійної системи є усунення від влади та фактичне припинення діяльності Партії регіонів та її політичних сателітів (Остапець, 2023). Самоорганізація суспільства для опору російській агресії та протидії сепаратизму, дала поштовх утворенню партій національно-патріотичного спрямування, наприклад «Правий Сектор», «Національний корпус» тощо. Початок процесу децентралізації і чинник місцевих виборів 2015 р. зумовили активне створення нових партій регіонального та локального характеру (Остапець, 2023). Наприклад, в Дніпрі була створена політична партія «УКРОП», яка, згодом, трансформувалась у партію «Пропозиція».

Станом на 1 січня 2022 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 370 політичних партій. За даними експертів Комітету виборців України, це в кілька разів перевищує показники в інших державах Східної Європи. Для порівняння, у Польщі зареєстровано 84 партії, Словаччині – 56, Румунії – 124, Молдові – 45, Латвії – 73, Литві – 38.

Таким чином, нині Україна є одним із європейських та світових лідерів за кількістю зареєстрованих політичних партій. Отже, наразі в Україні **багатопартійна система**.

Динаміка якісних і кількісних змін партійної системи України є віддзеркаленням складних процесів суспільного розвитку країни. На конфігурацію партійної системи України вагомий вплив справляють загальносвітові тренди трансформації політичних партій: від масових партій з чіткою ідеологічною спрямованістю і розгалуженою ідеологічною структурою до мережевих / кіберпартій із розмитою ідейною орієнтацією та відсутністю традиційної апаратно-організаційної структури (Остапець, 2023).

Питання для самоперевірки:

1. Що Ви розумієте під поняттям «політична партія»?
2. Чим політичні партії відрізняються від громадських організацій?
3. Коли і чому виникли політичні партії?
4. Які етапи пройшла у своєму розвитку політична партія?
5. Які ознаки характеризують політичні партії?
6. Які функції виконують політичні партії?
7. У чому відмінність між партійними системами?
8. Які типи політичних партій Ви можете назвати?
9. Які Ви знаєте політичні партії в Україні?
10. Який тип партійної системи сформовано в Україні?

Література

1. Балашова О. В. Еволюція партійної системи України через призму показників націоналізації політичних партій. Регіональні студії. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2020. Вип. 21. С. 12-20. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/39735>
2. Балашова О. В. Еволюція партійних систем України та Республіки Польща (1989–2019 роки). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія». Національний університет «Острозька академія»; Національний університет «Львівська політехніка». Острог, Львів. 2021. 263 с.
3. Болотіна Є. В., Бородай А. В., Стешенко Н. Л. Еволюція інституційних змін політичних партій і партійних систем. Регіональні студії. 2023. № 34. С. 64-68. URL: http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/34/34_2023.pdf#page=64

4. Закон України «Про політичні партії в Україні». Відомості ВРУ (ВВР). 2001. № 23. Ст. 118.
5. Копинець Ю. Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку партійних систем країн Європейського Союзу на еволюцію та функціонування партійної системи України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02. – політичні інститути і процеси. ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Львівський національний університет імені Івана Франка. Ужгород; Львівю 2021. 269 с.
6. Лешанич М. І. Інституціоналізація політичних партій і партійних систем: категоріальний апарат та методологія дослідження. Регіональні студії. 2019. С. 36-43. URL: <https://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/18/8.pdf>
7. Манзарук Д. С. Державні механізми формування партійних систем в умовах трансформації суспільства. Автореферат магістерської роботи. Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили. 2021. 12 с. URL: <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2047>
8. Навчально-методичний посібник з дисципліни «Історія та теорія політичних партій та партійних систем» для студентів денної форми навчання спеціальності галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» 052 «Політологія». Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ. 2019. 190 с.
9. Остапець Ю. Емпіричні методи досліджень політичних партій і партійних систем. Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів: колективна монографія. За заг. ред. Ю. Остапця, М. Токаря. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра». 2022. С. 255-276.
10. Остапець Ю. О. Політичні партії і партійні системи. Основи громадянського суспільства та політичних знань. Навч. посіб. Суми: Унів. кн. 2023. С. 355-392.

ТЕМА 11. ВИБОРИ ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

- Сутність, типологія виборів та їх функції • Принципи виборчого права
- Сутність та види виборчих систем • Стадії виборчого процесу

Після матеріалу теми Ви повинні вміти:

- ❖ дати визначення поняття «вибори» та «виборчі системи»;
- ❖ класифікувати вибори за різними ознаками;
- ❖ виділити етапи виборчого процесу;
- ❖ виділити типи виборчих систем та охарактеризувати їх;
- ❖ охарактеризувати виборчу систему України.

Ключові слова та терміни	
<ul style="list-style-type: none"> • вибори • функції виборів • принципи виборчого права • активне виборче право • пасивне виборче право • абсентеїзм • виборча система	<ul style="list-style-type: none"> • пропорційна виборча система • мажоритарна виборча система • змішана виборча система • прохідний бар'єр • виборчий процес • виборча кампанія • виборчі комісії, виборчий штаб

Сутність та типологія виборів

Вибори та голосування як способи народовладдя практикуються в історії людства здавна. Виборність керівних органів держави на всіх рівнях – від органів місцевого самоврядування до найвищих є однією з основних ознак сучасної демократичної держави. Демократія невід'ємна від виборів і в сучасній державі здійснюється тільки через обраних представників народу, оскільки, як відомо, в перекладі з старогрецької мови слово «демократія» перекладається як влада народу.

Термін «вибори» означає процес, в результаті якого певна спільнота людей (частково організована в політичні об'єднання) шляхом голосування формує державний орган або заповнює вакантну виборну посаду. Іншими словами, **вибори – це демократичне оновлення складових політичної системи.**

Вибори в демократичних політичних системах виконують ряд **функцій**:

1. Вибори – головна форма прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади. За допомогою виборів забезпечується участь громадян у формуванні представницьких, законодавчих, виконавчих і судових органів влади, саме через вибори обрані народом кандидати наділяються владними

повноваженнями. Для багатьох громадян вибори є єдиною формою їх реальної участі в політиці.

2. Легітимація існуючої політичної системи і політичного режиму. Участь громадян у виборах звичайно означає визнання ними даного типу політичної системи, політичного режиму, правил формування органів влади незалежно від ставлення населення до конкретних посадовців, уряду і правлячих партій.
3. Інтеграція різноманітних думок і формування загальної політичної волі. За допомогою виборів забезпечується об'єднання громадян навколо певної політичної платформи і лідерів, формується домінуюча в даній державі політична воля, яка забезпечує політичній еліті, уряду авторитет і підтримку, створює умови для їх ефективної роботи.
4. Агрегація і артикуляція різноманітних інтересів населення. В період виборів створюються особливі умови для усвідомлення громадянами своїх інтересів і внесення їх у виборчі програми. У виборчих платформах інтереси артикулюються, тобто одержують чітке формулювання, і агрегуються, тобто звільняються від крайнощів, усереднюються, набувають несуперечливу, придатну для реалізації форму.
5. Вибори – це спосіб зміни політичних еліт, передача влади від одних людей до інших мирним демократичним шляхом. У результаті виборів оновлюється склад правлячої політичної еліти і опозиції, змінюється політична значимість партій і їх представників, створюється можливість входження громадян до правлячої політичної еліти.
6. Контроль над інститутами влади. Інститут виборів дозволяє виборцям регулярно виносити свій вердикт про уряд і опозицію, змінювати склад органів влади, корегувати політичний курс.
7. Політична соціалізація населення, розвиток його політичної свідомості та політичної участі. У ході виборчого процесу різко розширяється потік політичної інформації і пропаганди, концентрується увага людей на актуальних політичних проблемах. Роблячи вибір на користь тих чи інших політичних сил, виборці ототожнюють себе з цими силами, і це підвищує їх політичну активність.
8. Розширення комунікацій між інститутами влади та громадянами. У ході виборчого процесу кандидати регулярно зустрічаються з громадянами, вислуховують їх думки і прохання, вносять корективи до своїх виборчих програм.
9. Переведення політичних конфліктів у русло мирного врегулювання. Вибори дозволяють відкрито та публічно представити певні інтереси, цінності, ідеї на суд народної думки, переконати конфліктуючих відмовитися від найрадикальніших вимог і незаконних форм боротьби.

10. Мобілізація виборчого корпусу на рішення актуальних суспільних завдань. Роз'яснюючи громадянам власні програми, переконуючи у необхідності їхньої підтримки, указуючи шляхи реалізації цих програм, партії і окремі лідери, мобілізують широкі верстви населення на важливі для країни політичні дії.
11. Генерація оновлення суспільства за допомогою конкурентної боротьби альтернативних політичних програм. Вибори – це своєрідне вікно, відкрите для впорядкованих впливів на державу і суспільство. Вони дають різним політичним силам можливість представити власне бачення суспільних проблем і запропонувати програми їх розв'язання.
12. Формування ефективної опозиції та її підготовка до виконання функцій політичного керівництва. Ефективність опозиції припускає виконання нею функцій критики та контролю над урядом, а також здатність до вироблення альтернативної політики.

Для того, щоб вибори виконали своє соціальне призначення, вони повинні спиратися на засадничі **принципи виборчого права**. **Виборче право** – це сукупність юридичних норм, що регламентують виборчий процес, за допомогою яких визначається статус, положення кожного громадянина на виборах, організація та поведінка останніх, взаємовідносини між виборцями і виборними органами або посадовцями. **Принципи виборчого права:**

1. Загальність. Усі громадяни, незалежно від статі, расової, національної, класової і професійної приналежності, мови, рівня доходів, освіти, конфесії, політичних переконань мають право обирати і бути обраними до органів влади. Загальність обмежується певним набором **цензів**:

- 1) віковий ценз – дозволяє участь у виборах лише з певного віку;
- 2) ценз недієздатності обмежує виборчі права психічно хворим (факт недієздатності має бути підтверджений судовим рішенням);
- 3) моральний ценз обмежує або позбавляє виборчих прав осіб, що знаходяться за вироком суду в місцях позбавлення волі;
- 4) ценз осідлості, що висуває як умову допуску до виборів певний термін мешкання в даній місцевості та країні.

2. Рівність. Кожний виборець має однакову кількість голосів, незалежно від приналежності тій чи іншій людині, а також рівність виборчих прав припускає приблизну рівність виборчих округів для того, щоб голоси виборців мали однакову вагу при обранні депутатів.

3. Таємниця виборів. Рішення конкретного виборця не повинно бути відомо будь-кому. Цей принцип забезпечує свободу вибору, оберігає громадян від можливих переслідувань. Практично таємниця виборів забезпечується закритою процедурою голосування, наявністю спеціальних кабін для

голосування, стандартною формою бюлетенів для голосування, включенням в них імен всіх кандидатів, опечатанням виборчих урн, суворим покаранням за порушення таємниці виборів.

4. Пряме (безпосереднє) голосування. Виборець ухвалює рішення безпосередньо про конкретного кандидата на виборну посаду. Між виборцями і кандидатами немає ніяких опосередкованих інстанцій. Пряме голосування переважає у більшості країн світу, але, наприклад, у США населення обирає виборців, які обирають президента.

У виборчій термінології є такі поняття як **активне та пасивне виборче право**. **Активне виборче право – це право брати участь у виборах, особисто формувати органи влади.** В Україні активне виборче право громадяни отримують із 18 років. **Пасивне виборче право – це право бути обраним до органів влади.** В Україні людина може обиратися до органів місцевого самоврядування з 18 років, до Верховної Ради – з 21 року, в президенти – з 35 років.

Разом з принципами виборчого права політична практика виробила **принципи організації демократичних виборів:**

- 1) свобода виборів, що припускає відсутність політичного, адміністративного, економічного, психологічного та інформаційного тиску на виборців;
- 2) наявність вибору, альтернативних кандидатів;
- 3) змагальність, конкурентність виборів, створення умов для всіх кандидатів і політичних сил боротися за довіру виборців;
- 4) періодичність і регулярність виборів, необхідна для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанням владою і корегувати політичний курс уряду;
- 5) рівність можливостей політичних партій і кандидатів, що припускає, перш за все, приблизну рівність їх матеріальних і інформаційних ресурсів. Забезпечується шляхом встановлення для будь-якої партії максимального рівня витрат на проведення виборів, обмеження розміру внесків від організацій і окремих осіб до виборчих фондів партій і кандидатів, надання їм на принципах рівності безкоштовного часу на державному телебаченні, радіо тощо.

Якщо **вибори не цікавлять громадян** і великий відсоток виборців ухиляється від голосування, то таке явище має назву **абсентеїзм** (від лат. absentia – відсутність).

Виборча практика виділяє наступну **класифікацію виборів:**

- **відповідно до принципів територіального представництва:** вибори до верховних органів влади (президент, парламент), вибори до регіональних органів (губернатори, депутати обласних, і ін. територіальних органів

федерального округу Колумбія, де розташована столиця США (загалом 538 осіб). Не дивлячись на те, що американці голосують безпосередньо за кандидата в Президенти, їхніми голосами розпоряджаються виборщики. Голосування йде по штатах за мажоритарною системою відносної більшості. Той, хто набрав більшість отримує голоси всіх виборщиків даного штату.

В Україні підготовка та проведення виборів регулюються [Конституцією України](#) та Виборчим Кодексом України, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства та актами Центральної виборчої комісії.

В Україні проводяться такі **типи виборів**:

- 1) вибори Президента України;
- 2) вибори народних депутатів України;
- 3) місцеві вибори:
  - а) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
  - б) вибори депутатів сільської, селищної, міської ради;
  - в) вибори сільського, селищного, міського голови;
  - г) вибори депутатів районної ради;
  - г) вибори депутатів обласної ради;
  - д) вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради) (Виборчий Кодекс України, ст.3).

Основні виборчі права громадян України включають:

- 1) право вільно обирати (право голосу на виборах);
- 2) право бути обраним (Виборчий Кодекс України, ст.6).

У сучасній виборчій практиці відомі такі **різновиди виборчих систем**: **мажоритарна, пропорційна та змішана.**

Мажоритарна система спирається на принцип більшості. Голосування йде за конкретну людину. За цією системою кандидат або партія повинні отримати більшість голосів виборців округу або всієї країни. Ті, що зібрали меншість голосів, ніяких мандатів не отримують. Дана виборча система має різновиди:

- **система абсолютної більшості**, за якої переможець має отримати більше половини голосів (50 % + 1 голос);
- **система відносної більшості**, де для перемоги достатньо випередити інших кандидатів хоча б на один голос.

Мажоритарна система прийнята зокрема у Великобританії та США.

Дана система має ряд **переваг**:

- 1) укріплюючи позиції найсильнішої політичної течії, створює умови для виникнення стійкої розстановки сил у законодавчих органах, сприяючи витісненню з парламентських структур дрібних і середніх за впливом партій, що деколи стимулює тенденцію до двох-трьохпартійних систем;

2) між депутатами та виборцями встановлюються безпосередні міцні, стійкі зв'язки, які часто носять особистісний характер. Депутат добре знає інтереси і проблеми жителів свого виборчого округу, а вони мають достатньо повне уявлення про кандидата, його політичні погляди, поведінку, риси характеру.

До **недоліків** же слід віднести наступне:

- 1) значна частина виборців країни (іноді 50%) залишається не представлена в органах влади, оскільки партії та рухи, що одержали на виборах менше голосів, ніж їх суперники, можуть виявитися представленими в парламенті більшістю депутатських місць;
- 2) створює можливість для домінування в поведінці депутатів групових і регіональних інтересів на противагу загальнонаціональним, що послаблює роль парламенту як загальнодержавного органу;
- 3) створює сприятливі умови для маніпулювання політичною волею виборців, використовуючи «виборчу географію», коли результати виборів великою мірою залежать від умілого розкrojовання виборчих округів;
- 4) дві партії, що набрали однакову або близьку кількість голосів, проводять до парламенту неоднакове число депутатів. Більш того, не виключена ситуація, коли партія, що набрала більше голосів, не отримує взагалі жодного мандата.

Таким чином, мажоритарна виборча система створює можливість формування уряду, що спирається на більшість у парламенті, але не користується підтримкою більшості населення. Вона сильно обмежує доступ до парламенту представників меншини, у тому числі невеликих партій. У результаті мажоритарна виборча система може ослаблювати легітимність влади, викликати у громадян недовіру до політичного устрою, пасивність на виборах і навіть політичний радикалізм.

Пропорційна система припускає розподіл мандатів пропорційно голосам, отриманим партіями або виборчими коаліціями. Голосування йде за партійні списки. При цьому визначається так званий «виборчий метр» – якнайменше число голосів, необхідне для обрання одного депутата. Слід зазначити, що запобігання входження до складу виборних органів непопулярних людей залежить від прийнятого в країні різновиду партійних списків для голосування.

Вони поділяються на три види:

- 1) жорсткі, за якими голосування йде за партію в цілому, а кандидати одержують мандати в тій послідовності, в якій представлені в списках;
- 2) напівжорсткі – характеризуються тим, що кандидат, що очолює список, одержує мандат в обов'язковому порядку, решта мандатів, завойованих партією, розподіляється відповідно до одержаних кандидатами голосів;

3) вільні, за якими депутатські місця розподіляються відповідно до голосів виборців.

Пропорційна система – найпоширеніша виборча система в сучасному світі. До числа країн, в яких вона використовується, відносяться Австрія, Бельгія, Греція, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція і ін.

Пропорційна система має два *різновиди*:

- 1) пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні. У цьому випадку виборці голосують за політичні партії та об'єднання в масштабах всієї країни. Інші більш дрібні виборчі округи не виділяються;
- 2) пропорційна виборча система, що ґрунтується на багатомандатних округах. У цьому випадку депутатські мандати розподіляються на основі пропорційного розподілу голосів, поданих у тому або іншому виборчому окрузі за політичні партії та об'єднання.

Окрім цього розрізняють *пропорційну систему з закритими та з відкритими списками (преференціями)*. При застосуванні системи преференцій виборець не просто голосує за списки партії, що обирає, а робить помітку напроти номеру того кандидата в кандидатському списку від партії, якому віддає свій голос. Розглянувши її детальніше слід визначити, що по суті відкриті списки – це голосування за конкретного кандидата в цьому списку і хто більше набирає, той піднімається в цьому рейтингу вище.

Пропорційна система також має переваги та недоліки. До числа *переваг* слід віднести наступне:

- 1) усувається явна невідповідність між кількістю поданих за партію голосів і кількістю одержуваних нею депутатських місць, що більш адекватно відображає політичну волю населення;
- 2) в органах влади представляється більш реальна картина розстановки політичних сил.

Що ж до *недоліків* пропорційної системи, то можна сказати, що вони є продовженням її переваг. А саме:

- 1) усувається явна невідповідність між кількістю поданих за партію голосів і кількістю одержуваних нею депутатських місць, що більш адекватно відображає політичну волю населення;
- 2) в органах влади представляється більш реальна картина розстановки політичних сил.

Як видно, вказані системи мають вельми істотні недоліки. Тому для подолання недоліків цих двох систем у ряді держав використовується *змішана система*. Її суть полягає в тому, що певна частина депутатських мандатів розподіляється у відповідності із принципами мажоритарної системи, інша частина мандатів розподіляється у відповідності із принципами пропорційної

виборчої системи. Така система існує в Україні, Італії, ФРН. В цьому випадку визначається нижня межа для обмеження представництва дрібних партій (ФРН, Україна – 5%), чим забезпечується створення більш стабільного уряду. У той же час цим обмеженням відсікається від парламентського представництва певна кількість громадян, представники яких не подолали цей бар'єр та не потрапили до парламенту.

В Україні на виборах Президента застосовується мажоритарна система абсолютної більшості: кандидат має набрати 50%+1 голос. Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, проводиться другий тур виборів. На виборах у Верховну Раду України застосовувались різні системи: від змішаної (мажоритарна + пропорційна з закритими списками) до пропорційної з відкритими списками (з 1 січня 2020 року). Вперше була апробована на місцевих виборах восени 2020 року.

Зазначимо, що громадянам України гарантується: добровільність та таємність участі у голосуванні, голосування є особистим (голосувати за когось суворо заборонено).

Стадії виборчого процесу

Виборчий процес є відносно тривалим у часі та включає ряд необхідних і обов'язкових виборчих процедур: призначення виборів; створення виборчих округів, районів, дільниць; реєстрацію виборців; реєстрацію кандидатів; агітаційно-пропагандистську виборчу кампанію; процес голосування і підведення підсумків голосування.

Виборчий процес – це здійснення протягом встановленого Виборчим Кодексом України періоду часу суб'єктами (виборець, виборча комісія, партія, кандидат, офіційний спостерігач) виборчих процедур, пов'язаних із підготовкою і проведенням відповідних виборів, встановленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів (Виборчий Кодекс України, ст. 20).

Старт виборчому процесу дає призначення виборів і визначення їх дати. Вирішальну роль у забезпеченні демократичного характеру виборів відіграє стійка процедура інституту виборчих комісій, інституту реєстрації виборців, інституту реєстрації кандидатів у депутати або кандидатів на посаду. **Виборчі комісії – це один з ключових інститутів виборчого процесу.**

До функцій виборчих комісій відносяться:

- 1) тлумачення виборчого закону;
- 2) визначення правил і процедур проведення виборів;
- 3) організація виборчих дільниць;
- 4) перевірка підписів на підтримку кандидатів;
- 5) реєстрація виборців і кандидатів;

- 6) підготовка передвиборних матеріалів;
- 7) проведення заходів щодо забезпечення виборців інформацією;
- 8) підбір апарату, необхідного для проведення виборів;
- 9) загальний контроль за проведенням виборів;
- 10) підрахунок результатів виборів і оголошення їх підсумків.

До виборчих комісій належать: 1) Центральна виборча комісія; 2) окружні виборчі комісії; 3) територіальні виборчі комісії; 4) дільничні виборчі комісії. Виборчі комісії діють на підставі, в межах повноважень та у спосіб, встановлені [Конституцією України](#), Виборчим Кодексом України та законами України (Виборчий Кодекс України, ст. 32).

Інститут реєстрації виборців – процедура складання списків виборців для того, щоб керівники виборчих дільниць, члени виборчих комісій могли встановити особу голосуючого, чи володіє він правом голосу і чи є виборцем даного виборчого округу.

Інститут реєстрації претендентів на депутатські мандати або на посаду. Щоб домогтися права внесення у виборчі бюлетені, кандидати повинні відповідати вимогам, що пред'являються законом до претендентів. Такі вимоги можуть включати віковий ценз (для посади Президента – 35 років, для депутата – 21 рік, територіальний ценз (має бути громадянином України, що проживає в Україні) тощо. Реєстрація претендентів на депутатські мандати або на посаду здійснюється виборчими комісіями відповідного рівня.

Центральне місце у виборчому процесі займає **виборча кампанія**. *Виборча кампанія є комплексом організаційних, інформаційних і агітаційно-пропагандистських заходів щодо забезпечення виборчого процесу.*

Етапи виборчої кампанії:

- висування і реєстрація кандидатів у депутати або на певну виборчу посаду (Президент, губернатор, мер тощо);
- агітаційно-пропагандистська кампанія – дії безпосередніх учасників виборів (партій, рухів, кандидатів).

Для *організації виборчої кампанії* того чи іншого кандидата, партії, об'єднання створюється **штаб** – команда професіоналів із забезпечення перемоги на виборах. До цього штабу входять фахівці із політичних технологій, аналізу положення у виборчих округах, зв'язку із засобами масової інформації і пошуку джерел фінансування, іміджмейкери тощо.

Завдання штабу:

- 1) чітке акцентування уваги на партійній приналежності кандидатів;
- 2) проведення кампанії, орієнтованої на відомих осіб;
- 3) широка пропаганда виборчої платформи кандидата;
- 4) розповсюдження негативної інформації про своїх суперників.

Як правило, штаб прагне використовувати весь цей набір варіантів одночасно.

Істотну роль у виборчому процесі відіграють ЗМІ. Проте, певне значення надається і таким традиційним засобам, як особисті зустрічі виборців, автографи, листівки, прямі поштові відправлення, плакати тощо.

Агітаційно-пропагандистська кампанія в більшості країн закінчується за добу до голосування. Процес голосування суворо регламентується нормативними актами, і важливо забезпечити їх неухильне дотримання. Для цього існує інститут спостерігачів. Спостерігачі складаються із представників кандидатів у депутати або на посаду, різних партій і об'єднань, неурядових і міжнародних організацій. Щоб уникнути фальсифікації результатів виборів в законодавстві існує правило, що між голосуванням і підрахунком голосів не повинно бути перерви або затримки. Підсумки виборів оголошуються у встановлений законодавством термін.

Передвиборна агітація – це здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або не голосувати за певного кандидата, партію (організацію партії) – суб'єктів виборчого процесу. Передвиборна агітація може здійснюватися у будь-якій формі та будь-якими засобами, що не суперечать [Конституції України](#) та законам України.

Передвиборна агітація може проводитися у таких формах:

- 1) проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями;
- 2) проведення мітингів, походів, демонстрацій;
- 3) проведення публічних дебатів, дискусій, прес-конференцій тощо;
- 4) оприлюднення в ЗМІ політичної реклами, виступів, інтерв'ю;
- 5) розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів;
- 6) розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами;
- 7) проведення концертів, вистав, спортивних змагань тощо;
- 8) встановлення агітаційних наметів.

Передвиборна агітація здійснюється **за рахунок коштів виборчих фондів кандидатів, партій** (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу, якщо інше не передбачено цим Кодексом (Виборчий Кодекс України, ст. 51).

У цілому дотримання всіх принципів і норм виборчого процесу забезпечує адекватне віддзеркалення політичної волі народу. Проте, слід зазначити, що ефективність тієї або іншої виборчої системи, зрештою, залежить від характеру втручання виконавчої влади у виборчий процес, а стабільність уряду – від типу партійної системи, що склався в даній країні.

Виборча кампанія в Україні відповідає усім демократичним засадам виборчого процесу. Вона розпочинається з реєстрації кандидатів у виборчій комісії. Кожен кандидат або партія, як правило формує свій виборчий штаб. Якщо мова йде про вибори Президента України або Верховної Ради України, зазвичай центральний штаб у Києві та регіональні штаби. На місцевих виборах акцент робиться на створенні штабів на рівні областей або великих міст. Агітація припиняється за день до дня голосування. Важливу роль, окрім засобів масової інформації, відіграють різноманітні соціологічні опитування, які покликані виявити рівень підтримки того чи іншого кандидата або партії. Провідні соціологічні центри здатні спрогнозувати результати виборів з похибкою до 3 %.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке вибори?
2. Які етапи проходить виборча кампанія?
3. Що таке абсентеїзм та його причини?
4. Що таке активне і пасивне виборче право?
5. Які Ви знаєте виборчі системи?
6. Які переваги та недоліки мають виборчі системи?
7. Що Вам відомо про вибори в Україні?

Література:

1. Мохончук Б. С. Виборчі системи: порівняльно-правове дослідження. Монографія. Харків: Юрайт. 2021. 304 с.
2. Вирішення виборчих спорів: підручник. Ю. Г. Барабаш, О. А. Губська, К. Еллена, В. С. Кобрин, Д. С. Ковриженко, О. О. Коцюруба, Б. С. Мохончук, П. В. Романюк, М. І. Цуркан, В. І. Чорненький. За заг. ред. Ю. Г. Барабаша. Київ: «АК-ГРУП». 2023. 416 с.
3. Вибори та виборчі системи: компаративний аналіз. Метод. вказівки до вивч. навч. дисципліни для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищ. освіти за спец. 052 «Політологія». Уклад. Ю. В. Узун. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. 2023. 75 с.
4. Кононенко П. П. Модифікація виборчих систем: порівняльний аналіз. Вісник ХНТУ. Публічне управління та адміністрування. 2023. № 2(85). С. 248-253.
5. Ромців О. Микієвич Л. Виборчі системи: переваги, недоліки, пошуки оптимальних варіантів. Вісник Національного університету «Львівська

- політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2023. № 3(39). С. 281-288. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/nov/32115/41.pdf>
6. Івасюк О. І. Виборча система: поняття та елементи. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. 2024. Вип. 83. Част. 1. С. 120-123. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/18.pdf>
  7. Поняття та загальна характеристика виборчих систем. Конституційне право України. Підручник. 2024. Розділ. 8.2. URL: https://e-pidruchniki.com/content/208_82ponyattya_ta_zagalna_harakteristika_viborchih_sistem.html
  8. Виборчий кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2020. № 7. № 8. № 9. ст. 48. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

ТЕМА 12. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

«Політична культура – це сукупність позицій, цінностей та зразків поведінки, пов'язаних зі взаємовідношеннями влади й громадян»

(Е. Вятр «Соціологія політичних відносин»)

- Політична культура як явище
- Різновиди політичної культури та її характерні риси
- Функції політичної культури
- Типи політичної культури
- Механізм формування політичної культури
- Особливості політичної культури України

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «політична культура»
- ❖ пов'язати поняття «політика» та «культура»
- ❖ виділити типи, види, функції політичної культури
- ❖ описати процес формування політичної культури
- ❖ відтворити особливості формування національної політичної культури в Україні

Ключові поняття та терміни:	
<ul style="list-style-type: none"> • політична свідомість • політичні переконання • політичні субкультури • патріархальна політична культура • підданська політична культура	<ul style="list-style-type: none"> • активістська політична культура • елітарна політична культура • громадянська політична культура • змішана політична культура

Пізнання політичного життя будь-якого суспільства неможливе без поглибленого вивчення його політичної культури. Саме вона багато в чому пояснює витoki, характер і особливості конкретної політичної системи, пануючий політичний режим. Усестороннє дослідження проблем політичної культури допомагає зрозуміти соціальні й інші інтереси і переваги громадян, політичних лідерів, що впливають на формування політичного стилю і вироблення політичного курсу, тобто виявляє способи взаємодії суб'єктів політики.

Політична культура як соціальне явище

«Політична культура» відноситься до понять, що виражають складні суспільні явища. Вона багата конкретним історичним і класовим змістом. Будучи істотною частиною культури суспільства, політична культура зароджувалася, як і будь-яке явище, на певному етапі розвитку цього суспільства. Відображаючи специфіку епохи, інтереси тих або інших соціальних верств, вона отримувала нові характеристики, наповнювалася новим змістом. Безумовно, як соціальний

феномен політична культура з'явилася набагато раніше, ніж саме поняття «політична культура». Як соціальне явище, вона виникла з появою держави, розділенням суспільства на класи, зародженням класової боротьби. Отже, виникнення систематизованих знань про політику, державу, політичну поведінку і мистецтво управління політичним життям суспільства можна розглядати як зародження політичної культури. Термін «політична культура» до наукового обігу ввів у XVIII столітті один з видатних німецьких мислителів, філософ І. Гердер. Однак, лише в 50-х роках XX століття зусиллями, в основному, американських вчених почалася активна розробка ідеї політичної культури. Автори цієї ідеї щиро сподівалися, що вона стане тією універсальною, яка пояснить природу стрімких політичних змін у світі і зможе запобігти їх негативним наслідкам. Слід нагадати, що глобальним чинником світового розвитку того часу було масове залучення широких верств раніше пасивного населення в активну політичну діяльність. При цьому політична участь мас повсюдно натрапляла на низький рівень їх політичної культури, що породжувало явну політичну напруженість. Прагнення представити політичну культуру як універсальний пояснювальний принцип всіх процесів політичного життя привело до того, що сам зміст поняття розмивався і виявлявся невловимим. Про це свідчить наявність тільки в західній політології 50 визначень самого терміну «політична культура». І це не випадково, оскільки контекст дослідження виявився достатньо широким.

Політична культура розглядається як:

- складова частина культури;
- психологічний феномен (тобто як сукупність орієнтацій на політичні об'єкти);
- елемент політичного життя (тобто як сукупність норм і стандартів політичної поведінки);
- властивість соціальної групи, класу тощо.

В кожному з підходів на перший план виходять різні сторони і характеристики політичної культури. Зупинимося більш детально на першому, а саме політична культура – частина загальної культури. Тоді вчені дають визначення політичної культури, використовуючи поняття «політика» і «культура». Детально не розглядатимемо поняття «політика», оскільки воно розглядалося в попередньому матеріалі. Зупинимося на визначенні поняття «культура». Не дивлячись на те, що цей термін міцно увійшов до наукового і повсякденного словника, у нього маса визначень. У науковій літературі відзначено, що якщо з 1871 року по 1919 рік було дано лише сім визначень терміну «культура», то до 50-х років XX століття їх налічувалося понад 160, в середині 1960-х років число визначень виросло до 250, а зараз їх можна налічити

понад 500. Безумовно, культура (від лат. Cultura – обробіток, обробка) як поняття і як соціальне явище не може бути розкрито однозначно. Для нас представляє інтерес так званий «діяльнісний» підхід до розкриття культури. За ним, з одного боку культура – продукт, результат життєдіяльності людей, з іншого – сама життєдіяльність, яка здійснюється в конкретно-історичному культурному середовищі. Культуру порівнюють з гумусом (родючий шар ґрунту), тобто вона нагромаджується століттями завдяки життєдіяльності людини і одночасно служить цій діяльності живильним середовищем. Також культуру можна розглядати в двох зрізах: ґносеологічному і соціальному, де вона диференціюється за сферами суспільної діяльності людини і виявляється як культура виробнича, економічна, етична і ін. В цьому ряду певне місце відводиться і політичній культурі. З вище сказаного виходить, що політична культура - невід'ємна частина загальної культури, яку можна представити не як специфічний вид діяльності, а як якісну характеристику людини, що враховує ступінь творчості, розкриття здібностей і обдарувань людини як соціального суб'єкта у всіх процесах суспільного життя і діяльності.

В науковій літературі найбільш детально описано **три підходи до визначення поняття політичної культури**. **Перший** визначає політичну культуру як сукупність (систему) політичних знань і духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій. При **другому** підході політична культура розглядається як узагальнена характеристика людини, ступінь її політичної розвиненості і активності, уміння застосовувати політичні знання на практиці. Прихильники **третього** підходу вважають, що політична культура – це процес, спосіб, форма реалізації сутнісних сил людини, його знань, переконань в суспільно-політичній діяльності. Підсумовуючи всі підходи трактування політичної культури, в самому узагальненому вигляді їй можливо дати наступне визначення:

Політична культура – це культура політичного мислення і політичної діяльності, а також ступінь цивілізованості характеру і способів функціонування політичних інститутів, організацій, всього політичного життя в суспільстві.

Різновиди

політичної культури

Залежно від суб'єкта політики можна виділити такі різновиди політичної культури:

- а) політична культура суспільства загалом;
- б) політична культура соціальних верств, груп, класів, націй;
- в) політична культура особи.

Політична культура суспільства є підсистемою більш загального утворення – культури суспільства в цілому. Доцільно розглядати її як сукупність політичних цінностей, вироблених суспільством.

Система цінностей включає:

- політичні ідеї, теорії, уміння, програми, в яких визначається діяльність держави і різних суспільно-політичних об'єднань;
- погляди і уявлення народних мас і окремих осіб про соціальний устрій суспільства тощо;
- традиції, форми, способи, методи політичної діяльності.

Цінності політичної культури виражають ті ідеали, які висувають певні соціальні верстви.

Для отримання змістовного уявлення про політичну культуру соціальних прошарків, груп, класів, націй необхідно пригадати, що є політична діяльність. Усвідомлення групових і класових потреб з одного боку, усвідомлення суті призначення влади з іншого, є необхідною передумовою політичної діяльності. Засобом політичної діяльності є організації. Отже, наявність, розвиненість політичних організацій – неодмінний показник політичної культури, оскільки без відповідних політичних організацій просто неможливо бути постійним учасником політичного життя, послідовно, систематично вести політичну діяльність. Слід також відзначити, що політичні об'єднання виступають засобом закріплення і передачі політичної культури.

Якщо оцінювати політичну культуру особи, то необхідно нагадати, що культура завжди виступає як характеристика людини і лише людини, як міра її духовного, етичного, професійного розвитку. Тому аналіз проблеми політичної культури на рівні особи повинен бути спрямований на аналіз самої діяльності, на з'ясування того моменту, як і наскільки політична діяльність особи відповідає суспільним цінностям і ідеалам.

Політичну культуру особи визначають як:

- знання про політику, знайомство з різними фактами політичного життя, певний інтерес до них;
- оцінка політичних явищ, думка про те, як повинна здійснюватися політична влада;
- емоційна (почуттєва) сторона політичної позиції (наприклад, любов до батьківщини);
- визнання в даному суспільстві зразків політичної поведінки, які визначають як можливо і слід поступати.

Сутність політичної культури розкривається в її характерних рисах, а як системи виявляється в її функціях. Основними рисами політичної культури цивілізованого суспільства, що сповідує загальнолюдські цінності вважають:

демократичність, народність, науковість, гуманістичну спрямованість, інтернаціональний характер, достатньо високий рівень політичних знань, гармонійне поєднання суспільного і особистого, стійкий зв'язок з різними галузями соціального життя тощо.

Характерні риси політичної культури:

- є продуктом природно-історичного розвитку суспільства, результатом колективної творчості;
- фіксує стійкі зв'язки, які повторюються між елементами політичного процесу, закріплює стабільні сторони політичного досвіду;
- має всеосяжний характер, пронизуючи собою політичне життя конкретної країни;
- забезпечує цілісність і інтегрованість політичної сфери;
- координує політичними методами життєдіяльність суспільства в цілому, поєднуючи інтереси різних соціальних груп, класів, держави і особи;
- пропонує певні зразки поведінки, норми взаємовідносин влади і громадян;
- характеризує політичну свідомість і політичну поведінку основної маси населення.

Функції політичної культури

Політична культура виконує такі функції:

- пізнавальна, яка формує у громадян необхідні суспільно-політичні знання, погляди, підвищує політичну освіту;
- інтеграційна, яка допомагає досягти згоди в рамках існуючої політичної системи і обраного суспільством політичного устрою, об'єднує зусилля для досягнення певної соціально значущої мети;
- комунікативна, дозволяє встановити зв'язок між учасниками політичного процесу, а також передавати елементи політичної культури від покоління до покоління, накопичувати політичний досвід;
- регулятивна, закріплює в суспільній свідомості необхідні політичні цінності, установки, мотиви, цілі і норми поведінки;
- виховна, яка дає можливість сформувати громадянина як повноцінного суб'єкта політики, сприяє політичній соціалізації;
- прогностична, в основі якої лежать знання законів суспільного розвитку, наукові уявлення про процеси політичного і духовного життя, дозволяє передбачати можливі варіанти реакцій і практичних дій держави, соціальних верств, класів у конкретних соціально-політичних умовах і ситуаціях.

Структура політичної культури

Політичну культуру можна структурувати на такі елементи. Це:

- політична свідомість;
- політична поведінка;
- політичний досвід.

Розглянемо більш детально, що є політичною свідомістю. **Політична свідомість – це сукупність уявлень і відчуттів, поглядів і емоцій, оцінок і установок, що виражають відношення людей до здійснюваної і бажаної політики, що визначають здібність людини до участі в управлінні справами суспільства і держави.** Політична свідомість має три джерела. **Перше джерело** – сімейне оточення. Йдеться про сукупність ідей і відчуттів, переданих вихованням. Відповідний соціально-психологічний багаж створює фундамент політичної свідомості. На його основі формується особа громадянина. **Друге джерело** – це інформація. Вона поступає людині як через спілкування, так і через засоби масової комунікації. **Третє джерело** – це особистий досвід індивіда. Він спростовує або підтверджує одержане знання, але у будь-якому випадку істотно впливає на процес формування і розвитку політичної свідомості. Названі джерела утворюють сукупність знань, які дозволяють індивіду аналізувати світ політики і визначатися по відношенню до нього. По глибині віддзеркалення дійсності виділяють два рівні політичної свідомості: ідеологічний і психологічний. Ідеологічний рівень формується певними соціальними групами на основі цілеспрямованого дослідження політичного процесу і володіє такими рисами, як цілісність, систематизованість, здібність до прогнозування. Рівень зв'язаний з виробленням концепцій, ідей, понять, втілюється в деклараціях, програмах тощо. Психологічний рівень формується на базі життєвого повсякденного досвіду людей і володіє такими рисами, як суперечність, поверхневність, несистематизованість, емоційність тощо.

Залежно від суб'єктів політична свідомість може бути:

- масовою (висловлює громадську думку, настрої і дію мас);
- груповою (узагальнює установки і мотиви політичної поведінки конкретних соціальних прошарків, класів, еліт);
- індивідуальною (містить систему інформаційних, мотиваційних і ціннісних компонентів, що забезпечують пізнання особою політики і участь у ній).

Типи політичної культури

Для більш глибокого пізнання і порівняльного аналізу типів політичних культур, що історично змінюються, використовується їх класифікація або типологізація.

Класичний приклад типологізації запропонували американські вчені **Г. Алмонд і С. Верба**, які в 1958–1962 рр. провели порівняльне дослідження політичних культур Англії, США, Західної Німеччини, Італії і Мексики. Предметом дослідження стали політичні орієнтації індивідів на чотири основні об'єкти: політичну систему в цілому, уряд, загальнонаціональні вибори, саму особу. За версією вчених, політична культура включає політичні орієнтації трьох типів: **патріархальну, підданську, активістську** або орієнтації на активну участь. В конкретному суспільстві може домінувати будь-який з них. Політична культура виявляється не тільки у рисах на ментальному рівні суб'єктів політичного процесу, а й у системних властивостях. Ці три «чисті» (ідеальних) типи орієнтації виступають основою трьох типів політичної культури: патріархальної, підданської і культури участі (активістської).

Патріархальна політична культура характеризується орієнтацією на місцеві цінності (цінності клану, племені, роду) і може виявлятися у ФОРМІ місцевого патріотизму, сімейності, корупції. Індивід, як правило, мало сприйнятливий до глобальної політичної культури і не виконує конкретних політичних ролей. Даний тип політичної культури характерний для молодих незалежних держав, в яких політична культура представлена нашаруванням місцевих субкультур (від лат. sub – означає «під»).

Підданська політична культура припускає пасивне і відчужене відношення індивіда до політичної системи. Він орієнтується на традиції, хоча політично свідомий. Підкоряючись владі, індивід чекає від неї різних благ (соціальних допомог, гарантій тощо) і побоюється її диктату.

Культура участі відрізняється політичною активністю і раціональністю. Громадяни прагнуть впливати на політику, направляти її діяльність за допомогою законних засобів впливу (виборів, демонстрацій і тощо).

Проте ідеальні типи політичної орієнтації в чистому вигляді на практиці не зустрічаються, вони співіснують і не витісняють один одного. Наприклад, для політичної культури Великобританії ХХ століття характерне поєднання підданства (визнання інституту монархії) і участі.

Згідно концепції Г. Алмонда і С. Верби, політична культура досліджених ними країн представляє особливу культуру, яку вони назвали «культурою громадянськості». Найхарактерніша межа цієї вищої культури — раціонально-активна поведінка громадян, яка відповідає демократичній політичній системі. Саме такий тип політичної культури забезпечує, найбільшу стабільність політичній системі.

Є і інші приклади типології політичної культури залежно від різних чинників.

Тип політичної культури можна визначити на таких підставах:

- залежно **від рівня спільності**: загальна (найстійкіші типові ознаки, що характеризують політичну свідомість і політичну поведінку основної маси населення) і субкультура (сукупність політичних орієнтації і моделей політичної поведінки, властива певним соціальним групам і регіонам);
- залежно **від ступеня узгодженості у взаємодії політичних субкультур в тій або іншій країні**: інтегрована (що характеризується тенденцією до єдності в пропозиціях громадян щодо функціонування і можливостей політичної системи, низьким рівнем конфліктності і політичного насильства, переважанням юридичних процедур в дозволі політичних колізій, високим рівнем матеріального добробуту, розвиненою системою соціального захисту населення, численним «середнім» класом) і фрагментарна (що характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою суспільства, розбіжностями в питаннях розуміння влади, соціальною роз'єднаністю, відсутністю довір'я між різними групами, високим ступенем соціальної напруженості і конфліктності, нестабільністю урядів, вживанням насильства як головного методу здійснення державної влади);
- залежно **від відношення до влади**: пануюча і контркультура;
- залежно **від відношення до прогресу**: замкнена (націлена на відновлення за зразком, встановленим традиціями) і відкрита (орієнтована на зміни, легко засвоює нові цінності);
- залежно **від стилів політичної поведінки**: ринкова (де політика розуміється як різновид бізнесу і розглядається як акт вільного обміну діяльністю громадян) і етатистська (яка демонструє чільну роль державних інститутів в організації політичного життя і визначенні умов політичної участі індивіда);
- залежно **від виду політичного режиму**: демократична і недемократична;
- залежно **від класового підходу**: пролетарська, буржуазна, дрібнобуржуазна, аграрна тощо;
- залежно **від зв'язку з релігією**: божественно-традиційна (визнає священну природу влади, незмінність конкретної системи політичних відносин і її політичних норм) і світська (що характеризується прагматизмом, емпіризмом);
- залежно **від базових цінностей**, на які орієнтується та або інша спільність у політичній діяльності: загальносоціальна (в рамках якою базовою цінністю виступає людина з її потребами і інтересами) і елітарна (головною метою тут виступає сама влада, людина ж, суспільство розглядаються як засіб для досягнення даної мети).

Особливості політичної культури в Україні

На думку українського політолога А. П. Чередніченко, формування політичної культури – це наука і мистецтво. Науковими повинні бути як зміст виховного процесу, так і його форма і методи. Цей процес вимагає глибоких психологічних знань, певної педагогічної майстерності. Мистецтво виявляється в умілому обліку насущних і перспективних потреб і інтересів, стані громадської думки, в здатності зв'язувати свідомість і відчуття людей з назрілими задачами суспільного розвитку. Мистецтво виражається в здатності вибрати найдієвіші форми політико-виховної роботи, проникати в соціально-психологічну сферу мас, рішуче відмітати застаріле, висуваючи нові підходи до рішення наспілих проблем.

Політична культура України формувалася на основі двох протилежних принципів. Принцип суверенності і свободи особи в українській політичній культурі відображений як демократичний досвід Запорізької Січі і багатовікової боротьби за національну незалежність. В основі іншого принципу лежить антидемократична практика. При всіх багатоманітних соціально-економічних, політико-ідеологічних і духовних змінах в розвитку українського суспільства протягом дорядянського, радянського і пострадянського періодів тип взаємовідношення населення і влади демонструє дивну постійність. В його основі лежить підданська політична культура, що характеризується відносинами односторонньої залежності індивіда від влади, очікуваннями отримати від неї різні блага. Слід зазначити, що в Україні підданська політична культура була доповнена рядом специфічних рис, обумовлених впливом цивілізаційних, географічних і історичних особливостей її розвитку. Так, за часів культу особи склалася, на думку ряду авторів, авторитарно-патріархальна політична культура, заснована на жорсткій системі панування «авангарду» і підкорення всіх інших. Зневага до людини, її інтересів і прав мала наслідком державне свавілля, нетерпимість до інакомислення, вкрай обмежені форми політичної участі, прямий обман народу тощо. У свою чергу, застійний період, що породив негативне відношення до свободи особи, викликав до життя масу пристосуванців з некритичним сприйняттям дійсності, які строго слідували пануючим думкам і стандартам, що були встановлені верхівкою партійної номенклатури. Це час панування так званої конформістської політичної культури (від англ. conformist – згідний).

Політична культура сучасної України є синтезом різнорідних політичних цінностей, установок і стандартів політичної діяльності. Вкрай помилково припускати, що декларування нікчемності комуністичних цінностей та ідеалів підданської політичної культури радянського типу може швидко привести до формування політичної культури активістського типу, культури

громадянськості. Цивільна культура має свій темп і динаміку формування, які не співпадають із змінами економічного і соціального характеру, хоча і випробовує їх вплив.

Сьогодні для політичної культури України характерна фрагментарність. Фрагментарна політична культура не є єдиним цілим, а сполучає елементи різнорідних субкультур. Вона відображає ситуацію розколу в суспільстві, стан перехідності. Для цього типу характерна відсутність згоди між носіями різних субкультур щодо базових цінностей, ідеалів і цілей суспільства. Це породжує підвищену конфліктність і соціальну напруженість, які обумовлюють політичну нестабільність в суспільстві. Фрагментарна політична культура не має яких-небудь стійких тенденцій. Процес її розвитку і трансформації в демократичну культуру суперечливий. З одного боку, помітні тенденції до самоорганізації, формування груп за інтересами, промислових, фінансових, аграрних лобі, національних рухів, релігійних організацій. З іншого, широкі верстви населення як і раніше дуже великі надії покладають на сильну державу.

На думку науковців, після здобуття незалежності політична культура в Україні впродовж тривалого часу перебувала в перехідному періоді, доволі довго зберігаючи пострадянські риси та поєднуючи в собі елементи різних типів політичних культур. Незважаючи на проголошений курс на європейську інтеграцію, який, втім, дуже довго не був послідовним, українська політична культура все ще не набула рис європейської політичної культури, а відповідні політичні практики так і не сформувались. Однак все змінила Революція Гідності 2014 р. та російська збройна агресія, яка в лютому 2022 р. переросла в повномасштабну війну. В умовах реальної загрози українській державності як такої в українському суспільстві поступово почав зростати рівень довіри до владних інститутів, почалися процеси згуртування українців, зокрема навколо національної культури та української мови, зміцнення соціальної солідарності та розвиток благодійності, а також активізації громадянського суспільства. Здобув потужного імпульсу волонтерський рух, який набув поширення в період Євромайдані і з початком війни. Інтенсифікувались започатковані в 2015 р. процеси декомунізації, суспільство охопила хвиля дерусифікації та подолання імперської колоніальної спадщини. Посилився попит на історичну правду.

Отже, в процесі формування політичної культури сучасної України можна виділити такі моменти:

- розвиток суспільної самостійності і самодіяльності, у тому числі за допомогою організованого громадянського суспільства;
- виразна тенденція до подолання всіх і усіляких залишків несвободи, як в суспільстві загалом, так і на особистому рівні;
- вироблення справжньої демократичної свідомості під час виборчих

кампаній, акцій протесту та революційних дій;

- формування традиції громадянської активності та досвіду волонтерської діяльності;
- формування «політичного націоналізму» на протидію ідеології «руського мира» та ворожої пропаганди та дезінформації.

Формування політичної культури в Україні може бути дієвим за умови інформаційної відвертості держави і інших політичних інститутів, повної гласності, високого рівня освіти пересічних громадян, свідомої дисципліни, масової активності, бажання брати на себе відповідальність за події, що відбуваються. Проте для формування і забезпечення політичної культури сучасній Україні потрібен час, по суті, ціла епоха в житті суспільства, насичена зростанням нової активності, затвердженням нового типу демократії і імен нових політичних лідерів.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке політична культура?
2. У якому контексті в 1950-х рр. науковці почали активну розробку ідеї і концепту політичної культури?
3. Як, на Вашу думку, можна узгодити поняття «політика» та «культура»?
4. З яких елементів складається політична культура?
5. Які Ви знаєте типи політичної культури?
6. Які функції виконує політична культура?
7. Як держава може вплинути на процес формування політичної культури нації?
8. Які політичні субкультури Ви можете назвати?
9. Як у політичній культурі України поєднуються демократичні та антидемократичні тенденції?
10. Яких рис набула політична культура України після перемоги Революції Гідності та в умовах російської агресії та повномасштабної війни?

Список літератури

1. Андрусишин В. Й. Політична культура сучасного українського суспільства: культурологічний аналіз: дис. ... канд. культурології: 26.00.01 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2024. 212 с. URL: <https://surl.li/qxzlmi>
2. Венгер О., Постол О. Формування політичної свідомості в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Humanities Studies*. 2023. 16(93). С. 95–102. URL: <https://surl.li/ymcljv>

3. Горло Н. В. Трансформація політичної культури українського суспільства в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів. *Технології державотворення в умовах сучасної політичної дійсності*: колективна монографія / за заг. ред. Н. В. Горло. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2024. 290 с. С. 38–64. URL: <https://surl.li/ovwgrc>
4. Добровольська Г. О. Вплив війни на політичну культуру українського суспільства. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні вектори відновлення та розвитку України на засадах сталості та безпеки» м. Київ, Україна, 21 листопада 2023 р. С. 126–128. URL: <https://surl.li/nowrie>
5. Кудлай І. В., Кудлай І. В., Бабіна В. О., Бабіна В. А., Моїсеєва Т. М., Моїсеєва Т. Н. Політична культура сучасної України: взаємодія культури і влади. *Наукові перспективи*. 2021. Вип. № 9(15). 120–133. URL: <https://surl.li/eimgbf>
6. Приходько С. М., Ільченко А. М., Помаз, Ю. В. Ціннісні аспекти політичної культури українського суспільства. *Politicus*. 2022. Вип. 2. С. 75–79. URL: <https://surl.li/aryxke>
7. Шайгородський Ю. Ж. Політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні. Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні: монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Т. А. Бевз, С. Г. Брехаря, М. С. Кармазіна [та ін.]. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 416 с. С. 304–351. URL: <https://surl.li/ziuvvx>

ТЕМА 13. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ І ТЕЧІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

- Поняття ідеології • Лібералізм • Консерватизм • Соціалізм • Марксизм
- Соціал-демократія • Проблеми ідеології в Україні

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- ❖ визначити поняття «ідеологія», «деідеологізація»;
- ❖ виділяти види ідеологій та характеризувати їх;
- ❖ порівняти різні види ідеологій;
- ❖ розкрити проблеми ідеологій в Україні.

Ключові поняття та терміни:	
<ul style="list-style-type: none"> • ідеологія; • лібералізм; • неолібералізм; • консерватизм; • неоконсерватизм; • марксизм; • соціал-демократія;	<ul style="list-style-type: none"> • фашизм; • націонал-соціалізм; • сіонізм; • шовінізм; • націоналізм; • неофашизм.

Термін «ідеологія» введений до наукового обігу на початку ХІХ ст. французом А. Деспот де Траси. В цей час ряд учених використовували поняття ідеологія в зневажливому значенні, проявляли різко негативне відношення до неї. Революційні перетворення того часу показали, як теорії перетворюються в цінності, а потім – у символи віри, а в політичних битвах відбувається знищення людей в ім'я ідеологічних абстракцій. І лише з часом ідеологія, як явище, одержала визнання.

Сьогодні ідеологія – це соціально значуща, теоретично оформлена система ідей, в якій відображаються інтереси певних верств (класів) і яка служить закріпленню або зміні суспільних відносин. У свою чергу, політичні ідеології конкретизуються в політичних доктринах, що складають основу програмних установок політичних партій і суспільно-політичних рухів. У політичних програмах ідеології набувають чіткість, яскраво виражену спрямованість на конкретну ситуацію, в них уточнюються заходи, які більш ефективні в досягненні певної мети, робиться безпосередній вихід на владні механізми перетворень.

Лібералізм Однією з найпоширеніших ідейно-політичних течій є лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний). Лібералізм – це вельми складний і багатоплановий феномен, що виявляється в різних варіаціях, що розрізняються як усередині окремих країн, так і на міжнародному рівні.

Інтерес до нього різко виріс в умовах, коли з світової арени почали один за іншим йти тоталітарні режими.

Своїми коренями класичний лібералізм як ідейно-політична течія пов'язаний з епохою буржуазних революцій XVII–XVIII ст. В числі засновників, класиків цієї течії називають представників британської політичної думки Дж. Локка, А. Сміта, І. Бентама, французької – Ш. Монтеск'є, Б. Констана, німецької – І. Канта, В. Гумбольта, американської – Т. Джефферсона, Дж. Медісона і ін. Проте, саме поняття «лібералізм» увійшло до суспільно-політичного лексикону лише на початку XIX ст. Спочатку воно використовувалося в Іспанії, де в 1812 р. лібералами називали групу делегатів-націоналістів у Генеральних кортесах. Слід зазначити, що виник лібералізм у період боротьби проти феодального способу виробництва, політичної системи абсолютизму, духовного панування церкви. Його ідеї з'явилися виразом світогляду середнього стану, представленого перш за все вільними підприємцями або буржуазією, що сформувався на той час. Якщо спробувати виділити основоположні принципи лібералізму, то фундаментальним, вихідним принципом може бути названий принцип свободи особи, її самоцінності по відношенню до всіх суспільних інститутів, відповідальності особи як перед самою собою, так і перед суспільством, визнання права на самореалізацію всіх людей. Лібералізм відстоює вимогу індивідуальної свободи, достоїнства людської особи і терпимість до різних переконань інших людей. Зв'язавши свободу особи з затвердженням основоположних прав людини, лібералізм досить гармонійно поєднує принципи індивідуалізму і гуманізму. Для лібералізму індивідуальна свобода співпадає з політичною свободою і «природними правами», серед яких найважливішими є право на життя, свободу, приватну власність. Умовою реалізації цього принципу лібералізм розглядає обмеження обсягу і сфер діяльності держави, захищеність, перш за все, від свавілля держави приватного життя людини, забезпечення свободи його дій в рамках закону у всіх сферах суспільного життя. Держава покликана виконувати, за виразом Ф. Лассаля, роль «нічного сторожа», вона наділяється лише функціями з охорони громадського порядку і захисту країни від зовнішньої загрози.

Помітну роль зіграв лібералізм у виробленні принципів організації економічного життя. Йому належить заслуга в обґрунтуванні положення про те, що вільне індивідуальне і групове підприємництво, вільний ринок і вільна конкуренція є універсально значущими механізмами суспільного прогресу. Засновники лібералізму активно підтримували висунуте промисловими і фінансовими кругами гасло «laissez faire» – «не заважайте діяти», вимагаючи ліквідації регламентації економічного життя. Вони вважали, що максимальне

обмеження сфери діяльності держави, вільне розпорядження приватною власністю і відстоювання кожною людиною своїх розумних інтересів супроводжуватиметься загальним добробутом і розквітом індивідуальної свободи всіх членів суспільства. Безперечною заслугою лібералізму є обґрунтування і затвердження на практиці ідей вільнодумства і перш за все свободи індивіда від духовного підкорення церкви, права людей піддавати критиці релігійний світогляд. Лібералізм послідовно відстоює принцип свободи совісті, тобто право громадян сповідати або не сповідати будь-яку релігію, їх право і здатність самостійно формулювати свої етичні обов'язки, слідувати принципам або релігійній, або світській моралі. Так само підходить лібералізм і до соціальних ідей і ідеалів: люди повинні мати право вільно вибирати, яким з них віддавати свою перевагу. Проте в підході до суспільства лібералізм виходить з можливості і необхідності встановлення шляхом зусиль людей розумного соціального порядку.

На всіх етапах розвитку лібералізм не був однорідною течією, в ньому постійно протиборствували різні політичні тенденції і ідеологічні установки. З часом в рамках лібералізму формується ряд нових ідей і принципів, що становлять зміст неолібералізму, який, на думку більшості учених, почав зароджуватися в 30-х роках ХХ ст. в США і пов'язаний з діяльністю Ф. Д. Рузвельта. Неолібералізм скорегував ряд важливих політико-економічних установок цієї доктрини. Корегування пов'язане перш за все з переосмисленням економічної і соціальної ролі держави. Визнається необхідним певна участь держави в регулюванні економічних відносин, проведенні активної соціальної політики. Неоліберали виступають за обмеження влади монополій, перерозподілу матеріальних благ через систему податків і державної допомоги на користь бідних верств суспільства. Під прапором ідеології неолібералізму створена так звана модель «соціально відповідальної держави» (Welfare state), яку називають державою «загального добробуту». Сьогодні ідеї неолібералізму як і раніше залишаються ідейно-теоретичною основою діяльності демократичної партії США.

Консерватизм

Опонентом лібералізму протягом тривалого періоду історії виступає консерватизм. Якщо лібералізм був прапором буржуазних революцій XVII–XVIII ст., то консерватизм виник як антиреволюційна феодально-клерикальна ідеологія. До недавнього часу в нашій політичній лексиці поняття «консерватизм» (від лат. *conservare* – зберігати) вживалося з негативним відтінком. Воно служило для позначення відсталості прихильності до всього незмінного, застарілого в суспільному житті і визначалося не інакше як реакційний напрям у політиці. Сьогодні учені всього світу відзначають стійкий інтерес до цієї політичної течії, до переосмислення

його ідейних установок. Цей інтерес обумовлений тим, що 80-і роки ХХ ст. були тріумфальними для політичних партій консервативної орієнтації.

В науковій літературі зустрічаються різні визначення консерватизму. В найзагальнішому вигляді його можна трактувати як соціально-політичну течію, орієнтовану, на збереження і зміцнення форм економічного, соціального і політичного життя, що вже існують, традиційних духовних цінностей, на заперечення духовних змін, критично-негативне відношення до проектів реформістів. Вперше оформлення консерватизму у відносно струнку систему поглядів відбулося в період після Великої французької революції ХVІІІ ст. Пальма першості засновника консерватизму належить англійцю Е. Берку, книга якого «Роздуми про революцію у Франції» дотепер вважається чимось на зразок біблії консерватизму. Видними представниками консервативної політичної думки були французи Ж. де Местрі, Ф. де Шатобріан, іспанець Х. Д. Кортес, німець О. фон Бісмарк. Історично консерватизм, безумовно, пов'язаний з феодальним суспільним устроєм і є виразником інтересів світських і церковних феодалів. Але соціальна база його значно ширше. Як правило, консерватизм виражає ідеї і установки таких соціальних груп, положенню яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного і соціального розвитку. Консерватизм відображає інтереси тих, хто випробовує страх перед майбутнім через його невизначеність і непередбачуваність. В ідеології консерватизму є видимими три кардинальні проблеми, які й сьогодні є ключовими як в самій цій теоретичній традиції, так і в боротьбі консерватизму з іншими течіями. Перша проблема – це розуміння раціонального в соціально-історичному прогресі. Друга – це відношення до суспільства. Третя – це тема революції. Розглядаючи першу проблему, консерватизм вважає, що людський розум обмежений в своїх можливостях сприйняття суспільства і його тотальності, усвідомлення значення і мети соціального процесу і визначення місця людини в цьому процесі. Представники консерватизму вважають, що суспільними справами, разом з розумом, править Провидіння. Соціальний процес вони розглядають як результат проб і помилок, накопичений і переданий з покоління в покоління досвід, втілений в соціальних інститутах і цінностях, які людина не сконструювала свідомо, а тому і не в праві їх радикально змінювати. В основі консерватизму лежить традиціоналізм – ідеал збереження традиційних цінностей пов'язаних з сім'єю, релігією, становими розмежуваннями. Консерватизм свідчить, що хоча ми повинні прагнути поліпшення наших інститутів, ми не ставимо задачу переробити їх, і тому повинні прийняти як дане багато з того, що ми не розуміємо; ми повинні постійно діяти всередині і в межах як цінностей, так і інститутів, які створені не нами.

Друга проблема пов'язана із з'ясуванням сутності суспільства і взаємостосунків людей в цьому суспільстві, а також з визначенням характеру взаємовідносин між суспільством і державою. Консерватори протистоять у рішенні цих питань прихильникам концепції природного права і договірною походження держави. Консерватори вважають, що держава – це певна постійно існуюча органічна цілісність, окремі частини якої з'являються, видозмінюються і зникають, але сама вона залишається незмінною.

Третя проблема торкається питання про соціальні зміни: еволюційні і революційні. Виходячи з ідеї обмеженості розуму у визначенні суті і напряму розвитку соціальних процесів, а також з уявлення про органічний характер суспільства і держави, консерватори дотримуються концепції історичної єдності минулого, теперішнього часу і майбутнього, спадкоємності і оновлення соціальних зв'язків, що передаються від предків до нащадків. Майбутнє повинне виводитися з минулого і тому вони велике значення надають формуванню історичної свідомості своїх народів, поважному відношенню до спадщини минулого. Звідси і різко негативне відношення консерваторів до революції. Консерватори вважають, що спроби здійснити радикальний розрив з дійсністю і реалізувати на практиці раціонально сконструйовану схематичну модель суспільства неминуче веде до негативних результатів. Людський розум не всемогутній і тому буде зроблено багато помилок як в самому проекті повної перебудови суспільства, так і в ході реалізації цього проекту, і взагалі немає ніяких гарантій того, що повна реконструкція приведе до працюючої системи. Консерватори віддають перевагу поступовим змінам у суспільстві, які залишають можливість їх подальшого корегування.

Для консерваторів одним з найважливіших понять є категорія порядку, що протистоїть хаосу. В підтримці такого порядку, головна роль відводиться державі, яка відділяється від суспільства і стає над ним. Лише сильна держава здатна забезпечити порядок, стримати егоїзм різних соціальних груп і підпорядкувати їх єдиній меті, загальному благу. Свобода для консерваторів не має абсолютного характеру, вона відносна і допускається лише в рамках необхідних обмежень. Для консерваторів інтереси держави, нації, спільності невимірно вище, ніж інтереси індивіда або окремої соціальної групи. Консерватори вважають найважливішим чинником порядку нерівність, оскільки жодне суспільство, за їх уявленнями, неможливе без ієрархії. Рівність повинна лише існувати в області моралі і чесноти, де всі зобов'язані виконувати свій борг.

У перебігу історичного розвитку консерватизм, як і лібералізм, зазнав істотних змін. Так в 70-х роках ХХ ст. виникає історично нова фаза в розвитку консерватизму – неоконсерватизм. Пов'язують її з приходом до влади республіканців на чолі з Р. Рейганом в США, у Великобританії – консерваторів

на чолі з М. Тетчер, у ФРН – блоку ХДС-ХСС на чолі з Г. Кодем. Неоконсерватизм формується на ґрунті протистояння неолібералізму і соціалізму, в ньому домінують дві центральні ідеї: підкорення індивіда державі і забезпечення політичної і духовної спільності нації. Неоконсерватори в економіці виходять зі свободи ринкових відносин, але вони проти того, щоб кінцева мета суспільного розвитку пояснювалася категоріями індивідуалізму, свободи, демократії. Такі цілі визначаються інтересами держави, нації, отже, рішення повинні прийматися в загальних інтересах, а не будь-яких особистих, приватних, групових. Принципово визнаючи необхідність втручання держави в економіку, неоконсерватори все ж таки вимагають певного обмеження цього втручання. З їхньої точки зору, «кращий уряд той, що править менше». Неоконсерватори послідовно виступають проти надмірного обкладення податками крупного капіталу. Будучи якими супротивниками зрівняльного розподілу благ, вони вимагають скорочення різних соціальних програм, оскільки переконані, що перетворення держави в «дійну корову» розбещує людину. Сучасна держава повинна лише створювати рівність можливостей, але не рівність результатів. Значне місце в діяльності неоконсерваторів займає міжнародна проблематика. Збільшення влади своєї країни, перетворення її на світову державу вони вважають вищою і абсолютною метою, якій повинні бути підпорядковані інтереси всіх. Неоконсерватори відрізняються готовністю до вживання більш дієвих засобів для затвердження авторитету своєї держави. Вони висунули на перший план положення про те, що «суверен той, хто ухвалює рішення про надзвичайне положення». Лише в надзвичайних ситуаціях, на їх думку, виявляється «сутність державного авторитету». Звідси слідує необхідність зміцнення владних функцій держави. Проте це зміцнення пов'язується ними не зі здійсненням ідеї рівноправності, а із збереженням і посиленням ієрархічності. Неоконсерватори визнають досконалою тільки таку структуру організації політичної влади, до якої допускаються лише представники елітарних верств суспільства.

Соціалізм

Соціалізм як ідейно-політична течія та один з напрямів суспільно-політичної думки і сьогодні залишається достатньо популярним. Ідеї соціалізму виникли в глибокій давнині і пов'язані в першу чергу з побудовою і функціонуванням ранньохристиянських общин. Своє теоретичне і ідеологічне оформлення соціалізм одержав у роботах класиків утопічного соціалізму Т. Мора, Т. Кампанелли, Р. Оуена, Ш. Фур'є, А. Сен-Симона і ін. Вважається, що сам термін «соціалізм» увів до наукового обігу (фр. socialisme, від лат. socialis – суспільний) французький вчений П. Леру в 1834 р. Він вжив його з метою протиставлення терміну «індивідуалізм». З того часу з поняттям «соціалізм» зв'язуються

концепції соціально-політичного розвитку, що шукають шляхи посилення тенденції до соціальної гармонії. Всі соціалістичні концепції виходять з того, що на зміну індивідуалізму йдуть асоціації, спільна діяльність людей, інтереси яких не вступають у руйнівні конфлікти. Саме колективістське суспільство, засноване на принципах рівності людей і соціальної справедливості, покликане подолати егоїзм і взаємовідчуження людей. Слід зазначити, що в основі різних підходів до розуміння соціалізму знаходиться одне питання: яка матеріальна, економічна основа майбутньої спільності. Спроби дати на нього ту або іншу відповідь і породжують численні різновиди концепцій соціалізму. Так у середині ХІХ ст. спробу відповісти на це питання зробили німецькі мислителі К. Маркс і Ф. Енгельс. На базі їх вчення сформувалася ідеологічна течія – марксизм, який проголосив себе ідеологією пролетаріату і протягом тривалого часу був пов'язаний з робітничим рухом. В навчанні Маркса можна виділити дві сторони: теоретичну і політичну. Теоретична частина аналізує суть соціалізму, обґрунтовує закономірності його народження всім ходом загальноісторичного процесу. Політична – присвячена артикуляції, виразу інтересів робочого класу і обґрунтуванню політичних засобів реалізації.

На початку ХХ ст. марксизм розколовся на дві протиборчі течії: ленінізм і соціал-демократію. Сформувалися дві ідеологічні течії, які зв'язували загальні ціннісні установки, а саме ідея рівності і братства всіх людей, заснована на соціальній справедливості, пріоритеті суспільного над особистим, визнання необхідності втручання держави в регулювання суспільних відносин.

Відмовившись від основного принципу марксизму про одночасний перехід до соціалізму найрозвиненіших країн, В. І. Ленін і його прихильники висунули ідею про «слабку ланку» в ланцюзі капіталістичних країн – росію і виступали з вимогою насильного захоплення влади, зламу буржуазної державної машини, експропріацію приватної власності і перетворення її на суспільну (державну) власність. Ідеологія ленінізму стала основою так званої Жовтневої революції (1917) і побудови соціалізму в СРСР і інших країнах. На базі цієї ідеології пройшли усупільнення виробництва, колективізація села, сформувалася могутня тоталітарна система. Як і всі системи подібного роду, соціалістична система виявилася не ефективною і припинила своє існування на початку 90-х років ХХ ст.

Історія виявила слабкі місця **марксистсько-ленінської** ідеології:

- абсолютизація ролі робітничого класу та нехтування іншими суспільними верствами;
- нетерпимість до інакомислення;

- заперечення перспектив та історичних можливостей у розвитку капіталізму та його опори – приватної власності, зокрема на засоби виробництва;
- апологетика революційних (насильницьких) форм соціально-політичних перетворень.

Принципово інших установок дотримуються **соціал-демократи**. Вважають, що родоначальниками цієї течії є німецькі мислителі і суспільні діячі Е. Бернштейн і К. Каутський, які відкрито виступили проти революційно-насильницьких установок марксизму. Сьогодні в основі соціал-демократизму лежить концепція «демократичного соціалізму» (термін увів до наукового обігу К. Каутський) або соціалізму з «людським обличчям».

Основні положення концепції полягають у наступному:

- акцент на державне регулювання економіки і підтримку ідеї змішаної економіки;
- участь трудящих в ухваленні рішень на рівні компаній і підприємств;
- участь профспілок в розробці національної економічної політики;
- самоврядування колективів робочих і фермерів;
- націоналізація ряду найбільших промислових підприємств;
- контроль держави за діяльністю транснаціональних компаній;
- забезпечення мінімальної рівності громадян у сфері освіти, охорони здоров'я, культури і інформації;
- розробка злагодженого законодавства по захисту навколишнього середовища і забезпеченню політичної стабільності в світі.

З погляду соціал-демократів, соціалізм – це не конкретний суспільний устрій, а процес упровадження соціальної справедливості в суспільне життя. Цей процес не має конкретно-економічних і політичних обмежувачів і триває вічно. В основі такого розуміння лежить відома формула Е. Бернштейна «рух – все, кінцева мета – ніщо». Виходячи з такого розуміння соціалізму, лідери соціал-демократичних партій не роблять трагедії з поразки на парламентських або інших виборах, оскільки згідно цієї точці зору, соціалізм на практиці в тому або іншому ступені є реальністю у вигляді окремих елементів і інститутів. Підтверджує це і формування різних «моделей соціалізму». Найбільш відомими є шведська і німецька моделі. В результаті практичного втілення політико-економічних установок соціал-демократизму в період правління соціал-демократичних партій в Німеччині, Швеції були досягнуті порівняно високий рівень і якість життя. Проте в 80-90-х роках в економіці цих країн виявилися негативні тенденції, пов'язані з державним монополізмом і бюрократизмом, зниженням стимулів для приватної ініціативи. Ці тенденції призвели до

уповільнення темпів зростання економіки цих країн, і, як наслідок, до зниження рівня і якості життя. В результаті соціал-демократи тимчасово втратили підтримку більшості виборців.

Націоналізм *Націоналізм – ідеологія, спрямована на здобуття національної держави або автономії у межах іншої держави, забезпечення політичного та етнокультурного розвитку суспільства.*

Шовінізм – найбільш одіозна форма націоналізму, сповідування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам інших націй; поширення ідеї національної переваги, розпалювання національної ворожнечі й ненависті. Цей термін з'явився у Франції в 1831 році. В комедії братів Коньяр «Триколірна кокарда» одним з героїв був агресивний новобранець Ніколя Шовен де Рокфор. Вважається, що прообразом цього персонажа була реальна особа – ветеран наполеонівських війн, вихований у дусі поклоніння імператору – творцю «величі» Франції. Словом «шовінізм» прийнято позначати різноманітні прояви націоналістичного екстремізму.

Фашизм – доктрина і практика творення «корпоративної держави», основаної на підкоренні вождю. Ідеологом і провідником фашизму був Беніто Муссоліні. Слово «фашизм» походить від латинського «fasces» («фасції»), що означає щільну зв'язку в'язових або березових прутів, яка зазвичай містила виступаюче лезо сокири. У Стародавньому Римі ліктори (службовці суддів) тримали фасції, або лікторські пучки, як символ каральної влади свого судді. Перший європейський фашист Беніто Муссоліні прийняв цей символ як для того, щоб нагадати про велич Римської імперії, так і для зміцнення своєї влади як диктатора Італії. Фашистські режими, подібні до італійського, вимагали, щоб їхні громадяни були такими ж єдиними, як міцно зв'язані фасції.

З націоналізмом фашизм пов'язаний тим, що реалізовувався у межах одної держави, яка ототожнювалася з нацією і національним міфом про спадковість тогочасної Італії від Римської імперії. Але на першому місці у теорії фашизму стоїть не нація, а держава. Відоме висловлювання Беніто Муссоліні: «Усе в межах держави, нічого поза державою, нічого проти держави» містить у собі основну філософію фашизму та відображає його бачення тоталітарної держави, де влада держави витісняє індивідуальні права та інтереси. Ключовими аспектами цього бачення держави є: а) тоталітарна ідеологія (наголошується на ідеї, що держава повинна контролювати всі аспекти життя, включаючи соціальну, політичну та економічну сфери); б) централізація влади (відхід від демократичного правління до авторитарного режиму); в) придушення інакомислення (запровадження цензури, застосування політичних репресій і ліквідація конкуруючих політичних партій); г) націоналізм (держава є втіленням

колективної ідентичності і волі нації); д) пропаганда та контроль (держава зображується як головний охоронець інтересів народу, а будь-яка опозиція розглядалася як загроза національній єдності та силі).

Стосовно схожих і відмінних рис між фашизмом і націонал-соціалізмом слід зазначити, що вони є тоталітарними ідеологіями, але історично націонал-соціалістичні держави, такі як Німецький рейх Адольфа Гітлера, були більш тоталітарними, ніж фашистські держави, такі як Королівство Італія Беніто Муссоліні. Ключовою відмінністю між ідеологіями націонал-соціалізму та фашизму є роль, яку має відігравати держава. У фашистській доктрині держава є первинною, і саме держава формує націю, у цьому сенсі тоталітарна держава розглядається як «мета» фашизму, а не засіб для чогось більшого. У націонал-соціалістичній філософії держава є лише засобом досягнення мети, цією метою є збереження та розширення «вищої раси господарів», у Великому німецькому рейху нація та уряд мали стати єдиним цілим (згадаймо нацистське гасло «Одна нація, один народ, один фюрер»). Інша ключова відмінність полягає в тому, що націонал-соціалізм за своєю суттю є євгенічним (соціальний дарвінізм), оскільки спирається на ідею расової ієрархії та расової унікальності, а фашизм – ні, хоча фашистські держави, такі як Італія Б. Муссоліні, дійсно вважали певні культури вищими за інші.

В історичному контексті можна виділити ряд форм фашизму (тобто ідеологій, які були безпосередньо та/або сильно натхнені італійським фашизмом): націонал-соціалізм, іспанський фалангізм, британський фашизм (Освальд Мослі та Британський союз фашистів – BUF), бразильський інтегралізм, румунський легіонаризм, грецький метаксизм, польський націонал-радикалізм, бельгійський рексизм, японський етатизм Сьова, австрофашизм (Енгельберт Дольфус і Курт Шушніг), штрассеризм (і його нащадок націонал-більшовизм), а також, певною мірою, аргентинський перонізм. Спільними рисам для цих форм фашизму є: ультра націоналізм, змішана економіка/корпоративізм, мілітаризм, жорсткий антикомунізм, крайній соціальний консерватизм і традиціоналізм, тотальне придушення опозиції та інакомислення, авторитаризм/тоталітаризм і заперечення демократії.

Нацизм (націонал-соціалізм) – ідеологія, доктрина і практика творення тоталітарної націонал-соціалістичної держави у Німеччині – Третього рейху – в 1933 – 1945 рр. під проводом Адольфа Гітлера (1889 – 1945). У своєму яскраво вираженому націоналізмі, безпосередньому зверненні до мас і диктаторському правлінні нацизм мав багато спільних рис з італійським фашизмом. Однак нацизм був набагато екстремальнішим як у своїх ідеях, так і в своїй практиці. Нацизм можна охарактеризувати як антиінтелектуальний, расистський і тоталітарний рух, що наголошував на волі харизматичного диктатора як єдиному

джерелі натхнення народу та нації, а також на ідеї знищення всіх ворогів арійського народу як єдиної мети нацистської політики. До пангерманських прагнень Гітлер додав майже містичний фанатизм віри в місію німецької (арійської) раси, презирство до слов'ян, запеклий антисемітизм і пафос соціал-революційного віровчення, яке найповніше знайшло своє втілення в політичному маніфесті Гітлера «Моя Боротьба» (1925 – 1927), який після приходу нацистів до влади в 1933 р. став своєрідним священним писанням націонал-соціалізму.

Коріння нацизму можна простежити в давній прусській традиції войовничого духу і армійської дисципліни як взірця для всього індивідуального та громадського життя часів Фрідріха Вільгельма I, Фрідріха Великого та Отто фон Бісмарка, традиції політичного романтизму з його різкою ворожістю до раціоналізму і принципів Французької революції (1787 – 1799), з його акцентом на інстинктах і традиціях минулого, а також з його проголошенням прав виняткової особистості (концепція «надлюдини» Фрідріха Ніцше) над усіма універсальними законами і правилами. На формування ідеології нацизму вплинули також інтелектуальні діячі 19-го століття, такі як граф де Гобіно, Ріхард Вагнер і Г'юстон Стюарт Чемберлен, які мали великий вплив на ранній нацизм своїми твердженнями про расову і культурну вищість «нордичних» (германських) народів над усіма іншими європейцями і всіма іншими расами. На інтелектуальну точку зору ідеолога націонал-соціалізму Гітлера вплинули й специфічні австрійські ідеологічні течії та політичні рухи, які сповідували на території Цислейтанії (північна та західна частина Австро-Угорщини) пангерманський експансіонізм і антисемітизм. Потужним чинником зростання та поширення нацизму стала поразка Німеччини в першій світовій війні, яка викликала масове розчарування (нацистська пропаганда розглядала Версальський договір 1919 р. як «зрадницький» акт соціал-демократів та «безрідної» єврейської буржуазії та «удар ножом у спину» німецьким військовим і народу) та зубожіння населення (через накладення договором жорстких грошових репарацій і болючих територіальних втрат).

Поразка Німеччини в Другій світовій війні поклала край нацистській тоталітарній державі та ідеології, на яку вона спиралась. Однак, в повоєнний час на руїнах нацизму в Європі виникли неонацистські політичні і соціальні рухи, які проголосили себе послідовниками націонал-соціалізму та його ідеології. Сучасні неонацисти сповідують расизм, антисемітизм, ксенофобію, гомофобію, ейблїзм, ромофобію та радикальний націоналізм. Неонацисти не приховують свого захоплення нацистською символікою, Адольфом Гітлером та іншими нацистськими лідерами. Нині, неонацизм є глобальним явищем, яке має організоване представництво в багатьох країнах і міжнародних мережах.

Сіонізм – різновид єврейського націоналізму, національний рух і національна доктрина, змістом якої є збереження євреями національної ідентичності і національної єдності, створення і розвиток єврейської національної держави, збереження і розвиток національної культури, мови, звичаїв.

Терміни «сіоніст» і «сіонізм» були введені у 1890 р. єврейським мислителем і націоналістом Натаном Бірнбаумом (1864 – 1937). Згідно з юдаїзмом, Сіон, один з пагорбів стародавнього Єрусалиму, є місцем, де живе Бог. Загальне визначення означає національний рух за повернення єврейського народу на свою батьківщину та відновлення єврейського суверенітету в землі Ізраїль. Сіоністський рух перетворився на політично динамічну силу завдяки єврейському політичному діячу Теодору Герцлю (1860 – 1904) та скликанням його зусиллями у 1897 р. Першого сіоністського конгресу у швейцарському Базелі. На початку своєї кар'єри Герцль дотримувався традиційної думки європеїзованих єврейських інтелектуалів кінця ХІХ ст. про те, що процес асиміляції приведе до повної інтеграції євреїв у їхніх країнах проживання. Однак, через стрімке зростання європейського антисемітизму Т. Герцль переглянув свої погляди і дійшов висновку, що єдиним рішенням для євреїв є створення єврейської на території Палестини.

З моменту заснування Держави Ізраїль у 1948 р. сіонізм став охоплювати рух за розвиток Держави Ізраїль і захист єврейської нації в Ізраїлі, зокрема шляхом підтримки Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ). Від самого початку сіонізм відстоював як матеріальні, так і духовні цілі. Євреї всіх переконань – ліві, праві, релігійні та світські – сформували сіоністський рух і разом працювали над досягненням його цілей. Розбіжності у філософських та політичних підходах з роками призвели до розколів у сіоністському русі, через що з'явилася низка його окремих форм: політичний сіонізм, релігійний сіонізм, соціалістичний сіонізм, територіальний сіонізм. Сіонізм є класичним прикладом ролі націоналізму у відновленні націй, оскільки він спирається на історичну, споконвічну ідентичність, пов'язану з релігією, історією і територією.

Анархізм – ідеологія, яка заперечує державу і владу як такі, велику приватну власність при допущенні дрібної, проголошує крайній індивідуалізм, нічим і ніким не обмежену свободу.

Анархістська ідея зародилася на Заході і поширилася по всьому світу, головним чином на початку 20-го ст. Похідні від грецького кореня *anarchos*, що означає «безвладдя», терміни «анархізм», «анархіст» і «анархія» у своєму ранньому використанні мали яскраво виражену образливу і зневажливу конотацію. Анархісти дійсно заперечують створені людиною закони, вважають власність засобом тиранії й щиро вірять, що злочинність є лише продуктом

власності та влади, але вони стверджують, що їхнє заперечення конституцій і урядів веде не до «відсутності справедливості», а до набуття справжньої справедливості, притаманної вільному розвитку людської соціальності, тобто до розкриття природної здатності людини жити згідно з принципами і практикою взаємодопомоги.

Теоретичні основи континентального анархістського руху були закладені французьким соціалістом П'єром-Жозефом Прудоном, який у своєму суперечливому дослідженні економічних основ суспільства «Що таке власність?» (1840) стверджував, що справжні закони суспільства не мають нічого спільного з владою, а випливають з природи самого суспільства, і передвікав остаточне зникнення влади і появу природного соціального порядку. Найвідомішими послідовниками ідей Прудона стали російські революціонери Михайло Бакунін та Петро Кропоткін. Природно, що анархісти стали першими запеклими противниками комуністичної доктрини Карла Маркса та його послідовників, яка передбачала організовані насильницькі політичні дії та захоплення держави з метою створення пролетарської диктатури.

Впродовж 19 і 20 століть ідея анархізму знайшла своє втілення у різноманітних політичних рухах і течіях, зокрема таких, як: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, індивідуалістичний анархізм, пацифістський анархізм, зелений анархізм, анархо-фемінізм. На початку 21-го століття жоден анархістський рух не становить серйозної загрози державній владі, а анархісти не стали ближчими до здійснення своєї мрії про суспільство без уряду, ніж століттям раніше. Тим не менш, усвідомлення неспроможності урядів вирішити довготривалі соціальні проблеми, такі як соціальна, расова та гендерна нерівність, бідність, руйнування довкілля, політична корупція та війни, підвищило привабливість анархістських ідей серед багатьох груп населення. Молодь, зокрема, приваблюють анархістські пріоритети творчості та спонтанності – важливість жити «новим суспільством» тут і зараз, а не відкладати це на невизначений час до «після революції». Для цих людей та багатьох інших по всьому світу анархізм залишався активним і живим ферментом критики, протесту та прямої народної дії.

До традиційних соціально-політичних течій відносяться і релігійні доктрини католицизму, православ'я та ісламу.

Проблеми ідеології в Україні Пошук орієнтирів на шляху демократизації України актуалізує питання ідеології – поняття, на яке після розпаду Радянського Союзу було накладене своєрідне табу, особливо, коли йшлося про ідеологію суспільну або державну. В українській масовій свідомості та в деяких вітчизняних науковців поняття ідеологічної різноманітності трактувалося як відсутність будь-якої ролі держави в

ідеологізації суспільства і виправдовувалося це явище минулим гірким досвідом радянської моноідеології. Сьогодні це поняття набирає певного значення. На думку ряду експертів, суспільні перетворення без відповідного ідеологічного забезпечення в умовах України не матимуть необхідного позитивного результату, тому протягом останніх років зусиллями політичних партій йдуть пошуки такої ідеології в діапазоні від лібертаріанства, соціал-лібералізму, консервативної демократії, соціал-демократії до лібералізму і націоналізму (національно-державна ідеологія). Комуністична ідеологія та її основний носій Комуністична партія України (була парламентською фракцією з 1994 р. по 2014 р.; лідер КПУ П. Симоненко неодноразово брав участь в президентських перегонах з найвищим результатом в 1999 р. – друге місце і 38 % голосів) досить довго були популярними серед виборців. Однак після того як КПУ фактично підтримала агресію РФ в Криму та на Донбасі в 2014 р., парламентська фракція комуністів була розпущена, а сама партія – остаточно заборонена рішенням суду (після численних апеляцій) в травні 2022 р., тобто вже після початку повномасштабної війни

Після розпаду радянської тоталітарної держави, разом з нею, як її символ та підґрунтя, була зламана комуністична ідеологія, що слугувала правлячій комуністичній партії своєрідним символом віри. Вона була тією віссю, навколо якої об'єднувалося радянське суспільство і, зламавши її, народ відмовився від будь-якої ідеології взагалі. Відмежовуючись від ідеології на рівні теорії, Україна впроваджувала її на практиці, намагаючись прищепити українцям загальнолюдські цінності в спектрі від національних до ліберальних. Але теза про згубність, а тому й відсутність державної ідеології, міцно вкоренилася у політичну свідомість суспільства. Відсутність державної ідеології вважалася здобутком демократії й передумовою побудови громадянського суспільства. Усвідомлюючи сумні наслідки колишньої заідеологізованості всіх сфер суспільного життя, політики України наголошували на деідеологізації. Внаслідок такого підходу склалася ситуація, коли в надзвичайно політизованому та ідеологізованому суспільстві, де діють близько чотирьох сотень партій (за станом на кінець 2024 р. – 377), лише державу намагаються вивести за межі будь-якої ідеології.

На думку науковців, періодичні системні кризи, які переживала Україна після здобуття незалежності, певною мірою біли зумовлені духовно-ідеологічною кризою українського суспільства, оскільки як було доведено М. Вебером та Ф. Гаєком, що політико-економічні відносини в суспільстві визначаються його духовністю та пануючою ідеологією. Як приклад, капіталізм, викликаний до життя релігійною протестантською етикою, що обожує працю. Сучасні західні суспільства завдячують своєму існуванню таким духовно-

ідеологічним чинникам, як міцна протестантська моральність, ідеї соціал-демократії, нова (з 1891 р.) соціальна доктрина католицької церкви. Отже, для мобілізації українського суспільства на період реформ необхідна ідеологія, що ґрунтується на духовності народу та на відповідних моральних цінностях, які притаманні йому. Її необхідність неодноразово доводилася у статтях сучасних українських політиків та науковців. Загальнонаціональна ідеологія не може бути згодою всіх окремих ідеологій, оскільки існують ідеології недемократичні, ті, що не приймають умов демократичного діалогу. Тому інтегративна ідеологія – це ідеологія не всіх, а більшості.

В українській політології до розуміння об'єднуючої суспільство ідеології є три підходи:

- така ідеологія необхідна для розбудови державності, тому вона має право на існування;
- така ідеологія потрібна, але її офіційне затвердження є неможливим, оскільки ст. 15 Конституції України прямо забороняє існування обов'язкових ідеологій;
- така ідеологія потрібна, але вона може бути заснована не на змістовних, а на формальних, структурних моментах, тобто процедурах і правилах.

Проблема інтегративної ідеології в Україні тісно пов'язана з проблемами дослідження української національної ідеї, яка, на думку вчених, повинна стати стрижнем об'єднуючої ідеології. Але на сьогодні немає чіткої концепції інтегративної ідеології, тому і не розроблений механізм її впровадження, і як наслідок, на шляху реформ і суспільних перетворень Україна залишається без системного ідеологічного забезпечення.

Питання для самоперевірки:

1. Як Ви розумієте поняття «ідеологія»?
2. Які Вам відомі принципи та ознаки лібералізму?
3. Які Вам відомі принципи та ознаки консерватизму?
4. Чим соціал-демократія відрізняється від марксизму?
5. У чому полягає сутність нацистської ідеології?
6. У чому полягає сутність фашистської ідеології?
7. У чому полягає спільне і відмінне між фашизмом та націонал-соціалізмом?
8. Яких форм свого часу набув італійський фашизм в інших державах?
9. Як питання ідеології розглядається крізь призму положень Конституції України?
10. В чому полягає проблемне поле сучасних ідеологічних течій в Україні?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арістотель. Політика. Київ : Основи, 2000. 239 с.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи. Київ : Фабула, 2019. 288 с.
3. Вирішення виборчих спорів : підручник. Ю. Г. Барабаш, О. А. Губська, К. Еллена, В. С. Кобрин, Д. С. Ковриженко, О. О. Коцюруба, Б. С. Мохончук, П. В. Романюк, М. І. Цуркан, В. І. Чорненький. За заг. ред. Ю. Г. Барабаша. Київ : «АК-ГРУП». 2023. 416 с.
4. Висоцький О. Ю., Павлов Д. М. Слон сліпих мудреців: політична пропаганда в нескінченності вимірів // Політичне життя. 2024. № 4. С. 91–101. URL: <https://surl.li/alfofd>.
5. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. Київ : Наш формат, 2020. 448 с.
6. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 348 с.
7. Гончарук-Чолач Т., Гурик М., Ковтун І. Політична доктрина лібертаріанства // Науково-теоретич. альманах «Грані». 2024. 27(1). С. 127–132. <https://doi.org/10.15421/172418>.
8. Горло Н. В. Трансформація політичної культури українського суспільства в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів. Технології державотворення в умовах сучасної політичної дійсності : колект. моногр. / за заг. ред. Н. В. Горло. Запоріжжя : ЗНУ, 2024. 290 с. С. 38–64. URL: <https://surl.li/ovwgrc>.
9. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення : монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ : Алерта, 2023. 304 с. URL: <https://surl.li/pnurmv>.
10. Далявська Т. П. Феномен невизнаних держав: політологічний аналіз : монографія. Київ : Університет КРОК, 2018. 228 с. URL: <https://surl.li/wwvxmz>.
11. Дей М. О., Ткач О. І. Політологія у схемах, таблицях та визначеннях : навч. посіб. Київ : Ліра, 2017. 172 с.
12. Єсипенко В., Горячковська Г. Фашизм, нацизм та рашизм: загальні риси та відмінності // UNIVERSUM. 2024. (9). С. 409–415. URL: <https://surl.gd/egffys>.
13. Кириченко В. Політико-правова система України : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 303 с.
14. Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Держава і революції : монографія. Черкаси : Видавець О. М. Третьяков, 2022. 316 с. <https://surl.li/affkba>.
15. Людина, суспільство, держава: гендерний вимір : кол. моногр. / за заг. ред.: К. Б. Левченко, І. М. Сопілко. Київ–Одеса : Фенікс, 2024. 324 с. URL: <https://surl.li/wolwbq>.

16. Ляшенко О. О. Державний устрій України : простір інтеракції національно-громадянського та етнічного : монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2023. 216 с. URL: <https://surl.li/xzysic>.
17. Мохончук Б. С. Виборчі системи: порівняльно-правове дослідження : монографія. Харків : Юрайт. 2021. 304 с.
18. Навчально-методичний посібник з дисципліни «Історія та теорія політичних партій та партійних систем» для студентів денної форми навчання галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальності 052 «Політологія». Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ. 2019. 190 с.
19. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ : Основи, 2000. 198 с.
20. Остапець Ю. О. Політичні партії і партійні системи. Основи громадянського суспільства та політичних знань : навч. посіб. Суми : Унів. кн., 2023. С. 355-392.
21. Партійна система України після 2019 року / Ю. Якименко, В. Замятін, А. Биченко, М. Міщенко, О. Розумний, А. Стецьків. Київ : Центр Разумкова, 2020. 109 с. URL: <https://surl.li/ijytlt>.
22. Платон. Держава. Львів : Апріорі, 2021. 460 с.
23. Політичне лідерство : навч. посіб. / В. А. Гапоненко, С. С. Бульбенюк, Н. М. Довганик та ін. Київ: КНЕУ, 2021. 324 с.
24. Політологія : навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : Арал, 2018. 540 с.
25. Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / Упоряд. А. Киридон, А. Іваненко; за заг. ред. А. Киридон. Київ : Енциклоп. вид., 2024. Вип. 1. 352 с. URL: <https://surl.li/oxkdjd>.
26. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ : Критика, 2003. 336 с.
27. Ситник О. М., Балановський Я. М. Ідеологічні витоки російсько-української війни 2014 – 2022 років. The Russian-Ukrainian war (2014 – 2022) : historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : Scien. monogr. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 654–660. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-78>.
28. Скрутон Р. Консерватизм. Запрошення до великої традиції / пер. з англ. К. Диса. Київ : Наш формат. 2022. 176 с.
29. Скрутон Р. Як бути консерватором / пер. з англ. К. Диса. Київ : Наш формат. 2024. 232 с.
30. Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя [суперечності] / пер. з англ. К. Диса. Київ : Наш формат. 2023. 152 с.

31. Чупрій Л. В. Ідеологія рашизму та шляхи протидії їй через формування патріотичної інформаційної політики // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія. 2024. (29). С. 101–108. URL: <https://surl.li/lffprb>.

32. Шайгородський Ю. Ж. Політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні. Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Т. А. Бевз, С. Г. Брехаря, М. С. Кармазіна [та ін.]. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 416 с. С. 304–351. URL: <https://surl.li/ziuvvx>.

33. Якубова Л. Російсько-українські «історичні війни»: вступ в дискурс ненависті і знищення. Аналітична записка / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2023. 68 с. URL: <https://surl.li/osacny>.

Навчальне видання

Єгорова Олена Віталіївна
Зенкін Михайло Васильович
Кравець Анастасія Юріївна
Осін Вадим Володимирович
Рудік Олександр Миколайович

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Видання 4-те, перероблене та доповнене

Видано в авторській редакції.

Електронний ресурс.
Підписано до видання 06. 06. 2025. Авт. арк. 11,3.

Підготовлено до видання
в Національному технічному університеті «Дніпровська політехніка».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004.
49005, м. Дніпро, просп. Дмитра Яворницького, 19.